63.3(2Р55-4Х-6Е)
А 561

БІРО-ДІДЖАН

М. АЛЬБЕРТОН.

КНИГОСПІЛКА

М.Б.

63.3(2Р55-4Х-6Е)
А561

М. АЛЬБЕРТОН

ЦЕНТР. ГОСБИБЛИОТЕКА ТСР
ИНВ. № 7619.

БІРО-БІДЖАН

(ПОДОРОЖНІ ВРАЖІННЯ)

З ПЕРЕДМОВОЮ М. КІПЕРА

Переклала з єврейської мови
ЗІНАЇДА ЙОФФЕ

205813-2
205813-2

РЕДКИЙ ФОНД

КОЛЛЕКЦИЯ
КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ

Биробиджанская областная
научная библиотека
им. Шолом-Алейхема
Читальный зал

КНИГОСПІЛКА
1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису Українського Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка худ. М. Бланка

Упрліт 1903. Харків.
Зам. 837. Т. 5,000.
Літо-друкарня
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нетеч.
наб., № 14.
СтАТ A_5
1930

ПЕРЕДМОВА

Марксівська літературна критика і масовий єврейський робітник-читач по праву скаржаться на те, що наша художня література мляво відбиває в собі зміни й процеси, що їх Жовтнева Революція внесла в життя й побут єврейської людности.

Та й справді: революційна хуртовина, що призвела до знищення буржуазно-державного режиму й пансько-капіталістичної кляси і піднесення пролетарсько-революційної активности й ентузіязму в справі соціялістичного будівництва—набрали серед єврейської людности дещо своєрідних рис. Занепад гендлярсько-посередницького містечка з численною армією «людей воздуха», нероб, меламедів, юродивих тощо, закінчується ціла епоха в єврейській історії.

Зростання єврейського індустріяльного пролетаріяту й нового селянства починає нову епоху. Цей процес іде в супроводі надзвичайно важливих змін у культурно-громадському житті й побуті єврейських мас.

Це все тимчасом мало відбивається в єврейській радянській літературі, що дедалі зростає.

Тов. Альбертон—молодий єврейський пролетарський письменник зробив добрий почин. Разом з переселенцями подався він у довгу чотиритижневу подорож од містечка до Біра-Біджану, уважно спостерігав і вивчав добрі й лихі сторони, питання й сумніви, боротьбу між здоровими й гнилими елементами. Він довго жив серед переселенців, серед тих, що повною мірою осягли історичну вагу і неминучість переходу до продуктивної праці й серед тих, що вважають переселення за спорт, за спиток щастя, і не діставшися ще до кінцевого пункту, до Біро-Біджану, вони вже оглядаються назад. Вкупі з переселенцями, він пережив піднесення ентузіязму і зневір'я, терпів од проливнів і гнусу, сам на собі спробував усі труднощі від непідготованости апарату і все це описав у живих художніх образах, що мабуть не менш, як наукові описи, сприятимуть зазнайомити єврейські маси з тим, що являє собою «Біро-Біджан»—країна, що до неї звернені очі і надії міської й містечкової єврейської бідноти,—що стає в центрі єврейського землевпорядкування.

Читаючи описи, подорожні розмови переселенців у ваґоні, приїзд на станцію Тихоньку, поїздку на Бірське дослідне поле, ви відчуваєте неминучість певних непорозумінь і відхід частки переселенців. Стає зрозумілим, що це є наслідок не тільки об'єктивних труднощів, а й того, що в багатьох випадках добір переселенців не досить серйозний і правильний. От як т. Альбертон відображає деякі типи переселенців:

«Тепер згадав Борех Шкраб.

Насамперед, він сердитий на всю їзду, він їде лише тому, що всі в Тепліку волали, що Борех не покине заводу зельтерської води і не пуститься у таку далечінь.

От він їм і доказав, що Борех Шкраб є Борех Шкраб, і що він, як скаже слово, то це вже раз слово».

Або інший малюнок:

«Ти думаєш—це тобі вдома?—гукає Шойлек Фойлманів посерб,—він дума, що це він удома. Вже п'ять років, як отакий здоровий, залізний чоловік лежні справляє й не хоче нічого робити. Все здається на дітей, щоб вони на нього робили. Та ще й гримає на них. Обрав собі Київ-цяцю... Та було б там усіх озетників поразстрілювати. Такий лінивий пес, оцей «батько». Він сподівається, що як приїде у Біра-Біджани, то йому там Шойлек допоможе».

Ясно, що такі о переселенці, як Борех Шкраб, які їдуть не тому, що мусять і хотять їхати, а щоб довести, що вони додержуть слово, або як Шойлек, якому нав'язали лінивого «батька», та інші, являють собою матеріял для відсіву.

В окремих розділах книжки занотовано все, що діялась і що людське око спроможне бачити.

Тов. Альбертон не замовчав неминучі для першого року труднощі й дефекти в переселенській праці, як і несприятливі умови, щоб опанувати район. В жаднісінькому документі або листі переселенця не змальовується так гостро й виразно всі труднощі, огріхи й ускладнення, як в окремих розділах книжки—т. Альбертона. А проте: що більше читаєте ви, то все дужчає зацікавленість оцією новою дивною країною з надзвичайно гарною природою і величезними господарськими можливостями. Рівнобіжно з виображенням хитань та зневір'я в книжці є блискучі сторінки, які змальовують нечуване піднесення ентузіязму надпориву й зважливости з боку здорової частини переселенців у справі збудувати нове вільне життя на здорових трудових підвалинах.

Цікаво, жваво й щиро змальовує т. Альбертон початок робіт в окремих районах, побут у поодиноких комунах і колективах, економічне життя, побут і ідеологію місцевої людности, взаємини між євр. переселенцями та тубільною людністю тощо.

Читаючи ці описи, переконуєшся, яку величезну й важливу роботу вже зроблено в Біро-Біджані, дарма, що робота ця нова, що апарат непідготовлений, бракує сільсько-господарських машин, ба навіть простого струменту, бувають зчаста стихійні лиха. Величезну вагу має той факт, що тубільна людність ставиться позитивно до євр. переселення й допомагає переселенцям, чим може.

Біро-Біджан є новий район єврейського землевпорядкування. Перед 8-9 місяцями про Біро-Біджан ніхто не знав.

Нині це слово широко популярне серед євр. людности Рад. Союзу та й усього світу.

Вилучення єдиної земельної площі в безмаль не 4 мільйони десятин задля євр. землевлаштування доводить, як серйозно радянська влада поставила проблему перебудувати соціяльно-економічне буття єврейських мас на нових здорових підвалинах і цим приєднати їх до соціялістичного будівництва. Єврейське землевлаштування взагалі, а Біро-Біджан зокрема, зустрічає ввесь час запеклий опір з боку євр. контрреволюції в образі авантурного ціонізму та клерикалізму. Сіоністська й буржуазна єврейська преса не перестають поширювати брехню й плітки про Біро-Біджан. Вони напружують усі сили, щоб викликати в єврейських мас недовіру до масової колонізації, що її здійснює радвлада, розуміючи, що успіх переселення, а зокрема до Біро-Біджану, завдасть смертельного удару сіонізмові та клерикалізмові, знищивши базу, на якій вони дочасу держаться.

Минулого року зроблено початок єврейського переселення до Біра-Біджану. Тимчасом головну роботу ведеться на Україні, в Криму та Білорусі. Але вільні земельні площі в цих країнах вичерпуються, і в найближчій будуччині Біро-Біджан посяде найважливіше центральне місце в єврейській колонізації. Оті без малого 4 мільйони десятин землі з великою площею лісів, річок та інших природних скарбів, одкривають необмежені можливості влаштувати на продуктивній праці й приєднати до соціялістичного будівництва десятки тисяч єврейських сімей. Здійснення оцих завдань створює також і перспективи для утворення національної адміністративно-територіяльної одиниці.

Книжка «Біро-Біджан» є важлива справа в євр. радянській літературі. Тов. Альбертон у своїй книжці художньо відбив «поточний момент» єврейського переселення, буйне життя з усіма радощами й стражданням. Тов. Альбертон показав нам, як і за яких умов народжується новий єврейський селянин у далекому Біро-Біджані. Ми ждемо, що наша нова література покаже нам народження нового велико-індустріяльного єврейського робітника, життя єврейського пролетаріяту й селянства й умови соціялістичного будівництва, і цим самим мистецьки допоможе нам обслуговувати процеси перебудування, що в нас відбуваються.

А. Кіпер

Д-рові Ханесу
присвячує автор

I

ЩЕ ВДОМА

(Замість передмови)

Михаль прийшов пізньої ночі.

Він спустився в темну башку [1], намацав дорогу до широкого дерев'яного ліжка, що стоїть у «маминому ванькирі» і сказав тяжко-сопучій дружині своїй, що їде. Вже доконче. Він їде.

— Куди?—схопилась Кейля, але не підвелась.

— Таки туди. В Біро-Біджан.

— Щоб я не діждала виносити, коли ти поїдеш.

Кейля хотіла була вже повернутись обличчям до стіни і з чоловіком більше ані слова не сказати. Але через великий живіт їй було важко. Тоді вона посунула до стіни тільки верхню частину тулуба з худорлявими руками і чекала Михаля.

Михаль ще трошки постояв у одежі, і мовчки прислухався. З тої кімнати, з «світлиці», доносилося дитяче, крізь солодкий сон, хропіння. Крізь хропіння проривалось шарудіння безлічі тарганів по вогких стінах. Так. А ще крізь низенькі віконця видно було маленьку лямпочку в хатині Бенчика-кравця. Хатина стоїть просто через вулицю. Незабаром там заскрекотала машина і все заглушила.

Михаль ще не роздягався. Він не чув і дитячого хропіння. Він ще бачив крізь віконця, як Бенчик підводиться, потягається, позіхає. Далі скидає піджака і ськає в ковнірі.

— Що ж дивного?.. коли така вузенька вулиця,—промайнуло в думках Михалеві,—не зширш, як маленька хатинка й ціла вулиця.—Михаль, здається, чув, як кравець скидає чоботи і ходить босоніж, широко ступаючи по долівці. Раптом почув:

---

[1] Сутерени.

— Чого ти стоїш, мов той їсусик? Іди вже лягай спати. Халери на тебе нема...

Михаль не знав, чи це сказала його Кейля, чи це сказала Міндель-злюка, Бенчикова дружина.

Проте Михаль почав розбиратись. Тепер він уже ні про що не думав. Він розбирався й квит.

— Плюх!—раптом почув Михаль під вікном. І ще раз:— Плюх!

Видати, завтра буде дощ. Сусіди виливають уже відра з паскудством на вулицю. Певне, завтра піде дощ. А Михаль і не помітив зовсім, щоб було хмарно. Коли він ішов додому, то на небі, здається, були зорі. А може ні?..

— Ну, лягай уже, в болячках би ти лежав,—ще раз нагадала Кейля.

Михаль трохи почухався й ліг на краєчок ліжка, майже на саме бильце. Він не хотів Кейлі надокучати. І прирозумлював, що б його таке сказати жінці, щоб не нападалася.

— Я тут тільки, що жива та тепла, а він уже їде...

— Вони видаватимуть чимало кредитів,—догадався Михаль сказати,—таки дуже, дуже добрі кредити даватимуть.

— Роззяв дурну свою пащу, то вони тобі впихнуть здорову дулю,—люто відповіла Кейля.

Але Михаль зрозумів, що коли вже зараз Кейля не тицьнула йому в рота здорової дулі, то це ще не так страшно. Ще щось сказати, і вона подобрішає.

— Тутешній Озет береться пильнувати сімейства, як ока.

Більш нічого Михаль не сказав. Тоді озвалася Кейля:

— Любити й обіцяти—грошей не витрачати.

Але Михаль із цих слів відчував, що Кейля вже ані на волосину не гнівається. Навпаки, вона вже добра до нього. Бо вона поволі зводить руку вище на подушку, підсуває її до чоловікової плішивої голови і сердиться—чого б то такий здоровило не пообстригав собі волосся. Таку голову треба завжди мати обстриженою.

Михаль почуває себе тепер дуже добре. Ось зараз він розповість Кейлі, все про мітинґ, про Біро-Біджан і чого він туди їде. Але Михаль розповідає жінці тільки про свою службу цареві, про те, як він став кашоваром і як його похвалив гене-

рал. Це те, що Михаль завжди розповідає Кейлі, коли вона в доброму гуморі і він може з нею любенько погомоніти.

Це було ще тоді, як він став муляром і служив цареві, і мав полагодити піч для офіцерів. Так оцей коротенький Михаль, як поліз, як поклав пічечку, мов тую писанку, мов паркетика. А потім вже, відома річ, прийняли офіцери Михаля за кашовара. Тоді ж генерал не хотів, щоб пархатий жид та кашоваром був.

Але ж, як подав йому Михаль обід, то генерал аж облизнув свої довгі вуса. А потім, як не гукне:

— Молодець, Михаль-жид. Ти найкращий кашовар на світі.

Кейля присунулась під ковдрою ближче до чоловіка і вірила йому, як уже безліч разів вірила. Вона тепер знову рада була, що її Михаль став у такій подобі генералові. Це ж таки не брехня, він тут усім сусідам печі полагодив. А в деяких хатках такі підлоги понастилав, що ніякий столяр так не зробить. Отож таки й уславився в містечку Михаль за найкращого столяра і в нього замовляли найкращі меблі.

Михаль знав, про що саме думає тепер Кейля, і не боявся їй розповідати геть про все на світі.

...Та й говорив же там той промовець... Безліч людей плакало, «...треба, каже, євреїв з душних завулків на широкий шлях соціялізму»...—каже промовець... Та це ще нічого. Він ще казав, що там працюватимуть усі євреї. Навіть найстатечніші євреї теж працюватимуть. І ще казав він, ще з першого дня вже там буде роботи по саму зав'язку. А за працю дають добрі гроші.

— Дай боже, господи,—підтримала жінка,—щоб це хоч наполовину правда була:—а скажи но, Михалю, як воно там, чи все вже готове.

— Ще й питає! Дурненька, кожна дрібка для нас готова. Навіть бараки є там. Та й не в хатах, а в бараках житимем. Воно й краще. Михаль посунувся вище на подушку і повернувся обличчям до Кейлі. Тепер вона запевне бачить, з яким запалом її чоловік говорить, що туди, тільки туди треба їхати. Він, з його золотими руками, буде там щасливий. «Вони» ж потребують там лимарів, стельмахів і всяких ремісників. Ану, дай лишень стільки роботи, скільки Михаль їм зробить!

Михаль тулить свого плескатого носа до її довгого і говорить-співає: коли Михалів тато помер, то залишив дітям тільки кілька стружок, сухих стружок і більше нічого. Що таке стружки?—Їх палять на припічку; або підкидають у піч, та й уже. А Михаль уже залишить своїм дітям хазяйствечко і ґрунтець, і городець і... і все, що треба дітям.

— Чуєш, Кейле?

Кейля не відповіла. Вона важко сопла довгим витягненим носом. Ти диви! Він хоче їй розповісти про Біро-Біджан, а вона вже спить.

Михаль ліг горічерева і замислився. Він ще раз на пам'ять повторив увесь мітинґ. Все йому там було довподоби. Промовець так осміхався, був такий бадьорий. Він сякався у хустинку. Не на підлогу, а просто в хустинку. А всі плескали.

Так. Одне тільки йому у голові не вміщалось. Промовець щось сказав і нахилився підняти записочку, а Михаль загляділся на нього і не гаразд зрозумів: «що Біро-Біджан придасться для євреїв, то вже вона... еск'... еспедиція казала. А от чи придастесь ви для Біро-Біджану, це повинні ви самі сказати...»

Що ж це має значити?..

— Оті панки, що записались... з панками треба матися на бачності,—сам до себе сказав Михаль, зідхнувши.

На Михалеву думку, треба посилати таких, що... ну, таких статечних людців. Щоб можна було при нагоді на вірну гадку напасти, не стерятися. Ні, боятися не можна. Найвищого генерала не слід боятися.

Тепер він повернувся до вікна і задивився надвір: шибки позліплювані з дрібненьких скалочок шкла. А коли виливають відра з паскудством, воно стікає в башку й смердить отут... Еге. Добре, що до літа йдеться. Бо вдома лишаються, нівроку, четверо дітей, а п'яте ще в неї в череві...

Нараз Михаль одсунувся до бильця і гнівно подивився на Кейлю. Довго дивився. І нарешті остаточно поклав, щоб їхати. Нема чого втрачати. Хоча Михалеві і не подобається ця музика. Чи нема тут, бува, якої каверзи? Е, здається, хочуть зуби замовити. А може ні? Як воно тут так весело, що ж то там буде. Сумно там не буде; і всеодно нема чого боятися. Вже якось дадуть собі раду. Михаль їде. Але за дітей... І Кейля

вагітна... Обдиште... Тепер спати... Ади, там у Бенчика-кравця в хаті сірники запалили. Либонь кусає—от він і шукає. Якби хто знав, чого він там шукає?

— Годі вже тобі борсатись,—почув нараз Михаль, але не знав, хто це сказав: його Кейля? Чи може Бенчикова жінка—Міндель-злюка?

Що ж, коли вуличка така вузенька—чути, що говорять у сусідів; а коли немає нужників коло хат, то й виливають перед дощем відра. Смердить страшенно...

— Фу-у...

Михаль укрився з головою і намагався заснути. Але йому боліла голова, і він ковдру відкинув. Тепер він знов почув смачне хропіння дітей з великої «світлиці». А поміж хропінням по вогкій стіні сутеренів дуже бридко шаруділи таргани.

З ДОМУ

... Отже й не з Тихонької і навіть не із станції «Біра» починається Біро-Біджан. Починається Біро-Біджан геть-геть раніше. Для кого в Іркутському, для кого в Новосибірському, Пензі, а для багатьох і овсі з першої станції від їхнього містечка.

Хаїм Пустільник з Теплика хотів почати мандри по Біро-Біджану ще з самого Теплика. Однаково все за вітром пішло. Крамницю,—що якби він її розбазарив вроздріб по ярмарках, то вона йому дала б прибутку двадцять і шість карбованців, а мо' й більше,—він тепер спустив нагурт за двадцять чотири «шмарбованця». Бо ж коли вже з тебе не «непман», а «робочо-крестьянський кляс»—то вже годі шпекулянчити.

Отак Хаїм поклав край і «листкові»[1], і кватирі, та й квит. Удруге стати Пустільником він не може. Отож тепер, на підводі сидячи,—міг би він узятись до Біро-Біджану: от де б він «захазяйнував і все». Але ж йому інші пасажири на підводі заважають. Повторюють Хаїмові «ще тисячу мельйон разів»—Теплик. Наказують і приказують, щоб про Теплик не забув; щоб зараз же геть усе одписав до Теплика; і щоб подбав, якнайскоріше їх з Теплика витягти. Вакурат, наче Хаїм з кривим оком, що на нього допіру ніхто в містечку й уваги не звертав, тепер за старшого.

Та й так якось не гаразд: усю дорогу вчувається, що Лея, його ж таки Лея, кличе і хоче йому щось сказати. Він не вчує, чи вона велить йому хутчій їхати, чи вернутись. Але чогось так гризе коло серця. І думки чогось розбігаються... От уже Файвеша Рудого кузня. Вже остання хата. Там бракує кількох черепиць на дахові, і крокви угинаються. А він, Фай-

[1] Патентові.

веш Рудий, стоїть, мов бовван, підвівши молота й торопіє, як бовван, стоїть він і торопіє...

А потім шлях до станції. Обабіч шляху свої селяни. Як завжди, орють вони й сіють! А на шляху стріваються знайомі дядьки, віддають буденно «на-добридень» та й проходять собі повз. Грубі голови в отих дядьків, набиті мамалигою. Вони, певне, гадають, що Хаїм Пустільник їде на ярмарок? Ані слова, жадного словечка вони не знають про Біро-Біджан.

А пізніше, крізь ваґонні вікна—теж свої місця: знайомі поля, дерева, села. Вони не дають спокою. Не дають як слід поміркувати про Біро-Біджан.

І всю дорогу аж до Харкова калатаються думки, як пересохлі підошви в неповному лантусі. Скрізь зустрічають і скрізь кричать: «піонери!». І не сором ото з дорослих людей, з батьків—робити піонерів.

Скрізь кричать, що їм, переселенцям, нібито, «заздрять», і дають їсти. Авжеж, заздрять. Але ж коли заздрять, то й кусень до рота не йде, навіть і в першокласному буфеті на Знаменці...

... Трохи легше в голові стає тільки за Харковом. Сам ваґон з новими людьми в нім наказує попрощатись з усім старим, велить вигідніше розкластись, улаштуватись на довгу подорож і розміркувати, куди й на що їдеться. Певна річ, оці шість полиць посіда Хаїм для тепличан. А як же? Такий час,—треба глядіти, щоб усе було на похваті.

Ану, хлоп'ята, підіймай полицю; постелимося по-царському, покумаємось. Еге, чоботи зняти. Скільки то, приміром, ночей не роззувалися? Ще на них порох український. Ех, Україна!.. Ще порох тамтешній на чоботях... Та... ну...

— Та й любо ж як. Можна випростати пальці, почухатись. А онучі ж поврізались як...

— Треба подбати, щоб у нас, у Біро-Біджані,—моргає одним оком Хаїм,—щоб усі ходили босоніж—це там треба безперечно завести.

Янкель Ліверантів схоплюється з верхньої полиці, спускає босі ноги і наставля веселе обличчя:

— Йому вже ніколи. Вже це його Бібеджан. Пожди ще. А що як муха з кіло завважки, прилетить, відкусить шмат ноги

та й полетить собі. Ай, як схопитесь же ви та як заголосите: «ой, мамо, нема мені долі».

У Янкеля довга шия, і через те, коли Янкель говорить, здається, що він дметься. Його обличчя, що дивиться тепер вниз із полиці,—червоне, набрескле. Він радіє й кричить на цілий ваґон.

Але ніхто не сміється з його дотепів. Тоді, не перестаючи усміхатись своїм молодим плескуватим обличчям, він підбирає ноги і знову лягає. І тільки там пригадує і додає:

— Сам Пустільник, а сам велить ходити босоніж...

Тепер згадав щось Борех, Шкраб. Спочатку він сердитий на всю цю їхавицю. Він їде тільки через те, що всі у Теплику кричали, що він, Борех, не покине свого заводу зельтерської води і не пуститься в такі далекі світа,—от він їм і довів, що Борех Шкраб є Борех Шкраб і його слово є таки слово.

— Та шо, сміх—сміхом, а з Гумані приїхав один якийсь і розказав, що в газетах було написано, ніби в Бербеджані є такий гнус, що кожний важить сімдесят п'ять кіл, і якщо кілька отаких причепиться до коня, то він і порожнього плуга не зрушить.

Борех Шкраб не хлопчик. Він бабських побрехеньок не буде переказувати. Це його не спинить. Раз він уже дав слово, то вже їде. Однаково він має свою думку про Біро-Біджан.

Янкель Ліверантів ще раз підвівся, спустив босі ноги і знов почав усміхатися. Ша, в нього є й своя думка. І він почав сам питати і сам собі відповідати: «там коні потрібні?—Ого, сила коней потрібна». Ну, то Янкель звелить дати собі кіш грошей і поїде скуповувати. Найкращі коні закупить.

Та на біса всі ці балачки, як нічого невідомо напевне. Тільки заплутатись можна. Краще мовчати й чекати.

А там видно буде.

— Ех-ех-ех, любі мої! У вас тільки дурниці в голові. Однаково там тутешні думки нічого не врадять. Там щось зовсім інше. Там...

Хаїм Пустільник хотів був змалювати, «як воно там». Але згадав, що сам він теж нічого доладу не знає.

Навіщо ж говорити про такі речі, що їх не гаразд знаєш. Він уже раз так ускочив у халепу. Це було в суботу ранком.

Хаїм розказував у гуртку, як він щось бачив на ярмарку. Серед оповідання він заплутався. Тут якийсь гультяй вигукнув:

— Глухий чував, що сліпий бачив, як безногий біг до бездітної на родини...

Всі тоді вибухнули сміхом. А Хаїм напік раків, а сліпе око йому почало страшенно свербіти й сльозитись.

То ж для чого йому тепер знову це саме? Про себе він добре знає, що Біро-Біджан—це щось інше. Тут крізь вікна видко зовсім інший краєвид, інші землі, інші хатки, і інших людей. А там, у Біро-Біджані,—побачимо...

— Симхо, що ти скажеш?

Симха нічого не каже. Голова йому вставлена в круглу спину, а тепер вона ще трохи похилена, голова, тобто й він міркує. Але він нічого не каже.

Симха тільки каже, що нічого. Він уже був у бувальцях. Був і на коні й під конем.—Отже тому в нього й ніс приплющений і синій. Поганих стусанів довелось йому наловити в своїм житті. І навіть останнім часом, коли, він уже був працював на млині, був уже навіть членом спілки, то це теж було не абияке велике щастя. Все 'дно його Бейля горює, як вісімнадцять наймичок разом. А своїх шестеро хлопаків однаково тяжко до діла довести. Та й так, узагалі...

Що «так узагалі...»—Симха не домислив. Він тільки кивнув короткошиєю головою, підвівся й почав шукати торбинку з харчами.

— Шукаєш харчів? Ото діло, вже таки хляне серце.

Переселенці заходилися тягти з торбин—хто круте яйце, хто шматок курятинки, хто шматок черствого калача.

— Моя Песя надавала мені яєць на всю подорож.

— А моя наготувала мені товченої риби. Я дуже люблю товчену рибу, отож вона мені й наготувала.

Хвилинку ще балакають про справи, а тоді й годі. Мовчать і смачно жують. А коли група переселенців мовчить, то й гамір у ваґоні тихшає. Можна й ще кого послухати і побалакати.

От на лаві за стінкою їдуть додому татари з Донбасу. Один розповідає, як він сам собі відрубав пальця у 15 році, коли працював на оборону. Всі оглядають цурпалок і кажуть татаринові, що він молодець.

Трохи далі літній татарин свариться з дамою за паління тютюну у ваґоні. Він каже їй, що не «кунтурно» забороняти чоловікові палити. От у Европі всі «французки» палять нарівні з чоловіками. Дама нічого не відповідає. Вона пильно оглядає свої панчохи, чи не порвались де, потім підводить голову і длубає язиком у зубах.

А там, у кутку ваґона, біля крайнього вікна сидить татарин із старим баб'ячим зморшкуватим обличчям, дивиться у вікно й тихенько співає. Він співає щось подібне до цигансько-валахської мелодії. З-поміж губів і вікна мелодія бренить, наче крізь цигарковий папірець.

Потім стало зовсім тихо. Всі полягали на полиці. Хаїм Теплицький моргає очима і щось вираховує. В обох половинах ваґона мляво світять дві свічки.

Чулася тільки незрозуміла валахська мелодія, наче пропущена крізь цигарковий папірець.

Потім зійшов великий круглий місяць і побіг за ваґоном. Він забігав то з одного, то з другого боку, зазирав у всі вікна і показував: незнані землі, чужі хати, широкі прогалини блискучого снігу. Ну, а що може бути яснішого над блискучий сніг проти місяця. А проте, все чогось таке замазане, приховане. Не видати нічого. Ну, нічогісінько ж не видно.

А як же кортить знати тепер, от таки зараз, що там діється. Ой, та й кортить же...

А коли якийсь, заспаний, одчиняє двері на ґанок—тоді вривається стукотливий гамір колес по міцних рейках.

— Бі-ро-бі-джан, Бі-ро-бі-джан...

Тоді прокидаються тепличани і з калатанням серця одказують.

— Ех, буде там; е-ех, буде там...

*

У неділю о 7 годині 10 хвилин прибуваємо в Пензу. Далі нема сьогодні поїзда. Я гуляю разом із тепличанами по пензенських вулицях... Пенза їм не подобається: дерев'яні хатки, дерев'яні пішоходи, болото по самі вуха. Гумань—кажуть вони—куди краща. Тільки й того, що кожна приватна крамниця тут має табличку з написом «частная торговля». Всі крамниці сьогодні зачинені. На базарі тільки вовняні хустки.

Янкелеві аж ніяк не подобаються пензенські коні. Он у тої карої «передні ноги, до дідька». Це ознака, що в неї груди слабі. Ота кобила занадто важка, а цей огир занадто баский... Найліпші коні—оце тепер він бачить—таки ніде, як в теплицькій сільраді, хоч коштують вони усього не більш, як 120 карбованців.

Симха розпитує, які млини працюють у Пензі. Він усміхається, коли хтось каже йому, що він легко може «влаштуватись» на млині. Ні, крий боже! Він так собі каже. В Пензі він нізащо в світі не залишиться. Адже він їде в Біро-Біджан. Навіщо йому Пенза?

Хаїм Пустільник—нікуди ані на крок. Його ніщо не цікавить. Хоч що там буде,—йому однаково. Хай він тільки приїде в Біро-Біджан, тоді вже він знатиме, що робити. Хай но йому тільки дадуть спокій.

— У нас, у Біро-Біджані... видно буде, що робити,—одказує усім Хаїм Пустільник.

Биробиджанская областная
научная библиотека
им. Шолом-Алейхема
Читальный зал

У ВАҐОНІ

Уплило ж йому в голову, «перводнику», у Ряжську пересідати...

Цодек Штупер у нестямі. Він стоїть у новому брезентовому костюмі, що його видав йому Київський Озет, перед провідником, ухопивши його за петельки і тіпає ним саме на проході ваґона.

— Т-ти х-хіба перводник? Т-ти... ти... та нічого. Люди тут сидять, так я не хочу казати. А то б я тобі сказав.

Провідник скоцюрбився. Може від Цодекової трусні, а може, щоб не застувати в проході. Він стиха, але з чуттям і запалом переконував, що в Ряжському треба пересідати... Він навіть повторював, що в Ряжському треба пересісти. Таки з тих мотивів, що хто хоче їхати з Києва в Біро-Біджан, той мусить у Ряжському пересідати.

— Т-так ти ка-кажеш?—уже відпустив петельки Цодек Штупер, очевидно, під впливом «мотивів». Пташине рухливе обличчя своє він змінив з ладного заклювати того, на безпорадне. І, як птах довгим дзьобом, тукав перш усе в одну крапку, далі так само довго в другу.—Ну, а хлопці? А х-хлопців ми облишили. Н-найкращих хл-лопців облиш-шили. Хлопців—один в одного—залишили. А надто, на-на-найлуччі речі лишили. Всі гарні речі. На-на-най-д-дорогші речі там з ними лишились. Та-та-ких речей не можна лишати. Ті хлопці все ж таки хлоп'ята. Ш-ш-швацька м-м-ашина з усіма гарними речами лишилась. Р-розумієш? Ви розумієте?

Цодек у новому брезентовому костюмі своєму крутився на всі боки, заглядав кожному в очі, кожному щонебудь казав. І хто, чужий, проходив—той зупинявся, ждав, щоб Цодек трохи поступився набік і звільнив би тісний прохід, або дивився на «палкого громадянина в спец-костюмі».

Трохи згодом Цодек Штупер підсів до Шмуля сквирянина і почав йому повторювати все сказане ранком. Шмуль сквирський злегка хитав великою головою своєю і подеколи додавав:

— Так, так, так...

А проте Цодек Штупер не був певний, чи Шмуєль його вислухає. Коли Шмуєль потакує головою, він тоді дивиться на годинника і щось нишком про себе лічить.

— Ро-розумієш, Шмуєлю, с-с-саме оті хлопці, оті главні-залишилися. На-на-найліпші ре-речі залишили. Скі-скільки ми їдемо, а во-вони не наздоганяють нас. Або я знаю? Так собі. Ї-їдеться вкупі. Ве-великий колектив...—і нараз роздратовано вигукнув:—ди-диви, чого ти дивишся на годинника?

Шмуєль цокнув язиком і значущо поворушив пальцями:

— Ти не розумієш, братіку? Тут ходить об інтерес.— Шмуєль почав повагом розповідати свою історію і заглушив нею Цодикову; спочатку тихо, а коли почали прибувати нові слухачі—голосніше.

Вже кілька станцій проїхали, а Шмуєль ще випробовує свого годинника, справжнього «загряничного» годинника. А він спізнюється, а він спізнюється, а над усе, що годинник цей щойно з годинникаревих рук вийшов.

Напередодні виїзду Шмуєль зайшов до Леві Кривого, годинникаря (це такий годинникар, що до нього у Сквиру їздять звідусіль направляти годинники), і попрохав його, щоб той оглянув та почистив його мозерівського годинничка. Це не дурничка, Шмуєль їде у Біро-Біджан. Там не тільки немає годинникаря, а навіть не знають, що таке годинник.

Шмуєль значна персона в своєму містечку. Увесь час він був прибічником більшовиків та їхньої влади. Оцей знак на голові походить від «білої» кулі, що влучила йому в череп; ввійшла в середину, перемішала увесь мозок та нерви, а потім вийшла знизу, коло шиї. Від цього тепер часто шумить йому в голові.

Коли в Сквирі організувалася містечкова рада, то Шмуєль був там почасти за секретаря, почасти за кур'єра. Потім він «замазався» у кілька пудів хліба, що їх йому не слід було купувати. А останнім часом він столярував, а коли, то й тесля, рував,—як кустар.

За все своє життя Шмуєль нічого не прохав. Але як уже доводилось йому вдаватися до будь-кого, то вже той ніколи не відмовляв.

Тепер, коли Шмуєль попрохав Леві придивитись до годинника, то Леві жартував. Казав, що в годинничку бракує «спрунджинки». Але Шмуєль знав, що Леві все йому зробить, що слід, і полагодить, і був цього певний. А вийшло, що від станції Ряжськ годинник уже почав гугнявити. Потім Шмуєль звірив його в Кензіно, в Пензі й далі, а годинник спізнюється не більше й не менше, як на цілу годину. Може він де спинився, годинник. Еге, а як же він сам знову пішов. Очевидно, він просто запізнюється й квит.

— Ну, та не відсохла б йому друга нога, оцьому кривому годинникареві...

— Ай, яка мудрість! Адже у Пензі сонце крутиться інакше. Бо й у Бербиджані сонце крутиться так, що звідтам до Америки перебратися—раз плюнути.

Все знає він, Зелік швець. Ба й про Біро-Біджан він знає годів мабуть двоє, а то й усі три. А що, хіба, ні? Коли так, то ніхто газет не читає. Він сам теж не читає. Він не робкор. Але про Сибір він уже давно чув. А про країну там для євреїв він теж давно чував.

— Завжди в нього така вдача: про все він знає давно. Про царську армію він знає. Про Червону армію знає. Про всі світи знає.

Зелік нічого не відповідає. Він з байдужим обличчям суне до вікна, витягає з глибокої кишені ґумового кисетика з махоркою і загортає цигарку. Потім обертається і спокійно відказує, що він не любить коли шмаркачі встрявають, куди не слід. Добре мені діло. Як Лейзер уже вчить його. Бо Лейзер, коли пішов у Червону армію, був тоді пістолетом 16 років. Хоча й був з нього здоровий хлопчисько. Але й упольне сознательний не був. Лейзер пішов більше задля галіфе з «бравеніком»[1]. А Зелік, пішовши з більшовиками, був уже «упольнє сознательний». Бо ж Швець 38 років не може бути «палістрантом» [2].

---

[1] Бравнінґ.

[2] Ледацюга, байдич.

То ще тоді, коли комісар подумав на нього, що він шпиг і посадив його вкупі з денікінським офіцером, а він, Зелік все в офіцера випитав, то вже тоді комісар—Тихонов звали його,— з великим шрамом на високому чолі, сказав, що пошле Зеліка в Бербіджан. Зелік тільки не гаразд пам'ятає: чи Бербіджан, чи Азбіджан.

— Що ви верзете? Щоб ото чоловік говорив, і сам не знав, що! Завжди він усе плутає.

Але Зелік на це не відповідає. Він знає, що говорить. Він злегка хитає головою з виснаженим обличчям, облямованим сивуватою борідкою, смокче цигарку і мурмотить собі під ніс, що він уже гаразд знає. Якби то інші так знали.

А що ж? Це дуже можливо. Авремл Фастівський теж чував, що про Біро-Біджан уже давненько знають. Коли Авремл Фастівський говорить, то поводить ніздрями, говорить серйозно й упевнено, так що всі мусять йому вірити. Він хоч і коротенький, непоказний, але серйозний і упевнений. Він трохи чудний, Авремл: узяв собі звичку стояти біля вікна, виглядати і щоразу гукати:

— Ай диви но! Ах, як гарно там!

Та коли перепитують його, він поводить ніздрями і каже, що—вже. Вже проминули.

Але одного ранку, на Волзі, він обернувся і вигукнув:

— Ах, яка ж вона широка та гарна!

І тут же на місці повернувся до вікна і тихенько додав:

— От якби то в Бербіджані така.

О-о! В Біро-Біджані краще. Зелік швець знає це напевне. Бо за що ж йому дали назву Бе-ри-бі-джан, бо там течуть такі річки, що вони кращі і ширші, ніж моря. А якщо йому не хотять вірити, то нема чого взагалі говорити.

— Е, якби то знати, що там буде,—незадоволено зідхнув Авремл. Він сперся спиною на стінку ваґона, і стоячи поклав ногу за ногу, а мизинцем копирсав у зубах, як літній поважний чоловік. Вся заковика в тім, що ніхто, ну ніхто ж нічого не знає.

А коли Авремл поводить ніздрями і говорить отак поважно й упевнено, то йому всі вірять. Вірять, що ніхто не знає. Ніхто нічого не знає. Бо зрештою сам Озет збиває з пантелику.

Вже забагато каміння на серце накидає. То кому ж охота на себе стільки брати.

Ні, справа зовсім не так стоїть. Вони навмисне малюють це гірш, ніж є. Там, мабуть, інакше, зовсім інакше. То вони й самі нічого не знають. Говорять і вгадують.

... Тільки в Самарі, коли у ваґоні трохи попросторішало, гурток переселенців захопив два просторих суміжних купе і нікого більш у ваґон не впускали. В обох купе переселенці провадили запальні розмови. В інших купе було майже зовсім тихо. Один якийсь у зеленій сорочці заглядав у книжку і щось шепотів...

Авремл Фастівський все ще стояв, обіпершися на стінку, між обома купе, ні з ким не розмовляв, поринувши у свої думи...

Росіянин, що залишився у єврейському переселенському купе, ще відперше прилучився до розмовників, і розмова перейшла на російську мову.

Зачувши слово «переселенці», до розмови пристали й українці. Потім і той, у зеленій сорочці.

Ні, це ні для кого не новина. Ці переселенці не перші. Уже багато їх проминуло Пензу. Але, як завжди, перепитується ті самі запитання:

— Навіщо їдете?

— Їдем працювати.

— Куди?

— До себе.

— Чи хтонебудь бачив ґрунт?

— Ніхто.

— То значить, їдете ходаками?

— Ні, переселенцями.

— Певно, торгувати?

— Копати золото?

— Контрабанда?

Зелік швець не витримує. Сам він ненавидить усіх контрабандистів і контрреволюціонерів. Ну, так навіщо ж базікати. Але треба всім дати висловитись.

— А навіщо ж потрібна революція? От він Хведір, сам українець, добре знає всіх євреїв і знає, що у їхньому селі є один єврей Махтоля, то до нього усі селяни ходять напиту-

ватись. А в них у Херсонській губерні—розказує другий український ходак,—є цілі села євреїв, і вони орють і сіють, як справжні люди.

Червоноармієць, худорлявий, але з широким виразним обличчям, увесь час жував, неначе мав у роті щось смачне, і не хотів це проковтнути. Нарешті він розкрив рота і, видимо вирішив виплюнути жуйку. Але почав червоніти. Та вже по перших словах заспокоївся і навіть розпалився. Він говорив виразно з натиском, що всі національності мають пролетаріятів і буржуїв, як, приміром, ну, от: євреї, або навіть руські. То й виходить, що одні працюють, а інші експлуатують. Як, приміром, ну, от, лавушники, або навіть буржуї, чи зовсім імперіялісти. Нестеменно так каже Карл Маркс і політком сотні.

Всі віддають перевагу червоноармійцеві, що говорить так гостро й виразно. Сидять усі, уважно перехилившись, поважно хмурять чола і потакують:

— Так... Так... Так... Еге, так воно й є. Либонь, що так...

... З того купе, де розмовляють єврейською мовою, Авремл одним вухом ловив слова, вичитані з обговорюваного статуту колективів.

— Аби лиш підписалися усі, як барани. Ніхто геть і не знає, що там пишеться.

— От, приміром: хто знає, що таке «артикул»?

Певна річ, що ніхто не знає. А Шмуєль сквирський знає Не дарма він працював у містечковій раді за секретаря.

— Ну, а що означає, приміром, «відповідні».

Це вже Зелік знає. Це означає такі балачки, що балакають. Кажуть, що два артисти, приміром, ніколи не балакають, а «відповідають».

— Попав, як сліпий на стежку. Що спільного мають артисти з водяними джерелами та з меліораційною роботою.

Зелік дивом—здивований. Дивиться своїми зеленими очима просто на запитувача:

— На те ж воно Бербіджан!

Ні, це не інтересно. Краще читаймо про кошти, тобто гроші де взяти.

— От, видиш, держава дає. Кооператив. Кредитний банк дає, опріч того спеціяльні фонди.

— Але що означає: «резервований капітал».

А, це слово можна пропустити. Нікому це непотрібно знати. От цікаво, що до всіх капіталів додається ще «облігаторні». Це значить, з облігацій. Тут можна виграти кілька тисяч карбованців, і колектив одразу стане на рівні ноги.

Гарне слово у них у статуті: «спільне господарство». Це в них на чільному місці. У Біро-Біджані все буде спільне і господарське. Таки як у справжніх хазяїв.

— Що ж тут мудрого? У нас там казали, що видаватимуть по півтори тисячі карбованців. За такі гроші можна все купити.

— А в нас в Озеті казали—дві з половиною тисячі.

— А в нас казали—тільки по дві тисячі чотириста, по корові й по парі коней.

— Дурниці. Не може цього бути.—Авремл серйозно й упевнено каже, що цього не може бути.

— Ніхто нічого не міг обіцяти. Це тільки шарлатани обіцяли. Ніхто не знає, що там буде.

Всі вже дивляться на Авремла, вірять йому, смутніють і хмуряться. А Авремл сам уже дивиться в друге купе, прислухається другим ухом, як червоноармієць лаштується розповідати безліч важливого про Карла Маркса та політкома сотні, але ніхто його, як годиться, не слухає. Всі вже дивляться на Авремла, що він там говорить; і починають переходити до того гуртка, Скоро й червоноармієць підводиться й переходить до тої компанії. Тут він випростується і, наче крізь дрімоту, бурмотить пісеньку ніби мимохіть.

Ви сидите у вагоне—
Чай и кофе пьете
Как приедете у Беробиджан,
Что ви запае-о-о-те...

Але Захарія, київський поет, той, що каже, нібито він може за день зробити сто пісень, а за ніч три драми, кліпа очима, хвилинку думає, і пісня готова. Рот його відкритий. Золоті зуби виблискують і вже ллються рими:

Я сижу у вагоні
І напився чаю
Їду я в Біробіджан
І гадоньки не маю.

Негайно всі кияни з червоноармійцем у зеленій сорочці підхоплюють.

Трам-там-дам-дам-дам.
Трам-дам-дам, айда-ди-дам.
Трам-тарида-дам-дам-дам.
Айд-дам-дам.

Поїзд підходить до Златоуста. Може й тут треба пересідати, бо багато пасажирів тут висідають?.. Провідник сам нічого не знає. Там уже видно буде,—каже він. Тимчасом всі стоять з пакунками, оклунками довкола себе. Та й на полицях ще зосталось доволі. Увесь ваґон повен кошиків, клунків з бадьорістю, нетерпінням і Біро-Біджаном. Ніхто не хоче думати про лихо. Поїзд біжить швидко, як на весілля. Довкола станції світло, електричні ліхтарі.

Коли хто відчиняє двері на ґанок, чути, як колеса теж не що й вистукують, як тільки:

— Бі-ро-бі-джан. Бі-ро-бі-джан.

І всі, як один, одказують про себе:

— Е-ех, буде-там; ех-буде там...

— Якже його розташуватись? Всього тут у ваґоні 4 полиці 26 чоловіка. Якщо по шестеро, є зайвих дві. Якщо по семеро— бракує двох. Але ніхто не піде закликати сюди ще людей. Правда ж ні? Ну, то залишаються двоє.

Захарія—голова Київського колективу—гаразд уміє рахувати. Скільки то йому довелося мати діла з шкурою та з грішми, мабуть найбільші касири на світі стільки не бачили. Недарма він, Захарія, має повен рот золотих зубів.

— Тоді двоє можуть вартувати.

— Це справді ідея! Хто ж буде за вартових?

Бердичівці нікого не можуть виділити за вартових; їхній колектив повносив усі дошки у ваґон. Всі вони до смерти втомлені. Вони навіть ворухнутись не можуть. Знаменці щойно залізли у ваґон. Вони, щоправда, не хотіли переходити з кляс-ного ваґона сюди. Але в Іркутському обіцяли всім дати гарні місця. Отже вони й не хотять, щоб саме їхні та не спали. А з киян? Ану, лишень хай вимагають від них вартових! Вони дадуть по зубах і викинуть з ваґона. Цодек, Цодек Штупер перший візьметься давати по зубах і викидати з ваґона. Де ж ти чув: кияни їдуть увесь час у цьому ваґоні і обрали собі такі гарні місця, то вони ще щоб дали від себе вартових? Ні. Не буде діла.

Тепер говорять усі. Галасують і махають руками. Загрожують і пропонують:

— Може пожеребкуватися?

— Еге. Тоді ще випаде двом вартовим на один колектив.

— Ну, тоді нехай голови усіх колективів вилучать.

— Диви, які командири, оті знаменці з бердичівцями! Не встигли у ваґон улізти, а вже хазяйнують. Зрештою їх можна зовсім викинути! О!

Але Ханка з Київського будинку підлітків хоче сама вартувати. Ханка виспалась удень. Вона не втомлена. Та до того вона дуже любить топити в пічечці. Отже вона й сидітиме цілу ніч і топитиме.

Не про те мовиться, щоб сидіти вночі. Просто так собі говорять. Можна від кожного колективу виділити чоловіка, або й двох—але так; поспішати нічого. Ще завтра не висідати, і виспатись іще можна досхочу. Але так просто...

Коли мовиться про те, хто спав удень, то Велвель теж спав. І Яша теж спав. Багато спали.

Усі спали...

Ех, та й життя у ваґоні. От життя! Нічого не роблять, тільки наїдяться, нап'ються, полягають спати та й їдуть. Увесь час їдуть. Одне тільки їдуть. Аж нудно стало. Але ще їдуть...

... Тепер гамір ущух: у ваґоні стало тихше. Гуркіт коліс уже нікого не турбує. Навпаки, вже чудно було б, якби колеса не гуркотіли. Все, все у ваґоні вже звичайне. Нудно, й усі позіхають. Хто куняє, хто роздягається, хто лізе до верхнього віконця подивитись надвір.

Ханка лаштується вартувати. На станції вона прохає одного піти з нею по дрова. Дров тут доволі, більш, ніж треба.

Скільки ж тут дров валяється! Мільйон зим можна було б опалювати усі дитячі будинки в Києві, усі будинки підлітків і навіть усі школи і ще зосталося б.

Якби ж у Ханки було тоді в дитбудинку доволі дров. Ай-ай-ай! Цілісінькі ночі вона сиділа б коло печі й топила. Бо в будинку завжди була така холоднеча. А їй завсіди було так холодно. Ах, якби тоді було багато дров.

То ще добре, що мати була тоді куховаркою в дитбудинку, то вона було й держить її коло печі, тоді їй було тепло. А що ж! Як же вона була така худа, Ханка, як тріска. А до того ще фавоз мала. То ж їй таки було дуже холодно.

Диви но, не знають, що це таке фавоз! Це такі чирячки на голові. Всі діти у всіх дитячих будинках мали фавоз. Бо ж коли «гицелі» вбили Ханчиного батька, вона довгий час тинялася по вулицях, по ямах та ярах і ніколи, ніколи її не мили. То вона дуже забрудніла і їй повисипали усякі чиряки на тілі й на голові. Отож на тілі вигоїли ще в Теплівському дитбудинку. А голову

лікувати послали її до Києва. Хочете, то в лікаря Лур'є спитайте.

Тепер він уже професор, цей лікар Лур'є. Найгірший фавоз він може вигоїти. Він дуже добрий. Уже літній чоловік, а грошей не хоче. Одне тільки гоїть і гоїть, аж поки налізе на голову нова шкура, і виростуть кучері, довгі кучері на голові.

А втім у нього самого лисина на цілу голову. От нарошне гляньте: у Ханки такі чорні густі кучері і довгі, довгі, і ніколи вона їх не обстриже. А у професора Лур'є велика лисина. Тільки по краях кругом трохи ріденького рудого волосся. Через те, що голову треба мастити йодом. Вона тоді стає масна. Тоді вже може рости волосся, а не лисина...

... Ханка одвернулася, підсунула до себе кілька трісок і почала кидати у пічечку. Вона дивилася просто в огонь. Бачила, як пара сухих трісочок спалахують там перед її очима. Її лице зашарілося. Вона раптом зачинила дверцята. Гарячими руками витерла зашаріле обличчя. Гнучким гребінцем почесала заплутане коротке волосся. Потім хутко встала, погладила себе від шиї аж до грудей і обтягла сатинову кохточку. Але кохточка до тіла не приставала. Двоє молодих груденят заважали. Тоді вона глянула на себе, засунула кохточку за спідничку і раптом засміялася...

Чого це вона засміялася? Либонь така думка, що й усі, що сидять коло неї, теж сміятимуться. Всі тільки ніби мимохіть усміхаються. Жадібними очима оглядають її волосся, кістяний гребінець, зашаріле обличчя і затримуються на кохтинці. Вона б зовсім відставала, кохтинка, але корсаж від спіднички держить...

Та ні... Ханка от що хотіла спитати: яка це станція оце. От спинилися й ніхто не знає, де ми в світі стоїмо. Але, на її думку, то дуже кепсько з боку Озета, що він не послав з ними чоловіка, щоб розказував дорогу. Приміром, стільки гарних цікавих місць проїздимо і які гори, і річки, і усе. Ану, хоч би ж хто сказав слово. Ні, ніхто й слова не скаже.

Ну, от яка станція, приміром, оця — може сказати Фройка глинник. У нього є справочник, от він і знає. Оця станція приміром, є;—«Байкал—66 кілометрів від Іркутського». Але більше й він нічого не може сказати. Ото, приміром, проїхали Уральські гори, широкі річки. Він бо й знав про них дещо; адже в

нього є справочник. Але докладно він нікому нічого не міг сказати. Що ж, коли всього тільки він торгував глиною. Завсіди він був заклопотаний у крамничці. Допомоги він ні від кого не бачив, ані на гріш. Його Ріва, бодай не згадувати, каліка: петлюровець відрубав їй ногу. Ну, й виходить, що ніколи було обміркувати справу. Хоча сам він, глинник, безперечно, знавець і єврейських описів, і російських описів.

Навіщо ото увесь час держати закритими двері в теплушці? Адже жарко, що й не продихнеш. Нічого, навіть і ті, що сплять не застудяться.

А, та й гарно ж як! Яка приємна прохолода тягне від Байкалу. Кажуть: кілька сот річок черпають воду в ньому. Фройка це знає. Адже читати він трошки таки вміє. А «справочник» у нього теж є.

Шкода тільки, що саме сюдою доводиться їхати вночі. І крихти світла нема. Тільки шматок перекинутого місяця таки починає сунути по небі, але світити — він нікому не світить. Зорі теж нікому не світять. Либонь під носом у себе світять вони.

Оноді проїхали надзвичайне гарне місце — Златоуст — теж уночі. Так же там був здоровезний місяць, ясний. Та, окрім того, лямпки. Ах, які гарні вони були звіддаля. Видряпувались вони на гору, потім спадали вниз і розсипалися по долинах. Вирятувалися й знову подерлися на іншу гору.

— Ні, збожеволіти можна від такої краси!

Фройка був би написав про це своїй Ріві. Вона дуже любить читати його листи. Можна собі уявити, що Фройка пише їх непогано. Але про Златоуст він не втне. Тут йому треба самому бути вдома. Тоді б він їй і руками, і очима, і на мигах все поз'ясовував. А так воно дуже важко...

— Прошу, може б ви перестали крякати над головою. Увесь час сидять, бухтять і не дають Фройлманові спати. Та ще тепер двері порозчиняли, холодом тягне, аж щипле. Ще застудишся з вами до біса.

— Думаєш, що це тобі вдома?— кричить Шойлик, Фройлманів пасинок.—Він дума, що це йому вдома. Вже п'ять років, як отакий здоровий, залізний єврей лежить і нічогісінько не хоче робити. Він тільки на дітей надіється, щоб вони йому робили.

Та ще й гука на них. Обрав же собі Київ щастячко. Всіх би там Озетників постріляти. Такий лінивий пес, оцей «батько». Думає, що як приїде у Беробіджани, то Шойлик йому допомагатиме. Він таки високий на зріст, Шойлик. Але він дуже делікатний і зовсім не здоровий. Ні, Шойлик не повинен працювати на всіх; він його там придушить, або закине в море. Хай його риби з'їдять.

Але Фройка-глинник не любить, коли сваряться. Шойликові не слід так відповідати батькові, хоч Шойлик безперечно має слушність. Дуже кепсько Озети на місцях обрали людей. Їм би тільки ваги додержати. Але чи глина тая мазка, чи масна?— Цього ніхто не помацав...

От він, Фройка, він уже коли їде, то на все готовий, його нічогісінько не відстрашить. Здоров'ям він, Фройка, не кволий. Скільки то він попереносив на спині червоної, білої та жовтої глини. Якби у Біро-Біджані мати хоч з десяту частку. Ну, а спині це не пошкодило; вона ще міцніша стала. Те, що він сіпа лівою щокою, то пусте. Це йому стало з переляку, або й від застуди. Але до роботи це й на волосину не вадить. Хоч щоб там довелося робити, його це не відстрашує.

Але от з Фройком їде ще один. І родом зовсім не Лукашівський. Він мабуть полтавець. Він уже, певне, член спілки. Але в нього жадного зуба в роті немає. А лікар у Челябинському сказав йому їсти тільки дієти— хто ж це йому буде варити ці дієти в Біро-Біджані? Ні, в Біро-Біджані йому ніяких дієт не варитимуть...

От ба, про це й говорить Шойлик. Він казав їм у Київському Озеті, що не хоче, щоб йому посадовили на шию халамидника. Хоч би там у Біро-Біджанах спекатись отих злиднів. Так же ні, не слухають оті озетники. Таки посилають. На шию людям посилають.

Копель Фройлман не стерпів. Він висунувся з-між полиць і з безсилою люттю підступив до Шойлика.

— Байштрук, ти байштрук, т-т-и-и байштрук, байштрук!..

Копель аж задихався і втирав піну з рота. Далі знов сів на лаву, і, відсапуючись, бубонів:

— А отже Гедреша послали?.. Він ще балака... Як Гедреш зовсім старець. А його теж послано. Як Гедреш співа на «Єв-

базному» базарі, то це хіба краще? Це теж не краще. Це ще гірше. А його теж послано. Робити послано. А він же таки й за холодну воду не візьметься. Ото байштруки на мою голову, важко дихаючи, тихо закінчив Копель.

Але ніхто його вже не слухав. Отут на станції «Слюдянка» поїзд стоятиме довго. Надворі вже дніє. Нічого й казати: Байкал таки надзвичайно гарний. Фройка був би розбудив усіх переселенців, щоб і вони подивились, та боїться, щоб вони його не спитали щонебудь, а він не знатиме, що відповісти. Отут би треба мати такого чоловіка, щоб розказував. На дальшій станції «Мурина», де праворуч такі величезні гори, вкриті снігом, а ліворуч синя-синя вода, ще кригою з берегів укрита,—от на цій о станції треба було б мати такого чоловіка, щоб усе розказував і з'ясовував.

Та й на всій подорожі треба такого чоловіка, щоб розказував, і роз'ясняв і ставив кіно. Щоб веселіше було переселенцям. А тут—балакай, як нема до кого...

Ханка просить, щоб зачинили двері. Уранці воно таки холодненько. Ханка не може терпіти холоду. Хай хлопці занесуть ще дровеняк кілька, вона знову топитиме.

Ханки слухаються. Ханка тут велика цяця. Єдина дівчина на цілий ваґон. Хоч тут є ще одна, Маня її звуть, але та ще в Красноярську хотіла у чергового станції записатись, щоб за Гришка-візника.

— А чого ж, від Ряжську він спить біля мене, Гришка, то ж я його таки люблю,—з посмішкою пояснила Маня, сіпаючи верхньою губою з бородавкою на ній.

А в Іркутську Маня й Гриша здається таки записались, бо вони вже собі беруть окремі обіди на переселенських пунктах, п'ють з окремого чайника чай. І вже цілуються прилюдно...

Але Ханка цього нізащо не буде робити. Ханка дала слово матері, що візьме їх туди. З рундучка з квасом тепер не розживешся. Хіба тільки лягти та й умирати. Та ще й за молодшого брата треба подбати.

Ханка й справді розмовляє, як доросла людина. А коли вона зашаріється коло пічки, а потім обтягне чорну сатинову кохтину тоді з неї таке любе дівча. Найліпша дівчина тут у ваґоні, та й з усіх ваґонів.

Беньо таки хоче їй сказати. Беньо знає Ханку з самого Києва: вона іноді приходила до них у будинок підлітків. Але тоді вона не мала такого гарного вигляду. Тоді він не помічав, що в неї такі гарні щоки. А коли вона закасає рукава, то в неї й руки гарні. Дуже гарні в неї і ямочки на ліктях. А ще він хоче їй сказати, щоб вона частіше топила пічку. Тоді в неї запаленіє обличчя і вона усім тоді подобається.

Але Ханка таких слів, певне, не захоче слухати. Вона забалакалася з Фройком-глиняром. Ханка на дитину скидається поруч з струнким широкоплечим Фройком. Але розмовляє вона, як доросла. Фройка їй усе пояснює, і Фройка каже, що там, у Біро-Біджані, напевне, дозволять торгувати не тільки квасом, а й глиною також. Хоч глина безперечно добрий гімбель, коли б його фінінспектор тільки не чіпав. І, що там можна поставити таку роботу, щоб зовсім не треба було торгувати.

Приміром кажучи, Фройка трохи розуміється на яйцях. У нього є шваґер, що торгує яйцями, отже й Фройка дещо тямить на цім. Отож він знає, що одно яйце не дуже помітне. А як покладеш до нього друге, то вже парочка. А там уже, диви, й десяток. Десяток до десятка—стає сотня. І отак ще й ще. Поки складають декілька ящиків яєць. Тоді їх посилають пароплавом. Там тих пароплавів, як піску в морі. Та й заробляєш доброго карбованця.

А як охота, то можна зорати десятин кілька. Поставити кілька корівок. Та й таку закрутити корбу, щоб люди дивилися та заздрили.

Але Беньо не любить таких розмов. Беньо куди молодший за Фройка. Беньо ще до того має коротку шию. Голова йому просто таки на плечах стоїть. Але руки йому здорові, міцні, засмаглі на сонці. І знає він достоту, що в Біробіджані буде сила-силенна роботи. От їдуть. От він, приміром, їде крізь великі ліси. Узяти, приміром, отакий ліс цілим гуртком підлітків та перенести його до міста. Там наказати завідателеві, щоб витребував гроші. Скласти міцну господарську комісію. А з такими грішми комісія й сама знатиме, що має робити...

... Зранку біля пічки почала збиратися юрба. Кожен з прибулих прикладав і свою думку: Що воноза Біро-Біджан, і що там будуть робити? Гамір дужчав, юрба більшала.

Потім уже всі позлазили з ліжок. Лежали тільки Гриша з Манею. Проте, і вони не спали. Маня раз-у-раз оберталась, усміхалась, сіпала верхньою губою з бородавкою на ній, і одно тільки цілувалась, щоб усі бачили.

Нуда, напевне вони вже в Іркутську записалися...

Двері відчиняються навстіж. У душний чадний ваґон вривається свіже холодне повітря. Праворуч з ваґона ще й досі видно покорчене пасмо з гостроверхими білими шапками. Ліворуч—видно все тягнеться широкий синій Байкал, що міг би захопити своєю красою, якби хто розказав про нього...

Але ніхто нічого не розказує й знають про нього дуже мало. Відомо тільки, що зараз буде станція Танхай. Там поїзд стоятиме щось із годину. Буде чай. Там жителі з цікавістю питатимуть про чудних пасажирів—переселенців. Їм усе розкажуть і вони будуть з усього дивуватися

Беньо, дуже свідомій комсомолець, буде хвалитись, що це їдуть аж у Біро-Біджан. Там усі євреї стануть робітниками. А коли там житиме багато євреїв, то буде тоді єврейська країна. А коли всі євреї працюватимуть, то в Біро-Біджані стане соціялістична республіка трудящих євреїв. І тоді всі знатимуть, що там десь у закутку Соціялістичного Союзу є соціялістична країна, що зветься Біро-Біджан. Ось послухайте лишень, як колеса твердять:

— Біро-бід-жан. Біро-бід-жан.

І всі дерева з цієї тайги разом з твохканням серця відкликаються:

— Ех, бу-де-там! Ех, бу-де там!

ПО БЕРЕГАХ БАЙКАЛУ

З Іркутська ми всі були задоволені. Іркутськ нас прийняв привітніше, ніж усі міста. Навіть привітніше, ніж Пенза. Пензенський Озет мусів відрядити найкращих дівчат у місті до начальника станції просити, щоб нас, єврейських переселенців, послали в першу чергу і в добрих ваґонах, отже «ми» в Іркутській залізничій управі мали свого чоловіка, що порався там, як у своїй кишені.

Іркутськ став єврейським містом і наповнився єврейськими переселенцями. Скрізь можна було спіткати наших людей і скрізь, здається, тільки й говорили, що про нас.

Уявіть собі, що говорили про нового чудного переселенця не тільки в Іркутську. По всім шляху Харків—Хабаровськ, на перебігу дев'ятьох тисяч кілометрів з нами всіляко панькались. Казав мені Зелік-швець із Києва, що нині й одного поїзда на «дуже далекий схід» нема, щоб в нім не було хоч кількох єврейських переселенців. Зелік-швець уже людина літня, усе знає і не буде брехати. Він пізніше розповідав, що на одній станції тільки про нас говорили: на станції «Тайга» сімнадцятилітній здоровий хлопець з «Менської дикої дивізії» хотів був видерти у маленького хлопчика різьблену паличку і за ню побився з хлопчиком.

У Зеліка-шевця такі зелені байдужі очі, що з них не можна пізнати, чи він згодний з тим, що розповідає, чи ні. Розповівши цю історію, він витяг свого ґумового кисета з махоркою, і пальці його злегка тремтіли. Я догадався, що він уражений цим випадком, але певний цього я не був. Але Зелік незабаром розвіяв мої сумніви: він глянув на мене зеленими байдужими очима своїми і вимовив:

— Таки гарненька паличка. Це правда. Але заводити сварки з хлопчиками по дорозі не слід...

Більше, ніж кому, сподобався Іркутськ Льові Знаменському. Уже тепер, сидячи у ваґоні, він все ще гризе себе за те, що не лишився в Іркутському ще на день.

— Та ні, хіба ви що тямите?—тре собі Льова низьке чоло і світить чорними очима.

— У нас уже з нею справа була пішла на лад. Я такий чоловік, що, люблю узятись і зробити. Якби ще день, вона була б моя.

Ніхто йому вже не вірить. Такий у нього звичай, у Льови, виставлятись... Отак він першими днями усім забив уха своїм знаменським міським садком. А що? Найкращий міський садок, нібито, в Знаменці. Ніде нема такого садка.

Пізніше він показував, як щосуботи ввечері він одягає свій «костюмчик» заходить до свого дядька, хазяїна заводу зельтерської води, одержує від нього платню за тиждень, випиває в нього склянку води з сиропом, може на 5 шклянок, ух, солодко! І йде собі до знаменського міського садка, найкращого в світі.

Всі вже добре знають історію знаменського міського садка. Всім уже набридли Льовині похваляння Розою, панчішницею з Іркутська. Кожен на свій манір позіхає, одвертається від Льови, вкладається спати.

Льова нічого не має проти того, що йдуть спати. Він таки не любить, коли йому перешкоджають говорити. Краще, що у ваґоні лишилося сидіти кілька чоловіка і не перебивають йому в розмові.

Отепер тільки він розповідає про Іркутськ з таким захватом, начебто лише Льова був в Іркутську, і лише він танцював кілька вечорів зряду у клюбі кустарів.

Ух, та й гарне ж місто Іркутськ! Там є такі гарні вулиці, безліч церков. А річка яка? Гарна річка! Вона зветься Ангара, а вода в ній така зелена, як листячко в знаменському садку. Тоді, коли усі єврейські переселенці марширували через міст, було гарно, ох, гарно! Вона, Роза, тоді відкликала Льову із «строю», щоб він подивився на річку. Униз швидко бігли маленькі човники, а вгору вони ледве тяглись, через силу тяглись. Роза нахилила йому голову і показала, що під мостом лежать здорові уламки зеленкуватої криги, і сміялась—реготала, і дивилася йому в очі. Ай, та й ішлося ж у нього на лад, у Льови з Розою. Таки справді на лад...

Тепер Льові ніхто не заважав говорити. Майже всі переселенці вже спали. Ханка,—киянка, що любить топити в печі, сиділа, з червоними щоками перед пічкою, підкидала тріски й мовчала. Фройка-глиняр теж сидів тут біля пічки й мовчав. Його ліва щока з невеличким шрамом коло носа час-від-часу сама собою сіпалася. Потім ніс його злегка шморгав, і більше нічого.

Льова присунувся ближче, вигідніше вмостився на оцупку деревини і стиха, але захоплено розповідав про Іркутськ і про Розу. Він тут на місці тупав ногами і показував, як сотні піонерів крокували в ногу мостом через зелену Ангару. Коли він з Розою стояв трохи віддалік, отоді він це добре помітив. Роза сказала йому, що їй теж подобається, що єврейські переселенці переходять Іркутський міст. Вона, Роза, не забуде того часу, коли єврейські переселенці переходили Іркутський міст...

Потім Роза узяла своїми зашкарублими короткими пальцями Льовину руку і стиснула. Цього дня вона вже на роботу не пішла. Вона крутить на машині панчохи, але того дня та й другого не крутила. А пізніше, після того, як протанцювала цілу ніч з Льовою в кустарському клюбі, Роза сказала, що зовсім не хоче крутити панчіх. Вона радніше поїхала б з Льовою туди, куди й він їде. Як воно зветься? Біро-Біджан? Ну, так у Біро-Біджан вона хоче з ним їхати.

Льова хотів закінчити своє оповідання тим, що в Рози широке обличчя і великі зелені очі, і вона дуже трепетлива. Вона таки серйозно хоче поїхати з Льовою у Біро-Біджан. Але Льова більше не міг розповідати, ніхто вже на нього не дивиться, навіть Фройка відвернув здорове обличчя. Він дивиться тепер на пічечку, як ото вона розпікається: спочатку вогняні плями малі. а вся чавунна пічка густо-чорна. Потім червоні плями більшають. Ось уже цілий бік пічечки багряний. На цім боці ще тримаються кілька безформених чавунних плямок, які дедалі меншають і нарешті цілком зникають. А тепер уже вся пічечка розпеклася, розжеврілася й розжевріла щічки у Ханки.

Фройка дивиться на неї й не знає, чи чула вона Льовині оповідання чи ні. Він бачить тільки, як Ханка устає, одвертається трохи і втирає молодими, але вже загрубілими ручками своє свіже спаленіле обличчя. Далі Ханка обсмикує чорну сатинову

кохточку і засуває її за корсаж своєї спідничини. А коли знову сідає до пічки, застібує високого коміра й відкасує довгі сатинові рукава.

Фройка так заглибився в споглядання пічечки й Ханки, що й не помітив, як спинився поїзд. Надворі проти ваґона не було й цяточки світла. Фройко підвівся й подивився по цей бік і по той бік ваґона і теж не побачив світла: може поїзд зупинився серед поля; може стоїть так далеко від станції, що не видно світла.

Фройка оглянувся назад до пічечки, а Льова вже лаштувався розповісти своїм хлоп'ячо-парубоцьким голосом про Іркутськ і про Розу, але обидва почули коло дверей чиюсь говірку. Так, якийсь росіяни прохає, щоб його пустили у ваґон. Йому недалеко їхати: в Чіту. Але може він у Верхнеудинську вийде. Нехай дозволять йому сісти у ваґон.

У ваґоні було сумно, і якось не годилося відмовляти. Льова боявся, щоб йому не перебили оповідання, і морщив свого низенького лоба, але Фройка дозволив.

Росіянин кинув свого клунка, видряпався у ваґон, і, перегнувшися за двері у темний простір, загукав:

— Та йди сюди! Ну, чого стоїш там? Лізь, мерщій!

Незнайомий трохи відступив, подав комусь руку. Незабаром у ваґоні з'явилась ще жінка. Вона відтулила від рота хустку і скоромовкою заговорила:

— Усі ваґони зачинено—не доб'єшся. Темно, хоч в око стрель. А тут холодно, до кісток проймає. Вокзалу нема, щоб зайти та нагрітись, це ж таки покута... фу-у!—і жінка хукнула на складені докупи долоні і заходилася шукати місця денебудь у кутку.

Поява жінки була така несподівана й раптова, що ніхто й не встиг згодитись на її перебування у ваґоні, але зате нікому й на думку не спало відмовити їй. Якось так легко вона з'явилась і стояла у ваґоні, що не можна було уявити собі, як таке може заважати комунебудь. А слова її виходили такі струнні, мелодійні, наче спеціяльно вивчені, прикрашені.

Ханка відсунулась і запросила жінку сісти коло себе. Та сіла легко, буцімто з повітря спустилася. Тепер тільки видно стало, яке в цієї жінки обличчя: довгастеньке, чисте, трохи за-

рожевіле від пічки. А очі в неї великі, сині, від пічки трохи зчервонілі, і блищать так, наче їх щойно добре вимили. Оце видно гарні очі, коли жінка підводить довгі темні вії.

Троє переселенців були приголомшені. Її чоловік, росіянин, що перший виліз у ваґон, шукав місця, де сісти. Не встигли наші опам'ятатись, як до ваґона підійшов ще один високий з великою головою у великій смушевій кучмі. Він грубою єврейською мовою заговорив, що не можна добитись ні в один ваґон, усі ваґони позачинювані, просто тобі запльомбовані.

А начальник сказав йому, що тут є «явреї» от він і прийшов прямо сюди.

Високий єврей нікого не прохав і не питався. Він одразу виліз у ваґон, скинув хутрового кожуха й присунувся до пічки, ногами розсуваючи дровеняки. Ні на хвилинку не вгамовуючись, він сів на оцупок, потім пересів на другий. Ввесь час він важко сопів, начебто добре поїв і не мав сили розмовляти, а видмухував уривки слів.

Сяк-так умостившись, єврей нікого ні про що не спитав, і сам грубою єврейською мовою пересипаною російськими словами, розповідав, що їде в Читу. Яких тисячу верстов звідсіль. Тут, у цім районі, верстви аж ніякого значення не мають. Тільки там, у Росії, церемоняться з такими верствами.

Що, сплять уже? Гу, сплюхи. Жалько. Ну, та він завтра скаже. Він хоче взяти до себе кількох євреїв. Адже він не якийнебудь мужик. Він уполнє єврей. Він дасть євреям добре заробити. Він сам баргузинець. Як ото співають...

Єврей зненацька роззявив рота і почав хрипіти, немовбито лютився старий пес.

Плыл среди моря, средь белого дня,
Плыл, озираясь и молча глядя.
Хлебом кормили крестьянки меня-а,
Парни снабжали махоркой.

Раптом загугнявив щось собі під ніс, зморщив здорове обличчя став бідкатисяі

— Ай, забув, ік чорту!..

І знову, скривившися, захрипів:

Ей, Баргузин, пошевеливай ва-ал.
Молодцу плыть недалече.

Потім він разів кілька поворочав здоровим язиком у роті, притулив свої здорові руки до пічечки, аж мало не заслонив її всю, і провадив далі:

— Це таки недалеко від Іркутська, верстов п'ятсот. Ні, чотириста вісімдесят. Байкалом можна доплисти до самого Баргузина. Знамените місто—Баргузин...

Єврей хмурив густі руді брови. Але рук від пічки не приймав. Він бурчав, що, мовляв, нема чого Баргузина боятись. Хто хоче, може зостатись явреєм там також. Там є синагога, тори[1] в ній є, і дві сотні явреїв ходять кожного судного дня молитись. Грошей на бога не жалує ніхто: золотом платять. Там золота у кожного доволі. А богові, вони платять зливками золота. Як у біблії казано...

Єврей прийняв од пічки грубу волохату руку, приклав її до поораного зморшками лоба і закліпав вилинялими очима. Потім махнув цею ж таки рукою:

— К чорту! К чорту! Зовсім з голови вилетіло...

...Золотокопальні містяться не в самому Баргузині. За 750 верстов вони від Баргузина. Туди, в тайгу, треба їхати від Баргузина ще 750 верстов. Взимку воно пусте: ґринджолятами туди перехопишся та й живеш у «зімовках». А влітку біда. Візком їхати не можна. Нема дороги. Треба їхати верхи. Усі робітники туди їдуть верхи.

Так же серед робітників нема жадного єврея. В нього самого на золотокопальні працює щось із півсотні робітників, самі буряти та кацапня. І жадного єврея немає. Але в нього справжня єврейська душа. Він може тепер узяти з собою кількох євреїв і дати їм добрий заробіток. Двісті рублів ґарантує. Баргузина нема чого боятись. Хто хоче, може й там бути євреєм...

Єврей сказав це все одним духом, наче його накручено. Він нікому не давав перепитувати, вкинути слівце. І, виговоривши все, почав вигідніше умощатися на оцупках дерева, що на них він сидів.

Не слухаючи нікого, він поклав голову на коліна і почав важко сопіти. Далі ще раз підвів здорову патлату голову і додав:

---

[1] Сувої заповіту

— Ай, соболеві шкури в нас є, одна в одну. Я вже завтра візьму кількох із вас...—і велика голова його почала видавати харкання, наче він хотів з усієї сили щось вихаркнути.

Скоро баргузинець заснув, Фройко повернувся до Ханки й здивовано подивився на неї. Такими ж здивованими очима дивилась на нього й Ханка.

Обоє мало чого тут второпали. Фройка сіпнув щокою й спитав:

— Ханко, ви їдете?—і не чекаючи відповіді, додав.

— Їдьте та напишіть і мені.

— Ай, дайте спокій,—сердито відповіла Ханка.

Але Ханка розсердилась не на Фройчине запитання. Ханка була незадоволена, що такий здоровий дядько говорить їй, малій дівчині, «ви». Вона якусь хвилинку розчісувала своє кучеряве волосся. Тоді підвела чорні вії й осміхнулась:

— Отак, як бачите, я дівчина, та хай він хоч мене засипле золотом, а я не поїду.

— Ви молодець, Ханко, ви з моїх дівчат.

Ханка раділа, що такий дорослий бере її під свою охорону. Але їй не довподоби було, що він їй казав «ви». Тоді вона узяла його за широке плече і повернула до Льови.

— Нехай він вам скаже замість мене.

— А що ж ви думаєте? Я б таки поїхав.—Льова вже світив чорними очима і був ладний розповісти щось «важливе».

— Я нічого не думаю,—перебив Фройко.—Я знаю, що ти поїхав би. Подумаєш, сознательний який! Якби й Фройко був сирота, як Льова, і працював би у дядька, що виробляє зельтерську,—він би теж хотів заробляти багато золота і соболевих шкурок.

— Я не заперечую, що ти їдеш. Шкода тільки, що Озет витрачається на таких, як оце ти.

Але Льова не любить, як хто вдає з себе розумника. Він морщить низенького лоба і з запалом говорить:

— Навіщо взагалі їдуть люди? Бо кожне шукає своєї долі! Тож як уже їхати так далеко, треба ж відшукати свою долю. Льова такий чоловік, що любить так: узявся й зробив.

— Правда, дядю?—звертається Льова російською мовою до незнайомця.—Щастє нужно иметь, правда ж?

Незнайомець ожив. Він був дуже радий з того, що зрозумів ціле речення. У баргузинця він розумів тільки поодинокі слова, і це його дратувало. Він запорався у своїм куточку і присунувся ближче. І повагом по-селянському глибокодумно пояснив:

— О, в цих районах є багато щастя. Але не всякому воно дається. Інколи замість щастя та нещастя буває.

Незнайомець сказав і змовк. Але сказав це так роздумливо, що ніхто не зважився перепитати. Незнайомець почекав трохи й повторив:

— Я сам з цих країв, отже гаразд знаю і щастя і нещастя. Я голова сільради.

Льові не довподоби прийшлося, що той зараз почне розказувати, а йому, Льові, не дадуть. Він хотів був устрягти з чимось у розмову. Але Фройка з Ханкою відсунулись і повернулись до голови сільради. Голова теж присунувся і повагом, часто зупиняючись, почав:

— Сам я живу в Тельдинському районі. Я там головою Дактуйської сільради. Там доводиться багато працювати.

Це було тоді, коли треба було складати реєстри на продподаток, і Бад'яринові, голові, доводилося сидіти щодня допізна. Треба якось було йому вийти надвір, за чим люди виходять. Ну, відчиняє він двері, надворі темно, небо зоряне, а на порозі щось чорніє, наче людина. Голова сільради не повинен нічого боятись. Отож і питає:

— Хто там?

— Я,—одповідає чорне, і нахиляє голову.

— Хто це «я»?—питає Бад'ярин, а сам бачить, чого треба цьому «я»?

— Селянин з Волині.

— Переселенець?

— Угадав,—відповідає селянин і стоїть з похиленою головою.

Забрав тоді Бад'ярин його в хату. Дав запалити цигарку. Показав куток і велів спати до ранку.

На ранок сказав Бад'ярин подати йому сніданок та чарку самогону. Але волиняк і пригубити не схотів. Плаче та й квит. З очей струмками сльози ллються по скривленому виду. Тут уже й Бад'ярин не втерпів. Защеміло йому коло серця.

— Пий,—каже,—опісля розкажеш.

Нарешті перестав він плакати. Випив чарку самогону. Сплюнув. Закусив шкуринкою хліба й розказує:

— З Волині я сам. Простий хлібороб з Волині. Минулого літа був ходак. Все літо шукав землі. Бо допомоги не було ніякої. Дали клаптик списаного паперу, та й веліли самому шукати. Папір німий, нічого не скаже. Чимало часу минулось, поки приїхав, поки знайшов, поки сподобалося. А вдома лишилося багато роботи.

Потім поїхав додому, все спродав, віддав ґрунтець в оренду. Підмовив і сусід їхати разом, і тільки узяв із собою худобу, дітей, жінку та запряг. Усе сімейство й речі були в однім ваґоні, а він з кіньми—в другім і ні на крок від них не відступав. Сам їх годував на станціях і з ними жив.

Отак їхали-їхали, без кінця-краю їхали. Потім поїзд спинився, відчепили ваґони, і якийсь станційний службовець сказав: що отут, мовляв, воно й є. Вийшов з ваґона селянин, глянув: егеж, тут воно й є. А коні саме тоді їли. Почекав ходак, поки поїдять коні. Зібрав навіть останні вівсини на долоню й подав коням. Потім забрав годівницю, завернув коні. Відсунув широкі двері і почав помалу виводити їх. Коні не хочуть іти. Бояться спущених з ваґона кітвиць. Але таки зійшли.

Вивів селянин коні. Почали вони зразу качатися. Поки вони качались, він тимчасом пішов у ваґон узяти вуздечку. Вертається, аж коні стоять трохи оддалік і шукають трави. Почав селянин поволі наближатися до них, а вони від нього. Він швидше і коні хутчій. Він тоді побіг, щоб упіймати, побігли й коні від нього. Вони біжать, і він біжить за ними. Вони біжать, і він за ними...

Бігли вони так, аж поки прибігли до лісу. А ліс густий, дерев безліч. А на кобилі мотузка була прив'язана. Бігли коні, бігли, аж поки зачепилась кобильчина за щось мотузкою.

— Це тому,—каже,—що коні стояли у ваґоні цілий місяць. Нічого не робили. Не бачили світла. Тільки й знали що їли. Отож як вийшли на світло, то й подуріли.

— Зажди,—каже селянин,—ще не кінець.

— Коли кобила зачепилася, я її впіймав. Перехрестився, сів на неї верхи та й поїхав назад. Їду я, значить, назад, а жеребець слідком біжить.

Раптом жеребець помчав щосили, а за ним і кобила. Доброї вуздечки не було в мене, отже держуся я тільки за гриву та за мотузку, підстрибую, мало кишки не випадуть.

Далі бачу, що жеребець напружився, стрибнув і помчав далі ще хутчій. Не знаю, з чого це він так? Злякався та й випустив із рук мотузку. Підбігши кобила до якогось місця, і собі зненацька стрибнула, а я тоді тільки беркиць та й...

Тут переселенець знову розплакався і сльози знову полились йому з очей. Вже скільки не питав та перепитував я його, він тільки хлипав і не відповідав. Потім крізь сльози стиха вимовив, що коли очумався, то лежав у глибокому рові. В рові було темно й завалено трухлявим гіллям і торішнім листям. А коли витер з себе кров і через силу видряпався з рову, опинився він у лісі. Ліс був дуже великий, дерев безліч. Усяких дуже гарних дерев. Тільки ж ніякого шляху нема, навіть і стежечки не видно.

Ішов-ішов мужик. В руці в нього затиснуто кілька рудих волосин з гриви, а коней нема й знаку.

Ішов він день і ніч і ще йшов. Ночував у лісі. Земля була вогка й холодно було. Потім іще цілий день ішов, а коней так ніде й не бачив. Надвечір уздрів світло. А поки він до того світла дійшов, настала вже пізня ніч...

Але є в Дактуї хлопець на ймення Аркаша. Аркаша ще зовсім молодий хлоп'яга. Він білявий, з великими сірими очима, здоровими вусами та великим шрамом на голові. Очі Аркашині бачать те, що не всі на селі можуть бачити. А здорові вуха чують те, що не всі селяни можуть чути. Оцей Аркаша побачив та повбивав багатьох японців. Аркаша розказував, що япошки мали звичай надівати на себе кожухи й шуби, бо вони дуже бояться сибірських морозів. Вони стояли на варті, як опудала, і не могли ворухнутись. Аркаша було підбіжить (він дуже спритний і прудкий), вистрілить, повалить котрого й тікає. За це йому япошки зробили шрама на білявій голові. Аркаша добре знає ліс і дерева, і долини. Він дуже добре чує всяке шамотіння, і пташок і вітру. Аркаша знає також, що в тайзі нічого не пропадає. Може тільки замерзнути, або в драговину засмоктатися. Але вкрасти, ніхто нічого не вкраде. Та й у селі на чуже не зазіхнуть.

І оцей Аркаша узявся знайти мужикових коней. Виходив Аркаша ліс і вздовж і впоперек. А переселенець тимчасом сидів у Дактуї, харчувався в мене, а Аркаша шукав у лісі.

Отак минула весна, настало літо. Пішло літо, прийшла осень. А Аркаші нема та й нема. Сидить у мене переселенець та й харчується. На селі всі знали, що Аркаша прийде з певною порадою і так воно й було: під кінець осени, коли листя почало опадати, трави високі в тайзі почали в'янути і смак утрачати, тоді худоба вся по селах розбіглась. Тоді Аркаша в якимсь селі знайшов чужого коня...

— Отож бачите: інколи замість щастя—нещастя стає.— Закінчив голова сільради й змовк.

Переселенці, що сиділи довкола пічечки, дивились на довгасте обличчя селянина й ждали, щоб він ще щось розказав. Але обличчя в нього було темнорожеве й нерухоме. Очі світилися червоним відблиском і не виявляли наміру розповідати далі.

— Ну й що було далі?—не втерпіла Ханка.

Селянин звів очі на неї й усміхнувся:

— Молода кров завжди нетерпляча. Потім нахмурив брови й розважно, глибокодумно сказав:

— Тут, у Сибіру, треба кров прохолодити. Тут треба стати терплячим. Бо як ні...

Він погрозив пальцем і замовк.

Більше ніхто не питав. Може боялись виявити нетерплячку. Льова хотів тепер розповісти, як з ним трапилась майже така сама пригода в Знаменці й таки в міському садку, але якось не випадало.

З лівого боку ваґону від хитання відсунулися двері і крізь отвір ринуло свіже, холодне, темносинє повітря. Треба було надто великим прозаїком бути, щоб не повернутись, не подивитись сюди в двері й не забути про все на світі. Поїзд біг саме понад берегом моря-озера Байкал, і душна середина ваґона поєдналася з надзвичайно розкішним простором. Навіть загасла пічка теж, здавалося, принишкла і почала вдивлятися у чудовий простір.

Ген-ген ліворуч почав формуватися величезний обсяг ласкавої синяви. Перед цим просторінь була оповита прозоро-тьмяним

ажуром. Тепер серпанок цей розвіявся і проявив очам буйну повінь чистої, як сльоза, оксамитної блакиті. Оксамит цей увесь ледве помітний, легкий; пронизливий зір може легко бачити крізь нього найглибші глибини. Та ще, коли сама блакить ця світлішає, стає прозірчастою, голубавою...

Тепер уже ясно видно чистий синьоголубий застіл без краю вшир, розіпнутий удовж аж на край світа. Там, на краю світа, змивається цей застіл з таким самим синьоголубим прозорим укривалом, що його жадним чуттям, опріч зору, не можна осягнути. Укривало це здіймається над застілом неосяжним півкруглим келіхом і вся ця просторінь сповнена свіжою, відволожною блакиттю, якої не можна осягнути ніякими поверховими чуттями...

Ніхто в цю мить не хотів ворухнутись. Навіть колеса під вагоном теж ніби повільніше й м'якше стукотіли, щоб не порушити напружену круглу врочистість. У цю мить усі чуття зосередилися в очах. Всі очі мали тепер звернутися тільки туди, до Байкалу.

Так, можна трохи тільки повернути очима, не боячись, що дряпне в голові: повернутись і глянути на чужу жінку. Очі її тепер вільні від довгих вій і так само синьоголубі, такі розкішні, як увесь краєвид ліворуч. Її довгастовиточене обличчя тепер біле, тьмяне. І чудно: ця жінка підводиться, напинає на лоба білу хустку низько, як сестра жалібниця, підходить до дверей і з щирим переляком вигукує:

— Матінко моя!.

Коли всі знову повертають голови ліворуч, вони бачать, як благочестивий Байкал втрачає свій спокій. Він трепеще, як у пропасниці, морщиться, збирає хвильки. На обрії чимось мазнуло. Спочатку—там, де зливається вода з небом—рожевіло, шаріло, бралося жовтогарячим. Жовтожар цей розливався, розтікався по височезному покривалі вгорі і зачісував гребінці хвиль, прикрашав їх, фарбував у вогнисті барви вишневого соку.

З небесного покривала почали відокремлюватись гаптовані химерної форми хмарки, мов мильні бульбашки з соломинки. Проти вогнистого обрію вони, як бульбашки на соломинці, грали веселкою, спускалися нижче і на гребенях хвиль лопались.

— Ось тепер бачите?—розбуркала чужачка причмелених своїм співучим голосом.—Останнім часом це не вряди-годи

трапляється з Байкалом. Зненацька починає він морщитись і хвилюватись. За давніх часів цього з ним не було.

А бачивши жінка, що ніхто її, однак, не розуміє і дивляться на неї всі такими зачудованими очима, вона з усмішкою здивувалась:

— А, ви нічого не знаєте? У нас про Байкал кожна дитина знає. Так, так. Кожна дитина знає. А якщо ви вже їдете до наших районів, мусите й ви знати про всіх наших розбійників. А надто про Байкал і Ангару мусите знати.

— Однаковими словами розповідає у нас це і старе й мале,— додав селянин, голова сільради.

Більше ніхто її не перепиняв. Усі вигідніше вмостились і лаштувались з охотою слухати. Жінка з Дактуя посерйознішала. Ще ширше розкрила великі очі й здивовано-боязливо почала розповідати:

— «Байкал колись завжди спокійний був. Лише вряди-годи поморщиться. Та й чом йому спокійним і не бути, коли лежить він у такій водоймі, що вода з неї ніколи не розхлюпається. Байкал—це озеро, але воно не висохне ніколи. Довкола нього стільки гір, а гори мають стільки снігу, а сніг дає води, що може він супокій зберігати.

Шістсот річок, потоків і струмків із радістю великою до нього мчать, з жадобою хапають вони снігу талого краплинку кожну й з охотою Байкалові несуть. Як радісно, коли пролеться дощ, наповнить він водойми їхні вщерть. Тоді ще глибше риють вони річища свої; водою захлинаються вони, щоб більш її Байкалові нести. У гирлах біг свій стишують річки, щоб бруду не принести, бо не терпить бруду вічносвіжий запашний Байкал. Він вередливий дуже. У нього води такі сині... ні, зелені... не зелені навіть, а... такі прозірчасті, що кожен може його глибокий ґрунт побачити.

Отак прожив Байкал усе життя... Багато років, безліч років, не маючи ніякої турботи. Саму лише радість. Десь там вітри буяли люті, палила спека вогнева. Байкал спокійний повсякчас перебував, повнісінький, мов око. Чимало гір йому за захисток були. Річок чимало його водою сповнювали вщерть. Аж ось найшла лиха година. Цього не сподівався аж ніхто: якась нікчемна річечка,—рівчак собі злиденний,—зненацька схибила і воду

перестала Байкалові нести. Подейкують, що Єнісей старий її на це підмовив.

Минає день і рік, багато років, і річка у Байкала спробувала красти. Вона тихенько підкрадається—сьорбне та й утече. Отак перш потайки, потому привселюдно. А ось вона вже річище собі широке на просторінь широку розлила. Тепер їй таки треба води чимало. Крадіжкою вона не вдовольниться. Та й злодіячити вона вже починає і воду Єнісеєві несе.

Але Байкал цього не стерпить. Він уже спокою не додержить. Ні, пустіть: не хоче він дозволити, щоб річки його хтозна на кого працювали. Якщо вже річкою лишитись хоче річка, то воду сама собі збирати мусить. На чужих харчах не мудра штука жити. Байкал помститись мусить і покарати Анґару нахабну.

Він з-під землі каміння вирив. З найвищих гір він скелі відривав. Він мусить знищити Анґару, щоб і сліду від неї не лишилось.

«Ось кидає він день і два, і роки. Жбурляє аж до неба каменюки, влучає аж до другого кінця нахабної злодійки—Анґари.

«Насилу-силу Анґара змагалась. Мов навісна неслась вона, й сама через каміння хлюпала й кипіла. Вона сама вирує, клекотить і піниться і рветься...

«Засумував Байкал, збентежився. Не може він спокійний залишатися надалі. І нині він без вітру й без дощу хвилюється бурхливо. Він піниться, лютує і береги гризе, й буває несподівано для всіх він човна перекине.

«Часи минули, рік і безліч років. Все вирувала Анґара й каменювував її Байкал у гніві. Казали всі, що Анґару вже переможено. І запевняли, що вона небавом не бачитиме сонця...

Та трапилося якось, що великий камінь, найбільший і найтяжчий одірвався й на джерело упав. І цей останній камінь на час, який притишив боротьбу.

«Але каміння більш не кидає Байкал. І Анґара—вона дереться, в'ється,—а тече. Прилюдно, серед дня п'є воду із Байкала й несе до Єнісея, а Байкал, хоч бачить, та примовчує тимчасом...

Але заприсягнувся він річками й горами й прозорістю своєю, що Анґарі оцій підступній він все одно не подарує. Або її ще раз покаменує. Або коли зіпхне хто скелю—захлисне її, зато-

пить. Береги її він мусить захлиснути. Хоч так, хоч так її затопить він...»

Скінчила і замовкла. Присутні дивились на Байкал і в очі чужої жінки. А озеро і очі були глибокі й прозорі.

— Якби змагались очі й озеро, обидва виграли б змагання.

Колеса м'яко гуркотіли і стиха ритмічно стукотіли. У ваґоні все ще мовчали й дивились.

— Отак у нас старе й мале розповідає, такими самими словами,—тихо сказав Бад'ярин.

І вже більше ніхто нічого не казав.

Нараз прокинувся патлатий єврей і весело-хрипко заричав:

— Ах, Байкал! прекрасний зливок блистить—блискуче... Еге, згадав, що колись полетіло...

Славное море, синий Байкал
Славный корабль, осмоленная лодка.

. . . . . .

... На полицях заворушились, стали позіхати. Перший зіскочив Захар'я, присяжний поет з Києва. Він глянув на чужих, вишкірив золоті зуби й почав шукати в своїй голові віршів для гостей.

Потім пішов до полиці, уривчасто наспівуючи, заходився смикати за ноги перш своїх помічників (або, як взивав їх Захар'я «півчу»), а потім і прочих супутників. Усім він наспівуваві прикидав слівце, жарт, підбадьорював.

Коли вся «півча» стояла на ногах і ще протирала очі. Захар'я вдерся всередину і почав кричати на такий мотив, що годиться для всяких пісень.

Вірші віршувати
Можуть навіть йолопи
З нами їде тартар
Що желає нас засипати золотом.

«Півча» забула про сон і дрімоту, і на мотив, що його вчора вигадано на честь лихого завідателя переселенського пункту, хутко підхопила.

— Сичіть, кришіть
— Деріть, скубіть
— Хай він не буде йолопом
— Плюйте і чхайте
— На обіцянки
— На біса нам його золото.

Ханка терпіти не може їхніх пісень та галасу. Сон її бере, та й учаділа вона трохи коло цієї пічки. Радше вона сяде коло дверей. Авжеж, коло лівих дверей цікавіше сидіти. Тут і Байкал, і чужа жінка тут сидить.

Якщо хочете, то тут знову нема чого дивитись. Небо й Байкал тепер одного кольору. Ген-ген, на обрії, де вони зливаються докупи—розпечено-вогнисте залізо; ближче сюди й небо й вода покрашені у чистий вишневий сік. Тільки по обох розкидані великі луски, що їхні закрайки, звернені до сонця, осяяні золотавим блиском. Та й уже. Та й більше нема на що дивитись, кінця-краю не видно.

Очам нема за що зачепитись. А очі жінчині зовсім не такі то вже великі, не такі блакитні. Вони вже нікому нічого не розказують...

А от з правого боку видно величезні гори, цілі кам'яні гори. Не дурно на тих дверях сів Фройка - глиняр. Він сіпа лівою щокою й дивиться широко розкритими очима на високі кам'яні стіни, та в свій знаменитий «справочник», що в ньому написано все на світі. Щоразу, коли висока скеля нависає над залізничу колію, Фройка нахиляє голову, наче боїться, щоб камінь не впав на нього, і затуляє своєю широкою долонею й Ханчину голову теж.

Фройка розповідає їй за «справочником»,—скільки жертов коштує людям ця залізниця,—й на цих словах зідхає. Бо, коли вода підійшла до самих скель, то треба було вирубати півгори, щоб прокласти рейки. А там, де скеля була надто груба, прорубали тунелі—такі величезні коридори. Просто прорубали кам'яні гори.

Скільки тунелів, і як у них темно. Поїзд сам боїться йти крізь них. Увесь час паротяг реве, а колеса гуркотять твердо, грімко. Ввесь простір вони заповнюють гуркотом, скреготом. Повітря здушене димом і мороком.

Ханка тулиться до Фройки. Він обіймає її великою своєю рукою і міцно притискує до себе. Обом стає затишніше, тепліше. А потім, коли з веселим гуком поїзд, мов корок з пляшки, вилітає з тунелю, саме тоді надходять сонце, світло, свіже повітря. Але Ханці з Фройком уже не так затишно, не так тепло.

Льова Знаменський теж сідає сюди. Він не знає, що братві так любо. Просто, щоб аби що сказати, він показує Ханці на каміння, де там вирізьблено Ленінів портрет. Він дивується й кричить: куди тільки вони Леніна затягли, робітники, на каміння, на гори, проти Байкалу.

Але Ханка не любить Льову. Вона не любить таких людей, що заносяться. На все в нього є своя пригода, і він думає, що кращого, ніж знаменський садок уже й на всім світі нема. Ай, ай, ай, у Києві вже якраз кращий! А якщо хочеш досягти якоїсь «целі», та ще за когонебудь подбати, то вже краще у Біробіджан та й квит. А Льова, під час усієї подорожі скрізь ладен висісти й зостатись. Хоча в нього теж гарне волосся, кучеряве, але низьке чоло і, мабуть, маленька голова. Ханка йому не відповідатиме. Краще вона ближче присунеться до Фройка і показуватиме йому на телеграфні стовпи, що ввесь час біжать за поїздом. Таки ввесь час. Та ні, не за поїздом біжать, а вертаються назад. На Ханчину думку, телеграфні стовпи—найвірніші сторожі поїздів. Ех, якби люди були такі вірні. Скрізь і завжди вони є. Вони дряпаються по горах, долинах, величезних скелях—аби лиш не відстати. А коли поїзд завертає і здалека можна вгледіти вхід до тунелю й зарані відчувається приємний дрож,—видно, як коло входу в тунель стоять, виструнчившись, два струнких стовпи і нетерпляче чекають на поїзд. Певне, так само нетерпляче біжать стовпи там, по горі, і з острахом чекають на поїзд, бо коли поїзд вилітає з тунелю з гучним покликом, то вони знову стоять високі, стрункі, і з радістю його вітають.

«СТАРОСТИ»

1. Очі рогом

Цодек Штупер міцно придержував аґента ДПУ за правицю, походжаючи з ним по плятформі станції «Бочкарьово». Цодек намагався йти трохи попереду, щоб заглядати аґентові в обличчя. Для цього він раз-у-раз забігав наперед, повертався до аґента своєю бридкою довгастою пикою, скривленою в благальну ґримасу.

Але аґент спритно переставляв ліву ногу, як міняють ногу в військовому строю, і рівнявся з Цодеком, ба навіть випереджував його трохи, а Цодекові доводилось знову підтюпцем забігати наперед...

Отак ходячи по плятформі, Цодек одно тільки скаржився на завідателя переселенського пункту. Він загикувався і недоказував слова:

— А-але як хто? А-а-ле як? Чом ві-він хоче н-нас з-затримати? Н-на цілий день в-він нас з-затримає! К-кажіть с-самі.

Цодек відчував у душі, що має рацію. Він «повноважений», хоч ніхто його не «вповноважував», проте він говорить від імени стількох переселенців. А надто він хотів переконати аґента.

— Ні, н-не те, що м-ми переселенці. А в-він не знає, з-завідатель. В-він думає, що ми прості собі пе-еселенці, прості пе-еселенці. О-отож в-він нас к-купати хоче. Ні, не те. М-ми і-демо у Бі-беджан. У Бі-беджан ми їдемо, а-а в-він хоче н-нас к-купати, з-завідатель. Так скажіть же в-ви, чому?

Чи все зрозумів аґент, чи дуже мало, але Цодека він більше не перепитував і, не гаючи часу, пішов до завідателя переселенського пункту.

... Рефоєл-муляр знову не знав, що його робити. Допіру він стояв і товкмачив завідателеві переселенського пункту, що

він, завідатель, повинен відступитись від своїх «принципових пропозицій», бо це не так просто взяти людей, що їхали кільканадцятеро днів і за день до проїзду в останній пункт затримати їх на цілий день. Треба бо підійти до справи по-пролетарському. А коли хоче завідатель, то Рефоєл може йому показати свого партквитка з двадцятого року. Так, так, з двадцятого року.

— Може б ви перестали морочити голову,—одвернувся від другого переселенця і накинувся на Рефоєля завідатель.—Всі переселенці баняться тут, а ви в мене не мазунчики. Таке я маю розпорядження й квит.

Завідатель хотів підсунути Рефоєлові його партквитка, але обидві руки йому були заняті: правою він щось записував, а лівою придержував біля вуха телефону трубку. Тоді він тільки кивнув на квиток, щоб сам Рефоєл його забрав.

Але Рефоєл не брав квитка. Він товкмачив своєї:

— Товаришу, та чи знаєте ви, як підходити до маси? Маси їдуть у Тихоньку. Там уже Біро-Біджан. І там уже все наготовлене. А надто, не треба бентежити маси.

— Товаришу, прошу вас, ідіть собі. У мене є розпорядження й квит. Хто вам винен, що ви не знаєте, що то єсть гігієна. Гігієни ви не знаєте. А до того я зараз візьму нумер вашого партквитка, і буду на вас скаржитись.

Рефоєл одвернув голову, закліпав очима, зморщив своє й без того зморщене жовте обличчя, а тимчасом рукою поволі потягнув до себе квитка. Сховавши його в кишеню, він заговорив сам до себе: від них саму тільки тривогу маєш. Дуже важко ладнати з «ними» і бути в «них» за старосту. Черкаських переселенців ще сяк-так терпіти можна. Але «лісаветські» раз-у-раз мордуються. Хтось цьому, певна річ, винен... Але Рефоєл про це й гадки не має. Нехай при нагоді він з ним порахується.

І хоча Рефоєл ні про кого гадки не мав, а проте сплюнув:

— Тьфу, паршивці. Ніхто від них ласки не жде, а вони скрізь пнуться.

Ні, зінов'євський учитель хоч тихий, не лається. А київський, то вже просто чорт зна що. Ще в Челябинську, коли зчіплювали ваґони, то той Цодек відразу підлабузився та почав

лазити сюди, у цей ваґон. Днів за два почав він ходити сюди з своїм поетом золотозубим Захар'єм, і вигадали вони пісеньку:

Рефоєл старик,
Думал, что он едет у ЦИК,
Но ему был ответ дан,
Что он едет у Бибеджан.

Всі тоді підняли переселенці Рефоєла на глузи. А декотрі навіть запропонували обрати Цодека на «старшого коменданта ешелону».Що вже не попоганяв його після того Рефоєл, ніщо не помагало. Це ж такий уїдливий. Скрізь він лізе...

Тепер муляр хотів підійти до завідателя й сказати йому, що й сам уже згоджується банитись. Чоловік повинен бути мужнім, повинен сам визнати свої помилки. Але завідатель все ще говорив у телефонну трубку.

Рефоєлові якось не випадало піти звідсіль. Він дивився на завідателя й намагався з'єднати докупи його уривчасті слова. Аджеж їдуть вони в Біро-Біджан. Там уже напевне все готове. Сам Рефоєл усю дорогу змальовував їм, як там буде. То ж передовсім він згадував про лазню і такі подібні речі. Бо сам він і одного тижня не проживе без лазні. За цілий тиждень стільки того пороху наїсися коло печей, що їх кладеш, отже треба банитись. Так навіщо ж отут затримувати їх?

А до того ж сам Рефоєл обіцяв переселенцям, що таки доправиться, щоб тут їхніх ваґонів не відчеплювали. Щоб вони, не гаючись, їхали в Біро-Біджан. Всі йому повірили. Адже він у них за старосту. На ж тобі, маєш таку халепу...

Завідатель переселенського пункту тимчасом закінчив розмову телефоном і спитав муляра, чого він ще хоче: Рефоєл забув, що хотів сказати, страждально скорчив заросле обличчя і напружено пригадував. Але саме в цю мить прийшов Цодек Шнупр з аґентом ДПУ. Рефоєл відійшов, став осторонь. Хотів змовчати, але не утерпів, що Цодек гомонить отак і кричить, що він «повноважений». Таке ж паскудне. Подивитись тільки на його фасад, як у нього все пнеться наперед: цеглина на півцеглині. Як не розвалиться всеньке, зверху незграбно стоїть вдавлений лоб, потім балухаті баньки, а цілком спереду—здорова широка бодня—ніс. А вже попід носом усе відсувається

назад і передовсім верхня губа далі—нижча, а потім скісне підборіддя, таке, як його скісне чоло... Так оце така потвора теж сюди пнеться.

— Ні, це брехня! Він ніщо. Ніхто його не уповноважував,— не втерпів Рефоєл.

— Тебе не питають. Ти мовчи... гнівно наскочив Цодек. Він уже був ладний розбалакатись, але аґент його перепинив. Він з'ясувався, що йому тут нічого робити. Це справа самого завідателя.

— А що?—заволав Рефоєл,—йому, цьому босовилі, не треба гігієни. Таке розпорядження маєш від уряду. І це ніяк не стосується до націоналізму.

— Поперше т-тебе не про-просять у-устрявати.—Намагався Цодек перекричати Рефоєля.—А аґент с-сам єврей і зможе нам «сочуствовать».

— Але аґент доброзичливо посміхнувся, махнув рукою й вийшов з канцелярії. Завідатель почав розмовляти з іншими переселенцями. А обидва «старші» з галасом і вигуками вийшли з канцелярії і довго ще галасували на цілу плятформу...

Коли вони підійшли до ваґонів, багато переселенців вже були викупані і лаштувались нести до дезинфекційної камери брудну білизну. Давид Файнман перший узяв свою білизну а за ним пішла решта переселенців. Він утовкмачував їм, що нема чого огинатися. Немає рації. Ніхто не певний того, що в Тихонькій є лазня.

Чи тому, що Файнман звик добре все пояснювати (він уже років кілька учитель), чи тому, що він уміє доброзичливо посміхатись і має добрячі гарні очі,—але переселенці його зрозуміли. Посунули всі до лазні. Лазня не могла вмістити усіх зразу. Мусіли банитись по черзі. Файнман прохав не заводити сварок. Він їх поділяв, прохав, умовляв. Був ладний увесь час стерегти одіж, аби лиш не сварилися.

Та й йому однаково незручно купатись. У нього всохла ліва рука. Це григор'ївці в Зінов'ївському, коли він допомагав їх виганяти, покалічили йому ліву руку. А одною правою незручно обмиватись. Ну, так він стоятиме й берегтиме одіж тих, що баняться...

— А як же? Ото старайся для них,—з галасом підбіг заїка,—Цодек бігатиме, як навісний за всяким начальством, а

вони тут вироблятимуть стерв'ячі витребеньки і будуть банитись. Навіщо ж тоді йому, Цодекові Штуперу, було бігати?

— Ніхто бо тебе таки не прохав.

Рефоєл-муляр визнає, що треба, безперечно треба банитись. Тільки це треба було зробити якось інакше, організовано. А тут є такі елементи, що роблять справжню дезорганізацію. Форменний саботаж.

Давид Файнман каже, що не треба озиватись. Не треба й горлати так о. Глузувати з «комендантів» теж нема чого. Ша. Тут треба закупити їжі.

Адже тут на Бочкарьово все так дешево. Куди дешевше, ніж на Україні. Які ситі пряжені поросята можна за безцін купити, свіжі булочки, які тут—і также ж дешево. Без ніяких відмовок, треба призапастись. Хоча одеситам, наприклад, не треба тут нічого купувати. Вони забезпечені...

Так, ще одне хотів згадати Давид: треба було б десь роздобути ванну для Рози, Сквирської. Вона їде вже скільки діб, одна дівчина серед стількох чоловіків і не має ніякої можливости побанитись.

Ай, не любить Роза, як нею піклуються. Така чудна вдача у цього Давида і скрізь йому треба встрявати. До всього йому діло. Вона, Роза вважала його за делікатнішого, ніж інші. Але вона не любить, коли про неї говорять і піклуються нею.

А коли Роза вражена, вона червоніє, і тоді щезає ластовиння на її обличчі. Тільки нижня губа, що випнута наперед, починає тремтіти, Роза не любить, коли в неї починає тремтіти губа, і не любить, коли тоді на неї дивляться.

— Ай, не дивіться на мене, Давид мене викликав до цієї справи, а вони вже виторопіли. Дивіться краще на двір, он уже поїзд рушив. Ось подивіться, лишень, які ліси...

... Оце звідціль лишається їхати ще добу і кілька годин. Маємо їхати ще сьогодні та ніч, та завтра без малого день. Але всі хочуть стояти коло широких відсунутих дверей вантажного ваґона. Всі переселенці хочуть побачити місцевості, що межують з Біро-Біджаном. На станціях ніхто не нудьгує, як раніш. Навпаки, нехай би поїзд ще трохи постояв, хоч і кортить хутчій побачити Тихоньку й довгожданий Біро-Біджан. Але треба роздивитись і найближчі до Біро-Біджана станції.

... Сьогодні гарний, соняшний день. Небо чисте, прозоре. На Розину думку, в Біро-Біджані таке саме небо, як і в Сквирі. Диви. А вона думала, що в Біро-Біджані зовсім інше небо. Цікаво!

Всі дивляться на Розу і бачать, як вона червоніє, ластовиння на її обличчі зникає, а випнута губа починає тремтіти. Роза сердиться, чого на неї всі дивляться, і щоб одвести погляди, згадує:

— Диви, забули з'їсти обід. Диви, які добрі обіди, що переселенцям начальник дає. Скільки м'яса? Усього за п'ять копійок А вони забули про нього.

— Що ж тут мудрого? Обіди на переселенських пункта хзавсіди добрі. Та скрізь вони коштують по 5 копійок. А в Іркутську видавали обіди, як у ресторані. Бракувало тільки гарних дівчат у біленьких фартушках.

— А зате була дівчина там у «палікмахтерській», вона б переважила тринадцять дівчат з євбазного ринку в Києві.

— Ага! Цодек Штупер уже натрапив дівчинку в Ново-Сибірську. Дівчатко—красота. Таку дівчинку не завжди побачиш і в кафе-шантані. Цодек задля неї спродав чоботи, що їх видав йому Київський Озет. Але варта вона цього.

Оце тепер тільки бачить Ноймах глухий, з Ромен, що полтавський Озет таки найгірший. Дав 15 карбованців і подавись ними. Навіть ні олівців, ані аркушика паперу не хотіли подарувати.

— Еге!—кричить хтось із другого кутка. —Зате ваш Ромен хочби ж дав один екземплярчик скаженого.

Ноймах не дочуває. Але якби йому це повторили, він би дуже розсердився. Який він скажений? Уже вісім місяців, як він вийшов з божевільних, який же він божевільний? Нормальний він. Не божевільний. Авжеж! А до того ж і Менськ послав одного придуркуватого.

— Так зате ж Менськ дав дівчат—лялечок.

Роза не терпить, коли починають про дівчат. Хто хоче балакати про дівчат, той хай шукає собі іншого ваґона.

Та вже ніхто не може втримати дотепів. У ваґонах весело. На станціях дотепники переходять з ваґона у ваґон і піддають веселощів. Захар'я київский поет, який похваляється, що за-

годину він може звіршувати сто найкращих віршів, а за одну ніч три найкращі драми—велить роменцям співати його пісеньки.

— Я був у театрі,
— Там гукали бі-іс,
— А Полтавський Озет
— Нас пошив у дурні.

У розчинені двері і вікна передають пісеньку з одного ваґона до другого, і всі підспівують:

Трам-тарі—да-дам-дам-дам
У вей-вей—деді-дам-дам
Трам-тоді—да-дам-дам-дам
А-да—да-да.

Ще годин кілька триває гамір у ваґонах. Життя сьогодні вийшло з колії. Ніхто не прибирає. Все лежить порозкидане, брудне.

Аж ось нараз стає тихо. Веселощі наче чарами зняло. Усі «чужі» розходяться по своїх ваґонах. Потомлені, байдужі, лягають одпочити хто куди. Ніхто сьогодні не змагається, не свариться за своє місце. Ніхто не кричить, що тісно. Тепер не час і не місце для сварок.

— На всіх обличчях,—каже Давид,—зовні видати, що всередині щось коїться.—Може...

На дверях, поспускавши ноги, сидять Давид Файнман і Роза Сквирська. Вони, мабуть, менше за всіх командували, отже й не такі потомлені. Небо ще блакитне, прозоре,—розкіш. Але сонця вже менше. Сонце вже заходить. За хмару заходить. Воно розтоплює краї хмари червоним жаром. Але забагато в цій хмарі вільги та холоду. Жадібно й люто обгортають вони сонце і нищать його.

Тепер уже небо не блакитне, не прозоре. Хмари, упоравшися з сонцем, повзуть собі далі. Укривають небо. Звідусіль викликають вони вітрів і ганяються за ними. Крізь усі ліси, дерева й віти пропинаються. Ліси, дерева й віти не пускають. А хмари не питаються, пнуться далі. Потім вітри летять геть, а хмари розгулюються.

... Давид і Роза підводяться і засувають двері.

У ваґоні темно. Запалюють свічку. Переселенці лежать в одязі й хропуть. Давид не може цього витерпіти. Він хоче

стягти з них чоботи. Чоботи розпарюють ноги. Але одна рука ліва, йому всохла. Нехай Роза допоможе йому стягти. Тепер Давид правою рукою попідводить їм голови, а Роза поправить ліжка.

— Отак. Добре. Спіть.

Так. Нехай Роза ще прибере трошки у ваґоні. Дуже брудно, а чистим повітрям здоровіше дихати, ніж брудним.

— Гаразд. Чисто. Розкіш.

Давид і Роза стоять одне проти одного й дивляться. Краплі дощу, мов град, барабанять по бляшаних покрівлях. Цей стукіт домішується до хропіння переселенців.

Але, крізь увесь цей гамір чути, як ваґон мчить по рейках Чути навіть, як рейки чітко вистукують.

Бі-ро-Бі-джан. Бі-ро-бі-джан...

Давид, що стоїть проти Рози й дивиться своїми чорними добрими очима в її ледве освітлене обличчя. Він розгладжує своє добре обличчя і шепоче:

— Ех, бу-де-там. Ех, бу-де-там.

2. Зневір'я

Надворі дощ іде,
І скрізь калюжі
Ми плетемось в Біро-Біджан
П'ятим клясом.

Захар'я—учитель-робітник з золотими зубами, іще заспаний, а вже веселий і ладний складати вірші—цією співанкою розбудив твердо поснулих переселенців. Всі незадоволено морщаться, щось заспано сердито бурчать і хвицькають ногами. А цього, певне, Захар'ї тільки й треба: він тоді хапає переселенців обома руками за ноги і тягне їх з лави на підлогу. Дехто знову лягає спати, але сердитий галас опрочих вже не дає нікому заснути.

У ваґоні одразу здіймається гармидер, метушня. До Тихонької лишилося їхати ще годин із 10, але всі вже починають лаштуватись до виходу. Всі хочуть бачити свої пакунки та кошики не тільки упакованими й замкненими, а й зав'язаними всіма мотузками.

— Прошу вас, скільки стоїть поїзд на Тихонькій.

Зелік-швець, що все знає, каже, що кур'єрський поїзд стоїть там не менш, як годину, а такий паршивий поїзд, як оце наш, може й п'ять годин простояти.

— Мабуть, зовсім відчеплять наші ваґони, — догадується Файнман.

— Куди ти пнешся поперед усіх з твоїм кошем?

— А чого ти сперся з твоїм лантухом на мого кошика.

— А може там лежать плескачики з яйцями з дому. Цього ти не хочеш знати?

— Ну так забирай їх геть, а то, як жбурну з ваґона?

Ай, ненавидить Роза, коли ото сваряться. Зроду вона ще таких людей не бачила. Одне тільки сваряться, і більш нічого. Вже ж до Біро-Біджану доїхали. Пора вже, здається, покласти край, так же ні.

Роза зашарілася. Нижня випнута губа тремтить, і всі на неї дивляться. Не любить Роза, коли на неї дивляться.

— Диви но який проливень, чисто тобі потоп—каже Роза.— Крізь нього не можна й дивитись на краєвид. Одно тільки ллє та ллє. Диви но, як дерева похилили голови, зігнулися в дугу... Аж серце в'яне.

Коли поїзд завертає, видно, як вода, вкриваючись бульбашками, затоплює рейки. А проте колеса намацують їх і гуркотять собі далі.

Аж ось поїзд став. Треба злазити, хоч станцію роздивитись, яка вона.

— Диви!

— Диви но, яка станція. «Біра». Оце либонь звідсіля починається Біро-Біджан. Ну, якщо така Біра, то яка ж може бути Тихонька. То вже десь настояща станція Тихонька...

... Та ні. Не може бути. То напевне не головна станція. Це, либонь, так собі станційка. Не може бути, щоб це була головна станція Тихонька. Диви, вокзальчик такий, як позіх завбільшки...

Матінко, куди це нас завезли. Ай, ай, Біро-Біджан з вокзалом. Цього вже ніхто не сподівався. Ото так брехали по домівках. Ото так мацали наосліп. Ніхто нічого не знав, а всі тільки плескали язиками, начебто самі на свої очі бачили. А дощ який? Наче найнявся! Ллє й ллє без перестанку. Чи ви

бачили, як мокро? Еге, гарно привезли! Де ж його тепер дітись? Хоч сідай та їдь назад...

Давид пропонує не виходити з ваґонів. Кожен хай лишається на своїм місці. А він, Давид, піде до начальника станції довідатись, скільки часу тут стоїть поїзд. І попрохати, якіцо можна, щоб зовсім відчепили їхні ваґони.

— Маєш собі нового старосту. Хто це уповноважив Давида йти питати? Ні, справді. Рефоєл-муляр кривить своє рудоволохате обличчя і запитує:—хто це обрав Файнмана за старосту? Здається, для цього вже є спеціяльні товариші, що можуть піти, говорити, питати, що треба!

А Цодек, знов проп-понує, щоб негайно у-узяли клунки і п-пішли. Можна зайти до начальника і звеліти, щоб дав квартирі. Н-начальника т-такої станції н-нема чого боятись. Цодек Штупер бере його на себе. Він йому так-таки тільки к-кивне, то вже н-начальник дасть.

— Ай, до стобіса в пекло з цими пакунками... Понаставляли клунків та кошиків на дверях, голову зломиш виходячи. А той з лантухом, з плескачками, з яйцями зверху.

— А хто тобі велить лізти? Стій онтам, сі та ті б тебе стояли, на місці. Так же ні, лізе.

— Гей, людоньки, хто ж це затяг мою онучку?

— Ти, віддай но мені свічку. Хто голова колективу—я?. Ну, то я маю певне право нести казьонну свічку з Озету, а не ти.

— Ади, книжки він мені дає нести. Отже консервів не дасть нести. Подумаєш, пан який! Нача-альство!

— Ну, так виходь з колективу. В Озеті сказали, що хто в колективі, той повинен коритись. Знаєш ти, чи ні?

— На чорта мені твій колектив! Знайду собі інших десятьох дядьків і зроблю собі свій колектив!

— Ша, годі вам сваритись. Файнман прийшов з новиною.

— Ну?..

— От що: з ваґонів ніхто не повинен виходити. Ваґони тут відчеплять. Так що, поки звільнять бараки, треба сидіти у ваґонах. Бараки покищо займають неєвреї-переселенці.

— Що там знову за команда така? Не на те ми їхали, щоб отак мучитись. Вже двадцять вісім діб не вилазили з ваґонів.

Годі! Удома казали, що бараки для всіх є. Хоч у яму полізти, або не у ваґонах. Хай дають бараки—й квит.

... Цодек з Рефоєлом тимчасом не мали спокою. Цодек потяг за собою компанію переселенців. Поставив їх на дворі коло вокзалу, а сам побіг до начальника станції. Там він стояв перед начальником, придержував його за рукав і заглядав йому в вічі. Начальникові не вдавалось ніяким робом спекатися Цодека. Цодек усе забігав наперед і з улесливою гримасою питав: як це так—не дають бараків і виганяють з вокзалу? Як це так—нема другої кляси? А третьої кляси теж нема? Що ж це за вокзал?..

Цодек вийшов від начальника ввесь мокрий, як викупаний балухатий щур, з очима, наллятими кров'ю. Його широкий нісбодня роздувався, як ребра в замореної шкапи. Він лютував.

Перед компанією переселенців, що стояла коло вокзалу, він, гикаючи, белькотав, що, мовляв, начальник станції «готовий петлюровець». Хіба ж не видно? Не хоче євреїв пустити навіть у третю клясу.

Потім Цодек побіг до бараків.—Чого це самі «ґої»[1] в бараках? Удома сказано їм, що бараки будуть для всіх. Чому ж то в них сидять самі «ґої»? Якщо отак дурять людей—нехай дадуть літери, щоб можна було поїхати назад додому, і квит! Удома вони вже знатимуть, що порозказувати. О, Цодек покаже їм, тим озетам, що таке Біро-Біджан.

Рефоєл-муляр не кричав. Він покрутився трохи в станційній конторі, потім підсунувся до начальника, який щось писав, сперся ліктем на поренчата в обгородці й зідхнув. Коли начальник не звернув на це уваги, Рефоєл стиха сказав, що нині, мовляв, скрізь панує жахний бюрократизм. На широкі маси зовсім не зважають. Таки ніяк не зважають. — Начальник усе писав. Рефоєл трохи покліпав очима і знову спитав:

— Скажіть, прошу вас, великий у вас осередок?

— Не знаю.

— Треба взятись до нього.—І нараз пригадав—так ви нам одної кляси у вокзалі не можете дати?

— Товаришу, це до мене зовсім не стосується. Тут є ваш уповноважений, зверніться до нього. Я вас покищо залишаю у ваґонах. Майте тільки на оці, що один ваґон ви мені звільните.

[1] Неєвреї.

— От де справжній бюрократизм? Навіть зустріти не вийшов. Добрий мені уповноважений,—пробурчав Рефоєл сам до себе і вийшов.

Давид уже дізнався, що уповноваженого тут нема. Морщачи засмагле обросле обличчя й вимахуючи одною рукою, він умовляв, що новоприбулі переселенці мусять уміститись сьогодні в два ваґони, бо третій треба звільнити. А для тих, хто дуже хоче вийти з ваґона, можна взяти у переселенському пункті брезент і напнути намета.

Але Рефоєл з цим «апсолютно» незгодний. Поперше: хто уповноважив товариша Файнмана скрізь лізти? Друге: щоб отак на голову лізти—цього ніде в світі не чувано. Де ж ті організації, де установи? Як це так, що начальник хоче неодмінно наш ваґон. Мало йому ваґонів. А в третьому...

Сильний поштовх у буфери не дав Рефоєлеві скінчити. Паротяг почав маневрувати. Ваґон з киянами стояв попереду і його треба відчепити. Переселенці, що ще залишились у ваґоні з пакунками, зняли галас. Дехто, не гаючись, зіскочили, і стали з клунками в руках під проливнем. Решта схаменулася пізніше і вже на ходу почала плигати й скидати пакунки.

У ваґоні залишилися тільки Маня—киянка з вусатою верхньою губою з бородавкою на ній, і Гришко-візник. Оця парочка, очевидно, розписалася в Іркутську, бо цілуються вони так, щоб усі бачили.

— О, ні! Ц-цього Цодек Штупер не припустить! Чому це к-кияни. Нехай усі виходять. Х-хіба ки-кияни не можуть жити у ваґоні, як усі інші?

Цодек бігав мокрий, як хлющ, босоніж, закасавши штани, хапав клунки й кидав їх у ті два ваґони. За ним слідком ішла ціла юрба людей—ті, що він їх водив за собою у вокзал—мокрісінькі, плентались з пакунками.

— Я ж це передніше пропонував,—спинив Цодека Давид.

— Пропонував? Добре пропонував. Отак вітають переселенців? Барака злиденного не дають.

— Ніхто спеціяльно для нас дощу не робив. Якби не дощ, то ніяких труднощів не було б. Поволі злізли б собі, напнули б намет і сховалися б. Але під дощем ніхто не мусить рушити з ваґонів. Сяк-так мусіли всі вкупі міститись у оцих ваґонах.

Давид і на волосину не сердитий. Він ні на кого не сердиться. Якщо хочете, він і засміється. Але він каже те, що є.

А хіба Цодек на когонебудь сердитий? Він ні на кого не сердитий. Він тільки стоїть босий у калюжі, хлюпає здоровою плескатою ступнею. Потім засуває довгі порепані пальці ніг у болото. Виймає звідтіль глинясту твань і розчавлює її великим мозолявим пальцем. Незабаром згадує:

— Але—с-скажи сам, скажи. Навіщо ото в-до-дома о-обіцяли, а-а тут н-не так? Т-тут з-зовсім не так. К-кажи, н-нащо?

— Ша.—Рефоєл-муляр має відповідь:—тут бюрократизм. Справжній бюрократизм. Ніяк не прислухаються до мас. Маєш дохід: ніхто не вийшов стрінути, не видно організації. Видно, що... та...

Муляр махнув рукою, із загнутими двома пальцями з «доказами». Скривив своє жовтяве—поморщене, мокро-волохате обличчя і зідхнув:

— Не можна більше говорить. Важко говорить.

Файнман доброзичливо чмихнув носом і стиха сказав:

— Вірте мені, конкретно вам нічого сказати.

— Мені нічого казати? Ти й справді думаєш, що тільки в тебе уся мудрість.

Рефоєл махав руками, кривив поморщене обличчя. Кліпав очима. А що хіба 28 діб їхавиці—це тобі собака? А тепер знову сидіти у ваґонах—теж нічого? Ніхто не зустрів, це тобі байдуже? А скільки то вдома нам пообіцяли—це ти вже забув? Як ніхто не турбується масами, то, думаєш, не відчувається?..

Хто знає, скільки запитань задав би ще Рефоєл, якби Давид його не перепинив. Давид ніколи ще не був такий обурений, як оце тепер. Він би замахав обома руками та ліва, скалічена, перешкоджала. Чорними, тепер сердитими, очима, він ладний був з'їсти «супротивника».

— Оце так зветься «конкретно показати». Одна тільки вада: пусто й дико. Адже про це скрізь знали. Пусто й дико значить, що нічого нема. Це кожен мусів розуміти. А ті, що обіцяли золоті гори,—звичайнісінькі шахраї. Бридкі брехуни. Це вам, Рефоєл-муляр, не завадило б знати. А що ніхто не вийшов назустріч, то хай би ніде не робили «весілля», було б нам легше.

Давид Файнман ще хотів був сказати мулярові, що він «склочник», але не може він сердитись довго. Не може він лаятись. Не може тому в вічі дивитись. Краще тепер піти звідси.

Ага. Треба ж намет напинати. Може ж усі не вмістяться у двох ваґонах, краще, щоб був ще намет.

Так, під намет підуть багато переселенців. Нехай там буде хоч як погано, аби лиш не у ваґоні...

Але як можна пробути хоч би ж годину під наметом? Файнман обирає місце під намет, але за годину він повен води. Отой ще Файнман! Локша, а не людина! Відсохла б йому й друга рука.

Всі вештаються, лаються. Усі, голодні, мокрі, брудні, потомлені. А дощ хлеще й хлеще. Щораз дужче, завзятіше. Ллє й ллє без упину.

До пізньої ночі поралися—намет ставили. Носили його з місця на місце. Здавалося, що там буде ліпше, ніж тут. Але ліпше ніде не було. Брезент був важкий, мокрий, брудний. Люди були втомлені, дуже втомлені. Земля розкисла, скрізь калюжі. А небо вже було чорне, ані цяточки світлої.

Потім зовсім покинули той намет. Усі залізли у два ваґони. Тут було накидано, поперекидано, тісно. Довго сварилися за місця... Сварилися, аж поки поснули, хто навсидячки, а хто прилігши.

Давид з Розою дряпались по клунках і кожному щонебудь підкладали під спину, поправляли постіль. А дощ лляв та лляв. Щораз дужче й завзятіше...

3. Перший мітинґ

Як вам подобається ця свіжість, це тепло? Яке сонце, яке сяйво?

Зелік-швець із Києва, той, що все знає, каже, що таке сонце може висушити найбільший «великий окіян». Яку ж вагу мають для сонця Біро-Біджан з дощами? Зелік може піти в заклад на свій ґумовий кисет, що до вечора тут буде сухо, як на Червоному морі... Зелікові зеленкуваті очі на змарнілому виду, облямованому коротко-підстриженою борідкою, дивляться на всіх і питають:

— А що, хіба не так?

Але це так. Це напевне так. Надворі тепер тепло і світло. У Біро-Біджані тепер блакитне прозоре небо. У Біро-Біджані тепер немає й краплини дощу. В таку годину всі переселенці на вулицях Тихонької. Уже чимало таки переселенців. Досі вони одне одного не знали. Лежали кожен у своїм барлозі. Тепер усі вийшли на вулицю. Тихоньківські обиватели теж на вулиці.

Чудні які переселенці? Не схожі з іншими ходаками. Здається, українці. Погано розмовляють російською мовою. Але вони не справжні українці. Кажуть, що вони «українські євреї». Та як багато їх? Щось із ціле село разом.

О-о! Чого вони тільки не знають, тутешні жителі. Вони знають, що чудні переселенці незабаром привезуть «трахтари». Для них зорати оце ґрунт буде так само легко, як ото застрелити каченя. Вони привезуть машини—рушити риж і будувати шляхи. Їхня молодь везе із собою кіно. Кіно з величезним полотном, як стіна завбільшки. А буде воно електричне, а не з манюсінькою лямпочкою за полотном. Ще чого понавезуть вони з собою? Та все привезуть.

Ходять сьогодні по вулицях, заллятих сонцем, ходять позолоченими калюжами і знайомляться. Старіші місцеві громадяни заводять балачки із старішими євреями. Жінки розпитуються в жінок. Єврейські хлопці лукаво підморгують на місцевих дівчат.

Дівчата з широкими круглястими лицями, наче щойно вийняті з печі плескачі, не пасуть задніх і відповідають не тільки поглядом, а й дзвінким вереском.

Переселенці вже оглянули всі куточки. Всі вже знають, де головна канцелярія. Там можна одержати всякі відомості. Там сидить уповноважений аґроном з кирпатим носом і буйним волоссям. Аґроном знає все, а прізвище йому Фінкельштейн. На дверях конторки висять оповістки:

«Треба реєструватись»
«Треба розповідати»
«Треба питати».

Сьогодні ввечері мітинґ. Сьогодні прийдуть люди, що все знають і все можуть. Вони ще вище піднесуть і так уже піднесений настрій.

— «Отеперечки вони починають іти правильним шляхом», метикує собі Рефоєл Муляр. Він кліпає одпочилими, тільки трохи ще запаленими очима, корчить у серйозну ґримасу і так уже покорчене жовтяве обличчя і сам милується з своїх слів: треба вміти підійти до маси. Треба знати, що говорити й як говорити. Отож таки дуже добре, що роблять мітинґ.

Піньо Рудий, найкращий дамський кравець у Ромнах, той, що любить розмовляти образно, теж радий з сьогоднішнього мітинґу. Він радіє й каже, що з минулих ясних днів та з сьогоднішнім мітинґом вийде святкове убрання. А останні похмурі дні під час подорожі з уїдливими дощами мають бути викраяні з матерії й випасти. Але цей аршин матерії добрий. Убрання може вийти блискуче, святкове. А «діфект» можна відкраяти геть, щоб зовсім відпав.

... Але що то за робота? Тут уже є всі троє. Стоять вони посередині, на візку. А навколо море голів. Всі голови задерті догори.

Кажуть, що вони з Москви. Вони все знають. Від них усе залежить. Чого ж це вони такі буденні? Всі неголені, забризкані, засмаглі. Тільки отой високий білявий у золотих окулярах має до якоїсь міри урочистий вигляд. Казали, що його прізвище Рашкес.

— Прошу, який у них Рашкес, а який Мерашкес?

— Не Мерашкес, а Мережин. Оцей з сивим волоссям і примруженими очима.

— Він, певно, прирозумлює, що сказати. Певно, тьохка коло пупа не абияк.

— Думаєш, вони не бояться, коли доводиться що-небудь говорити?

— Він нарошне мружить очі, щоб легше було думати.

Так. А де ж той урочистий святковий: «Товариші. Любі товариші. Дорогі товариші. Приймаємо вас... Виймаємо вас... Будуємо соціялізм?..» О ні! Жодного такого слова не чути.

Рефоєл Муляр аж кипить.

— Це пусте. Не вміють підходити до маси. Хоч і з Москви вони.

Мережин говорить прості буденні слова. У нього буденний голос... «Треба завтра, зараз узятись до праці. Коні є. Вози є. Плуги є. Беріть коні, вози, плуги й працюйте...»

Його зараз розірвуть. Сотня запитань. Тисяча запитань:

— Де вони—дві тисячі п'ятсот карбованців кредиту? Дві з половиною сотні червінців?

— Де корови?

— Чому нема бараків, хат?

— Чому не дають грошей, щоб можна було поїхати за сім'ями?

— Чому тут такий довгий час маринують переселенців і не відряджають на дільниці?

— Цом це тут нема галбалні і мішького годинника, а в Меншьку є вони?

— Де той гнус?

— Але ж я не хочу бути в колективі, так чи можу я бути одинцем?

— Скільки виплачує Озет тим, що хочуть їхати додому?

... Вже десята година вечора. Скільки ще запитань можна давати? Скільки завгодно.

Надворі холоднувато. Але дощу немає. Можна розкласти багаття, буде й світло й тепло. Ніхто не заважає. Простір великий. Намети для всіх стоять обіч. Якщо буде тихо, то всім дадуть відповідь. Біра не заважатиме. Треба звикнути до її гамору.

... Запитання поділять на трьох. Ні, на чотирьох: Фінкельштейн теж відповідатиме. Він не любить церемонитись. Він ріже навпрямки.

Якщо хто не знатиме про цих чотирьох, то відповідатиме й п'ятий, Бейнфест. Його відповіді таки дуже приємно слухати. Він ніколи не говорить сердито. Він дуже добре порозумляється з переселенцями і чудово з усіма балакає. Одна тільки в нього хиба: і обличчя й черево в нього, як у буржуя. Але що добросердий, то аж занадто...

Тепер уже їхніх облич не видно. Але чути добре. Хоча вухо ріже: занадто вже буденні голоси в них. А Рашкес говорить трохи урочисто. Так собі розчулено, зі сльозою. А Брук, відповідаючи, говорить тільки російською мовою з усякими тобі граматиками. Тільки «р» він вимовляє, як єврей з малесенького містечка.

Знову без урочистих «товариші», без «дорогі громадяни» розповідають, що кредити дадуть, але не «дві з половиною сотні червінців». А на руки нікому й копійки не дадуть. Даватимуть «натурою». Дадуть коні, вози, плуги. Хіба тільки зароблену платню можна буде давати готівкою.

На такі відповіді ще нема чого ремствувати. Тільки, що це його обходить, яку квартирю хочемо собі будувати? Але що ж казати, коли він такий буденний, оцей Мережин; напевне був колись бухгальтером. Він швиденько робить усякі розрахунки і розповідає казки про всякі продуктивні витрати та непродуктивні витрати. Він каже, що будувати собі квартирю—це є непродуктивна витрата. Він радить будувати шість на шість.

Ой, це ж луснути можна. Яке з біса йому діло? А коли Борех Шкраб, тепличанин, той, що вдома мав власний завод зельтерської води, хоче будувати собі квартирю на два поверхи, хто може йому заборонити? Скрізь вони встрявають, оті москвичі. Хоч вони й на все відповідають, та ж аби дозолити. Зовсім не так, як обіцяли вдома. Коли виїздили з дому, кожен мав собі свою думку, свій розрахунок. І тут приходить якийсь московський єврей і в усе втручається. Те так, а те так робити велить. А не хочеш,—каже,—не треба.

А коли вони говорять отак, то вже байдуже, що вони там кажуть. Можна й піти собі. Можна піти спати. Хоч холодновато. Тягне холодом з Біри. Товче вона тобі в голову шумом своїм. Та й бистра ж вона ця Біра. Бистро тече—отже й шумить у голові, і місяць тут. Теж вештається тут. Прийшов подивитись на чуже лихо. Хоча тільки половина його тут. Але й половини тієї не треба. Можна забитись під намет, під холодний брезент і без цього місяця.

... А пізньої ночі й півмісяця вже не було. Тільки лишився безугавний шум Біри та кілька миготливих холодних зірок на небі. Люди не могли заснути: в наметах холодно, а біля багаття тепло, і переселенці шушукалися з собою, зближуючи спаленілі обличчя і умовлялися, що взавтра, безперечно взавтра, одержуть літери на поворотну путь і тікають. Геть, світзаочі тікають.

— Щоб і виду поганого «їхнього» не бачити.

*

Але вранці не втекли вони. Вранці було високе блакитне прозоре небо. Такого неба в містечку не буває; такого неба й у великих містах нема. Там його заставлено й затулено рундучками та високими мурами. А тут воно таки справжнє, знамените небо. На ньому крутиться сонце. Таке сонце може висушити найбільший «великий окіян» і найбільші болота й може розтопити хоч яку кригу й зігріти найпокрученіші кістки.

Уранці видають хліб і квитки на м'ясні обіди. З окрайцями хліба в руках тиняються переселенці по тихоньківських вулицях і жують. Цодек Штупер каже, що він тепер зловтішається з «ґоїв»: адже тут їм нема де взяти й шматка хліба. А для євреїв таки наготували...

Після сніданку ніхто більше не хоче лізти під намети. Сонце вже нагріло брезенти й під ними вже жарко лежати. Ліпше ходити. Так, треба підійти до кінної бази. Сьогодні ж видають коней.

... Ой, ой, ой, що там діється! Всі вибирають коней. Всі знаються на конях. Всі пнуться до начальника бази. Всі хочуть раніше одержати коней.

Та хіба ж це коні? Це ж чорти. Озет виписує таких коней, батькові його така година. На те тільки, щоб калічити людей. Подивись тільки, як воно крутить головою, що воно ногами виробля!—На загибель тільки. Яке все тут дике й шалене: іде дощ—шалений; рослини ростуть, відома річ, дикі. А тепер виписали й коней диких.

А проте, ще можна було б вибрати собі конячок пару, та треба ж застоювати черги. Це музика на кілька днів. А за цей час заберуть усіх кращих коней.

— А що ж?—Указує Нохем Тернівський.—Одесити мали першу чергу, отже вони собі одібрали десяточок коней—десяток красунів.—Бо Нохем Тернівський казав, що не треба згоджуватись на те, щоб тягти квиточки й робити «очередні» черги.

Та Нохем Тернівський теж не йолоп. Він ще «трішки понімає» на конях. Оці чотирнадцять коней, що він їх одібрав для свого колективу, зовсім-зовсім не погані.

— Диви: ви ж одібрали чотирнадцятеро коней—орлів,—заздрив Льовка одеський.

— Ну, а ваш каштановий «зірчастий» собака?—навмисне перепитував Нохем. Він же такий гарний молодий парубок, як золото.

— Овва, таже він коростявий,—люто відказує Льовка,—та ще який коростявий.

— Ну, а ваша сива кобила?

— Ото мені знавець кінський? Адже вона круторебра, ця кобила!

— Ні, хлопці. Добрячих коней собі одібрали прилучани. Двадцять і кілька коней повели. Леви, а не коні.

— А до роботи й один не здатний. Адже вони всі дикі, як сама тайга.

Але Шимонові прилуцькому чхати на їхню дикість. Товариш Котовський теж трішки знався на конях. Але коли треба було з коня людей зробити, то товариш Котовський прибіг до Шимка й тільки загикнувся:

«Ш-шимко, йди но сюди,—сказав він по-єврейському. А тоді вже по-російському:—іді суда.—А що?—питає його Шимко. Т-треба з к-коня людей зробити.—То що ж?—питає ще раз Шимко.—В-він не хоче йти,—відповідає товариш Котовський». Ну, та хіба вам то прикро, якби на другий день з коня не стала цяцька, а не кінь. Далебі, як танцюристка, побіг. Марівеція йому на тілі висипала, він й побіг.

Шимко закопилює свої товсті губи й вишкірює лапаті жовті конячі зуби. Але очі йому зостаються нерухомі, вилинял, мов п'яні.

Ша! Якщо хочете, Шимон може показати, як він зробить людей з оцього здорового стервяка, з «Забайкальця». Його тільки важко спіймати, цього чортяку. Не підпускає до себе. Кусається. Хвицяється. Але раз уже на нього накинули довгий аркан, то він уже Шимків. Він прив'язує коня до грубезної колоди, становить з восьми боків вісім здорових лобурів і:

— Шкварте, хлопці! Тпр-р-р, стерво! Ще раз, хлопці, скубіть! П-р-р, невіро, по морді деріть! Т-п-р-ру бісова личина! Січіть його на шматки, парубки. П-р-ру, Забайкалець!.. Т-п-р-ру, т-п-р-р-у. Отак! Стійте! На сьогодні досить. Завтра знову повторити те саме...

... А згодом, коли всі дістали коней, їх випробовують по тихоньківських вулицях. Гукають на коней, благають, щоб хоч

рухнулися з місця. Тоді Шимон прилуцький міцно й певно сидить у візку, трохи згорбивши спину, правим боком уперед. У правій руці держить віжки (у Шимона головну ролю відіграють віжки), а в лівій—довгий-довгий батіг, і махає ним над «Забайкальцем». Тоді він усіх випереджує.

Шимон не любить бити коня. Куди годиться такий кінь, що його треба бити. Треба тільки махнути батогом на коня. У коня мають бути вуха прищулені, як у зайця.

А вухами кінь мусить почути, як махають батогом, і відразу почати бігти. Він мусить скакати через яри, через паркани, через гори. Він мусить бігти тоді, коли Шимон підбирає губи, вишкіряє зуби й махає батогом. Ледве-ледве махне...

... Шимон прилуцький походжає серед візків, серед коней. Поправляє в цього шлею, в того супоню, в того дугу. Дає поради й порядкує, як командир. Усі слухають його.

Сьогодні виїжджають на Бірське дослідне поле. Сьогодні гарний соняшний день. Сьогодні Біра спокійна й порон плаває по ній туди й назад. Ціла низка навантажених візків стоять довгою стрічкою один за одним. Тягнуться далеко, немов велика валка великої військової частини. Візки й салдати на них їдуть на невідомий незнаний фронт. Всі схвильовані, запорані. Бояться й сподіваються.

На чолі валки стоїть Шимонів візок. Він має рушити перший. Його кінь іде за ним, слухається. З його конем не треба гарувати, а за його конем підуть уже всі опрочі: забайкальські коні звикли до табуну; і коли тільки один веде перед, то вже всі слідкують за ним.

Ну, годі воловодитись. Годі лаштуватись. Всі на візки. Сідайте зручно. Беріть віжки. Держіть міцно батіг.

— Готово!

Шимон останній вискакує на свого візка. Бере віжки й вигукує:

— Устань, жених, витязь, красавець-забайкалець! Віднині й надалі я наказую, щоб ти звався «Прилуцький». Не «Забайкалець», а «Шимеле Прилуцький».

Шимон закопилює товсті губи. Вишкірює жовті конячі зуби й злегка помахує батогом. Стрункий «Прилуцький» нашорошує

вуха, як заєць і легко підіймає свої сталеві ноги, мов танцюристка. Перший візок рушає. Потім—другий, третій... А ось уже останній. Колеса торохкотять поволі й скриплять кожне на інший лад. Всі міцно сидять у візках, держать у лівій руці віжки, а в правій—батіг... Всі очі звернені до «Біри». Першим завертає до річки Шимон, за ним опрочі. Ось уже всі поволі спускаються з пагорка і під'їжджають до Біри.

Перший зупиняється Шимон. За ним—другий, третій, а коли останній сіпає віжки й зупиняє свого коня, він чує, як далеко-далеко розлягається відгомін дужого голосу:

— Дядьку! Подай парома-а!..

ТИХОНЬКАЯ — БІРФЕЛЬД

Хоч уже надвечір, але ми подалися з Тихонької на Бірське дослідне поле. Я остаточно умовляюсь з моїм візником про те, щоб їхати сьогодні: дорога дальня — верстов шістдесят. Їдемо на хурі і все лісом. Може, хтось стріне, зупинить,— це ж небезпечні дороги. Не варт?

Але хурмани висміюють мене. Аби лиш дорогу намацати, щоб не заблукати, тоді можна їхати всеньку ніч. Ніхто не займе. Гарне діло: у Біро-Біджані та щоб чіпали...

Чи так, то й так. Їдемо. Недалеко попереду їдуть хури з бджолами. Вони їдуть повагом, треба глядіти, щоб їх не випередити. Краще триматися купи... Але малі хлопці з менської «дикої дивізії» не хочуть мене навіть дослухати до кінця.

— Ще чого доброго. Як треба «українським жлобам», нехай біжать разом із бджолами...

... Коло порона мої хурмани добилися, щоб їх першими перевезли через Біру: вони не мають часу. Вони поспішають. Вони не стануть чекати «на оштанок». Ні в якому разі не ждатимуть.

Доброзичливий поронник з корейською борідкою, безперечно, уподобав собі цю молодь. Він теж колись був молодий. Тепер він спокійний. Він тільки любить придивлятись, як хтось гарячиться. Він прохає в мене «рассейської цигарки» й між іншим розповідає, що Озет лаштується будувати через Біру здоровенний міст. А його візьмуть за сторожа до цього моста. Отже й виходить: не доведеться йому тягти порона, та ще вдвоє більше платні одержуватиме. Авжеж розумна річ.

— Дуже гарні люди, цей Озет...

— Хлоп'я, таки справді, куди нам поспішати. Однаково доведеться ночувати на дванадцятій верстві. Можна їхати поволі. Адже їдемо з поклажею, коні тільки сьогодні прийшли з дослідного поля, вони ж потомлені. Нема чого поспішати...

Але Лейбко Ковалів терпіти не може, коли ото карабкається падло. Лейбко в Мєнську служив у «каретника». От він і любить, щоб коні жвавіше перебирали ногами.

Та й біжать же конячки, коли їх ще підхльоснеш. Тоді залізо на возах під нами деренчить і не дає всидіти. Але коні відмахуються хвостами від ударів, удають, ніби вже забули, і знов плентаються поволі. Залізо вгамовується і вкладається зручніше. І сидіти стає зручніше.

... Коли Лейбко знов починає підганяти коні, я пересідаю на віз до Мошка. Він везе все справилля для кузні. Отже їде він останній і повільніше. Мошко каже, що це буде перша кузня в єврейській державі. Мошко справжній «поетичний письменник». Він розмовля скоромовкою і каже, що хоче улаштувати першу кузню в першій республіці без жодного ганджу.

Мошко вже добре знає, що таке земля. Він усе життя робить коло землі. Його батько вмер на власному ґрунті. Отже і він хоче цього. Але такого він ще ніколи не бачив. Тепер він не має часу. Треба дещо перевезти й заробити «трохи гросей». Але з першою «возмозністю» він напише про цю сопуху, що ми оце проїхали, і надішле до всіх журналів та газет.

— Ох, яка ж вона гарна, ця сопуха, Тихонькая вона зветься. Вона тихенька отже й зветься Тихонькая. А по тім боці Біри є ще одна сопуха. Вона зветься Буйная. Тая сопуха не тихенька, отож її звуть Буйная.

Але Тихонькая подобається Мошкові більше. Вона дуже велика, верстов, мабуть, дві заввишки. А посередині сходи. А навколо обросла вона деревами, великими й малими деревами. А зверху в неї шпиль, що з нього можна бачити чисто всю єврейську республіку.

— Ай, лихо б узяло тих хлопців. Дивись, скільки вони вже під'їхали. Треба наздогнати. — Дорога гарна. У Мошка на возі м'яко настелено. Можна й хльоснути оце падло.

О, о! Вже видно їх аж онде. Добре ще, що на гору вони не женуть коней. Коли б, приміром, Лейзер каретник уздрів оце, як Лейбко жене, була б йому лиха година. А тут — коли йому звірили самому коней—він таких штук витинає...

Наздоганяємо ті вози. Надворі сутеніє. Незабаром сходить місяць, повновидий, як молода гольдка. Шлях рівнесенький,

вигладжений, як шлях із Балти в Одесу. Коні дуже раді, що мошка не дуже кусає, і біжать веселіше. Ми змовляємось погодувати коней на «дванадцятій верстві», а самим переночувати там у дерев'яному бараці.

... У бараці завжди є хінці-робітники, що лагодять дорогу. Вікна тут забито дошками, а двері відчинені. Світло проходить крізь двері та діравий дерев'яний дах. Увечері барак освітлюється полум'ям з чавунної пічечки. Тепер уночі, коли пічечку зачинено, можна при світлі сірничка побачити на нарах роздягнених, виснажених людей з непевними монгольськими обличчями. Сірничок освітлює щоку або нижчу половину обличчя. А коли сірничок гасне, то вже нічого не видно. Чути тільки, як вони важко дихають, дуже важко. Одяг їхній лежить зверху, незахований. Ніхто нічого не вкраде. Навпаки, якщо вночі прийде чужий, він підкладе в чавунку кілька дровиняк, щоб стало тепліше...

Трохи оддалік по тім боці полягали в одязі двоє корейців з ріденькими мізерними борідками. А з цього боку—гольд з круглим плескатим обличчям.

У нічній пітьмі на всі вільні місця почали сунути пізні проїжджі: росіяни, українці, євреї. Пізніше над'їхали візки з бджолами. Новоприїжджі. На нарах стало тісніше—тісніше й тепліше... Та ні. І не тісніше. Ніхто цього не відчуває. Усі однаково потомлені і всі відразу засинають. Чути тільки дихання, різноманітне дихання й хропіння...

Надворі тихо. Великий ясний місяць самотньо блукає по-небі, заглядаючи в вікна. Оглядає чудні обличчя. Дивується і йде собі далі. Потім чути, як коні — по-різному сплутані — роблять чудернацькі стрибки на ситій паші, і всі однаково хрумкають...

... О третій годині почало розвиднятись. Зійшло сонце свіже, чисте. Уночі було холодненько таки, а тепер їхати дуже приємно. Ні в коней, ні в людей від утоми не лишилося й знаку...

Від барака від'їжджають усі разом. Далі,— порветься в когось уздечка, вломиться вісь, відкрутиться гайка,— от уже й відсталі є. Нетерплячі ж підганяють свої коні, заїжджають наперед.

От уже зустрічаються візки, що їдуть назад з Бірського поля. О, о! Дорога «Тихонькая — дослідне поле» стала битим шляхом: тут завжди можна спіткати проїжджих. Стільки тепер за день проїздить цим шляхом візків, що колись за рік не проїздили.

— Що там чувати?

— Нічого. Орють, возять ліс.

— Скільки тягла?

— Неоднаково. В одного шестеро коней. В другого четверо... Ну, а що в Тихонькій?

— Нічого. Прибувають нові переселенці. Видають коней. Сваряться.

— Коли вже нарешті видаватимуть маски?

— Не так скоро. Бейнфест змагається з Фінкельштейном— чи видавати готові маски, чи щоб кожному видавати матеріял. А тимчасом марля лежить на складі.

— Красна подяка їм і за це. Нехай хоч склад не боїться комарів... Но, вйо!..

Побалакали, попрощались та їдуть собі далі. Коло дальших візків вже менше зупиняються: перекинулися слівцем, другим, перегукнулися, роз'їхалися...

... Авром-шапкар з Гомеля доводить, що це велика недбалість послати сюди хлопців. У нього теж є двоє бахурів. «Упольнє самостоятельні люди». Вони такі діти, що зароблять карбованця, аби лиш робота. Вже з них люди будуть. Але накажи його бог, він би не здався на них. Йому вже 54 роки. Він уже людина підтоптана. Він, не при вас кажучи, гилавий. Але він, Авром розуміє, що через цих палістрантів[1] він нічого не дізнається, або їм тут зараз вподобається, то й напишуть: «ой, тато, мерщій приїжджай, річка зайнялась». Або нічого не роздивляться й завертають мерщій назад. Бачили вже. Он скільки шмаркачів повернулося назад, перш ніж щонебудь роздивились.

— Ану,—торга мене Авром, щоб я краще слухав,— поспитайте нарошне у них. Чи ж вони де були? Чи вони на щось подивились?—Де там! Ніде вони не були і нічого вони не бачили.

Авром уражений. А коли Авром сердиться, він насуплює густі сиві брові на запалі очі і не дивиться вам просто в об-

[1] Шибеники, урвиголови.

личчя. Він тоді дивиться на коней і прицмокує, щоб швидше йшли. Підборіддя на його довгастому обличчі рухається тоді як у лошати, коли воно жує. І він бурчить далі.

Сам він, Авром, теж не поспішає писати додому. Сім'я вдома питається в нього:—ну?—Авром мовчить. Знов питається: чого він мовчить? Він не відповідає. То вони певно зчинять ґвалт. Але Авром їм таки не напише. І Авром пристукує худорлявим п'ястуком по васагу, що поки він сам на свої очі не впевниться, що це за такі Біро і Джан, доти він додому не писатиме. На таку-о людину можна здатись. А що, хіба не так? Ні, це, безперечно, так.

— Но! Ану мерщій! Тут можна йти швидше. — Але незабаром Авром повертає до мене обличчя, підводить важкі сиві брови і каже мені, що він ніяк не второпає, чого це зчинили такий ґвалт про тутешні шляхи. Оце, приміром, дуже добрий шлях. Те, що вони лагодять містки через болота,—це значить, що вони, безперечно, добрі хазяї.

... На рівнім шляху наші коні наздогнали Лейбків віз. Лейбко йшов побіля коней. Здоровий, широкоплечий, у довгих штанях «ґаліфе», він обачно ставив босі ноги на нерівну землю. Штрибка від одної холоші одірвалась і тяглася за ним, виписуючи на дорозі химерні кривульки і заважаючи йому йти. Лейбко нахилився, щоб одірвати її зовсім, і затримався, поки наші коні його наздогнали. Він іще почекав і пішов за нашим візком. Раз-у-раз він оглядався. Раптом повернув дурнувате, наївне юнацьке обличчя і сказав:

— Роздуматись тільки, що в собі має природа. У-вва! Щоб тільки розібратися в цьому, то не треба кіна, не треба цирку, а ні найкращого тіятру. Треба тільки сидіти в полі, оглядати й вислухувати все і більш нічого не робити...

— Отак як бачите,—перебив йому мову Авром. — Більш нічого його не обходить, тільки кіни та тіятри. Отак і мої. От здайся на них.

— Диви но, як ото чоловік розгонорувався, до нього добром, а він брикається... Е, стійте в біса. Тпру-у... Диви, розігналися як.—І Лейбко почав гнатися за візком, переступаючи своїми довгими босими ногами. Ми їхали за ним... На гору коні вигиналися, удавали, ніби поспішають, але йшли повагом. Згодом ми зовсім зупинились. Адже це «двадцять друга верства»...

На «двадцять другій верстві» оселився змішаний колектив. Піньо роменський доводить, що рудим людям не можна тут оселятись. Хоч тут можна непогано зафундуватися. От, приміром, він рудий. А ліс близенько. Скоро ж він заходить у ліс, як нападають його комарі й комахи і поїдають його живцем.

Ні, таки справді. Отже цікаво: Лемех златопільський—отой паскудний бляхарук — лазить більш, як Піньо по лісі. Та ще й працює завжди без сорочки, і лихий його не бере. Почухається, лясне себе разів кілька та й уже. А Піньо, що вславився, як найкращий дамський кравець на ввесь Ромен, і що з голови до ніг застібнутий на всі ґудзики — щоб це його отако кусали комарі. Ну просто ж дихати не дають. Він і ока не заплющить. Шия, обличчя, вуха,—геть усе йому попухло. Ні, рудому на «двадцять другій верстві» жити не можна...

Лежить Піньо в наметі, укрився з головою дощевим плащем і ні з ким не хоче розмовляти: ховається від комах. Коли треба про щонебудь довідатись, можна піти он туди недалеко в ліс. Там хлопці пиляють дерева. Вивозять ліс на бараки, на хати і на лазню. Він може тільки сказати, що лазню тут будуватимуть. Тут таки зовсім непогана ділянка. Якщо хочете, можна піти в тих спитати.

Але ми ні в кого нічого не можемо питати. Не маємо часу. Можемо тільки трохи спочити, напоїти себе й коней і їхати далі.

— Наших чистокровних киргизів та забайкальських орлів можна хоч зараз напувати. Треба тільки зразу ж їхати й зігріти коней,— пояснює Лейбко.

... Ззаду над'їжджає ціла валка візків. Вони нас наздогнали. Дорога покищо рівна, убита. Обабіч густий дрімучий ліс. У ньому геть усякі дерева. То тут, то там видно великі вигорілі ділянки. Де-не-де ще й досі тліють обгорілі пні або гілля. Коло самого шляху височиться величезне дерево, обсмалене зверху; воно вигнулося, мов якась рогата потвора. Час од часу спалахне і знову куриться...

Зчаста трапляються річки, струмки, широкі калюжі. Покищо вони обрихтовані, прикриті містками. Але туди далі до дослідного поля ще не всі містки полагоджено. Там треба їхати обережно. Треба обходити або й геть далеко об'їжджати болото. Але Лейбко морщить своє широке обличчя і каже, що він не

повинен мати це все в голові. Він не мусить ні за кого відповідати. Ніхто йому не має права вказувати і всяка така штука.

— Но, но! Вйо! Ну, вйо! Ану враз! Дужче! Отак, ну, вйо!.. А цорти б вас узяли!.. Ось маєте. Нате. Кістки б вам потрощило... Згоріли б ви разом із Біро-Біджаном... Нате ще. Іще... Отепер стійте. То я хоч знатиму чого...

Коні, напружуються, вигинають крижі, поводять ніздрями. Але топочуть тільки ногами і залишаються на тім самім місці. А за те Лейбко до них не має претенсій: він набив їх, а вони на злість не хочуть іти...

Стоїть Лейбко босий з довгими своїми ногами в ґаліфе у багнюці і просить, щоб йому допомогли.

— Ага, а що я казав. Не треба сюдою їхати. Поїхав сюдою, сідзі цєпєр хоц п'яць гадзін,—дражниться молодий мєнський хлопець у стертих хромових чоботях.

— Геть ти, шпикулянтик. Зацини свій лантух. Іди на бірзу. Ато я тебе послю...

— А ти парсивий каретник! Коняций погониц!

Лейбко поволі повертається і разом з ним повертаються широкі крила його ґаліфе.

— Іди геть. Більш я нічого не скажу. І все.

Авром шапкар терпіти не може таких штук. Він зіскакує з воза. Його густі сиві брови насуваються на запалі очі. Він дивиться перед себе.

— Що за розмови такі? Насамперед треба витягти воза з багнюки, а тоді його поблагословити, щоб не був таким штукарем.

— Агов, хлопці! Сюди! Ану, всі сюди... Ти, вишкребку ленінґрадський, чого це ти зодівся отак голо, як телеґент. Ану, йди підставляй голу спину.

Коні повеселішали, маючи змогу довести, що вони не всьому винні. Скоро віз рухнувся з місця, вони вже йому не дали угрузнути. Вони ретельно намагалися намацати тверду купинку, щоб поставити тремтячі ноги і витягти воза.

— От добре, коли всі беруться разом. З найглибшого багна можна витягти.—Авром шапкар це вже давно казав...

... Тепер уже всі знов їдуть низкою. Відсталі вози з бджолами вже наздогнали. Раз-у-раз хтонебудь бігає напитись холодної

води із свіжих джерел, які часто трапляються по дорозі, а візки їдуть самі. Дорога знову рівна, накочена.

— Гей, ти, чого ти спинився?

Це спинився перший хурман, а за ним усі. Ай, цікаво ж глядіти, як мисливець полює на дикі качки.

— Бух! — Не поцілив. Трах!—Не поцілив. — Бух! — Здається теж не поцілив. Ні, висока трава ворушиться, шелестить, розсувається. Це там біжить собака, шукає, нюхає, нишпорить і знову біжить назад.

— Молодець, Бобик! Золотий пес! Кулика несе. Ні, дика качка в нього в зубах.

Всі хурмани оточують мисливця та його собаку. Всі жадібно слухають.

О, тут багато дичини. Якщо спеціяльно віддатись полюванню, можна непогано прожити. В отих усіх річках, що ми проїхали, плодиться безліч риби. Тут двадцять вісім усяких сортів риби. Від дрібненької рибчинки до здоровезних риб.

Борехові, рибалці з Тернівки, це дуже подобається. На біса йому вся земля. Хоча й красива ця місцина, ось, наприклад, отуто: ліс із низенькими деревцями скидається на великий панський садок на Україні. Оці маленькі, низенькі берізки з охайно білою корою, наче вибілені дбайливими хазяйськими руками. Та й так взагалі... Йому, Борехові, чоловікові, що бачив усякі річки на світі з усякою рибою в них, йому увесь цей край не здається чужим

На його думку, треба було б цей край назвати не «Далекий Схід», а «Близький Схід»...

І Борех, уже літня людина, одвертає своє виснажене обличчя, щоб його не бачили. Він засоромився. Може, він сказав дурницю? Де він тільки не був, а соромиться дурниці. І завжди, коли Борехові доводиться висловити якусь думку, він думає, що це дурниця; тоді він одвертає обличчя й соромиться.

Але ні, це зовсім не дурниця. Мошко теж такої думки. Тут так розкішно, так гарно, що якби в нього був час, він би сів і списав би геть увесь Біро-Біджан на папері й розіслав би це по всіх журналах та по всіх газетах. Та же в нього часу немає, у Мошка. Треба ж заробляти. Оце тепер він везе кузню. Першу кузню в першу єврейську республіку. Треба ж доглядати, щоб не було якої шкоди.

— Ну, хлопці, годі. Без галасу. Тут треба зупинитись, щоб коні трохи віддихались. Онде вже видно будинки на Бірському дослідному полі. Фінкельштейн, аґроном, як побачить їх отаких мокрих, то зчинить такий ґевалт, що...

— Так, справедливо. Отам ліворуч видно кілька ясних плям, що далі виростають в чотирикутники. Он уже видно бляшані покрівлі, видно навіть, що бляха цинкована й гофрована. Це та сама бляха, якою покрито майже всі хати в цім краї. Це ще з тої бляхи, що її німці привозили колись сюди великими пароплавами, щоб звідсіль вивозити усякий крам.

... Уже переїжджаємо останній великий міст, що його оце добудовують. Візки їдуть тут повагом. Праворуч від шляху менські «ікорці» [1] змагаються з шістьма кіньми, щоб краще тягли плуга. На пооранoму ґрунті позгиналися дівчата, садовлять картоплю. Понад самим шляхом навалено шафранний кедрач — матеріял на великий будинок.

Ліворуч порпаються в землі ретельні молоді хлопці з рогачівської комуни. Раз-у-раз нам загороджують дорогу вози з довгими колодами. Лейбко, що веде перед у нашому «ешелоні», лається з хурманами за те, що вони загороджують нам дорогу своїми возами з довгими колодами на них.

Уже завертаємо останній раз. На розі стоїть намет з корейськими ремісниками, що допомагають будувати шлях, копати колодязі. Уже добре видно всі будівлі, великий двір, обоє воріт, що ніколи не відпочивають: той заїжджає, той виїжджає.

Ми заїжджаємо на подвір'я. Надворі вже темно. Тут страшенний гамір. Я не встигаю оглядатись. Нас обступають знайомі й незнайомі, починають розпитувати.

---

[1] Надіслані від закордонної організації «Ікор».

ЇДЕМО ОГЛЯДАТИ ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ

Хоча на рижові плянтації і надіслали ходаків, а проте ми надумали й собі глянути на земельні ділянки довкола Бірського дослідного поля. Гопкатися на возі уже звикли: їхали десять тисяч верстов, їдемо ще тисячу, отже проїдемо ще кількасот верстов. Однаково коні стоять без діла, треба ж їх колинебудь «проїздити». Та нехай тоді таки не жаль буде...

Так. Але одному їхати теж немає рації. А до того, вже як оселюватись, то треба, щоб усі українці оселилися вкупі. А що, хіба ж таки з мєнською дикою дивізією оселюватись, з отими литваками?—Нізащо в світі!

Погодилися. Значить, їдемо: один чоловік із зінов'ївського колективу, один кривозерський, один з Кремінчука та два уманці. Там треба добре обдивитись, а якщо сподобається—можна навіть і за собою закріпити ділянку.

— Ша. А може прибудуть ті з «Сахаліну»[1] та принесуть добру звістку про риж?

— Ну то й що? Будемо подорожувати на риж[2].

Адже завдатку на землю не треба давати. А хто примушує повідомляти аґронома Фінкельштейна про те, що ми надсилаємо туди людей? Ба, коли й довідається, нехай іде оскаржує нас до страшного суду.

Ай, та ж йолоп з нього, з Фінкельштейна. Вірить. Усьому вірить. Думає, що коли дав адресу на земельну ділянку, то її от-от таки й підхопили.

Хай пожде трохи. Закріпити за собою ділянку—це тобі не полу заригувати: закріпив вузлика, потяг і витяг. Треба

---

[1] Першими днями поширювано чутку, що треба їхати на «Сахалін» на рижові плянтації (прим. авт.)

[2] Неперекладанна гра слів: rainsen — подорожувати, reis — риж (прим. перекл.).

гаразд обміркувати. Він мав би пам'ятати, Фінкельштейн, що як уже вкопав першу лопату в землю, то одійти од неї вже не охота. Отут на цій ділянці треба й вікувати. Треба вже підставити горба, узятись та збудувати...

А він сидить так поважно, водить олівцем по мапі. А тоді підводить пару чорних трохи каламутних очей і заглядає в обличчя. Заглядає й питає, чи зрозуміло? Але, здається, відповіді не бачить. У нього кирпатий ніс, задертий угору—він застує йому світ. Але дивиться він так задумливо, серйозно. А коли на переніссся йому сідає комар, тне його довгим жальцем й махає крильцями, то аґроном навіть і не чує, дивиться просто й думає собі, певно, що вже своє зробив. Хай пожде трохи. Хай посердиться: 812—та ділянка не до вподоби. Сьогодні вже їдемо шукати нової...

Але аґроном сьогодні теж не сердиться. Йому говориться, що 816—та ділянка чудова. Земля свіжа й м'яка, можна сьогодні починать орати. Якби пара здорових колективів узялися до нього, то за короткий час можна було б там завести не абияке життя. Ще цього літа можна було б збудувати оселю й на осінь у новій дерев'яній хаті разом з сім'єю хильнути добру чарку дешевої біджанської горілки...

А він знов наставляє свої чорні каламутні очі та задерту кирпу й дивиться:

— Ну, їдьте ж.

— Ай, яка мудрість. Аджеж туди шляху нема. Там є такі місця, що можна головою накласти з порожнім возом, а як же, коли з поклажею. Продукти треба підвезти! Ліс везти треба? Ну, то треба спершу полагодити шляхи.

Він знову дивиться й жде, поки комар утне його в кирпу. Тоді він ляскає себе по обличчі й каже:

— Та полагодять, певна річ, полагодять. Все зразу не можна. Покищо нема грошей...

Незабаром він уже держить нову мапу й показує, олівцем обводячи нову ділянку, 813...

... Тепер ми вже сидимо на возах і їдемо далі. По дорозі знову трапляються містки через вузенькі річечки, що ринуть з гір. Обабіч шляху—безмежні площі землі. Буйна зелена паша, така, як урожайне українське, жито заввишки. Злегка хвилює

її легіт. Трави схиляють погордливі головки, випростуються, роблять усе те, що й справжня пашня. Потім знов нахиляються, випростуються і наче дражняться:

— А все ж таки господарі тут ми...

Шкода таки, що на таких величезних розкішних луках не гойдаються пшеничні колоски...

— Здров... — Йосель тернівський поздоровляє коня, що чхнув.

Потім він напівобернувшися до нас перебиває нам думки:

— Коли ми станемо до роботи й візьмемо ще коней, я поставлю оцю сіру, хай гуляє й водить лошата. Від такої добрячої кобили будуть і діти не погані.

— Або я знаю?..

Нохем кривозерський увесь ранок чогось серчає. Він раз-у-раз стулює губи й морщить плескате підборіддя, облизує розліплену махорчану цигарку й, пожувавши сухими губами, одрубує, шо з цього нічого не вийде, нічого. Бо як немає грошей... Як це так? Біро-Біджан—савецька власть?—Савецька. Любить савецька власть, щоб будувалися? Любить. Ну, так об чом же дєло? Треба їй сказати, щоб давала гроші.

— Ай, та й мудрагель же з тебе!—виспівує уманський скляр.—Одного такого Кривозеро мало, та й того в Біро-Біджан заслало. Якби я був у вас скляром, я б тебе у вітрину засклив. Шкода, що тебе не послано просто до Москви за радника до головного Совєту. Знайшлися вже розумніші за тебе й прохали грошей. Сказали ж їм, що дають скільки мога.

Нохем лютий вкрай. Його жорстке волосся на обличчі наїжилося. Очі йому бігають:

— Брехня. Вони не вимагали. Сказали щось півслова. Та й узяли, скільки їм тицьнули.

— Ну то їхав би до Москви й говорив би у цілі слова.

Нохем не зрозумів. Йому тільки тремтять сині губи. Він знову виймає свого кисета й закручує нову цигарку тремтливими пальцями. А витерши кілька сірничків і нарешті запаливши, пригадує:

— Бо ви всі йолопи. З голови до ніг. В Москві вони самі не знають, що можна зробити з Біро-Біджаном й що ми могли б зробити.

Тепер уже зась, брехати на Біро-Біджан нікому не вільно. Хто-хто, а Нохем з Кривозера знає. В Біро-Біджані таке багатство, що всі великі цабе про нього й уяви не мають. Якби йому дали волю, він би зробив з Біро-Біджанських лісів таке, що зроду не видано. Якраз на лісі він гаразд знається. Не дарма він уже понад 22 роки працює коло лісу. Оцей великий палець він збавив на тартаку. Увесь цей дикий край віджив би. Всі б сюди бігли у Біро-Біджан, наче по воду. Ось нехай лишень дадуть Нохемові гроші, то він нині ж привезе сюди половину Кривозера. Найліпших робітників, найздоровших хлопців привіз би. А вони як узялись би до Біро-Біджану, аж тирса б летіла.

Нохем пихнув цигаркою, але вона не курилася. Тоді він язиком лизнув по зліпленому, ще раз потяг і кинув цигарку геть:

— Самому Калінінові треба сказати. Треба сказати, що в Біро-Біджані є незчисленні скарби, і все лежить і гине. Тим лісом, що тут горить і псується, можна поживити двічі всю Первомайську округу. А коли взятись як слід, можна мати доволі всього і для себе і для іншого. Тоді би ми посилали добро звідсіль на Україну, у Первомайське, на ввесь світ.

— Шкода, що ти марно гинеш. Така голова з такими їжачими щоками мала б бути в Калініна за міністра, щоб радити.

Якраз на це Нохем має багато чого відповісти, але візки тут раптом спинилися. Вісімсот тринадцята ділянка за 18 верстов від Бірського дослідного поля. А ми їдемо вже хто-зна скільки. Треба в когонебудь поспитатися.

Знайшли де питати! У Біро-Біджані можна простояти цілий день і не побачити проїжджого. Ні, це не діло. Треба піти пошукати на позначних дощечках.

— Авжеж проминули.

— Та ні, не проминули.

— Та не мороч голову. Що проминули, то проминули. Зрештою не треба було їхати в цей бік. «Озерна» дільниця зовсім не по цім боці лежить. Завжди, коли здаєшся на цих хлопчаків, ускочиш у якусь халепу. Якийнебудь Кремінчуцький палістрант удає з себе хто й зна якого знавця. Усе він спитав, узяв пляна. Ото тільки в який бік їхати,—він не знає.

... Селянин, що випадково тут нагодився, охоче й поважно розповів нам, що ділянка лежить саме по тім боці Бірського дослідного поля.

У цього ж таки селянина ми довідалися, що недалеко тут є село Лазарево. Там можна дістати і для себе і для коней їсти, і, здається, інструктор ділянки, що ми його шукаєм, живе там. Це якраз до речі.

... Тепер ми їдемо лісом. Обабіч—височезні грубі дерева. Хоч би ж на волосину було страшно... Можно спокійно сидіти на візку і слухати навіть, що пташки співають. Приміром, що вони свистять? Хто знає, хіба? Спершу треба ознайомитись. З усім ознайомитись. А як пахне! Ну просто тобі, як на дачі. Далебі, шкода, що сімей тут немає. Тут можна справити найліпшу дачу. Ай, ай, ай, дуже можливо, що з оцих-о лісів можна буде зробити колинебудь соснові дачі. А Крим чи там Кавказ перевезти сюди. Треба тільки вигнати комарів та всяких комах. Це зовсім не так важко, якщо всім разом узятись. Виженуть...

— Авжеж, виженуть.

— Годі вам морочити голову, прошу вас, вашими дачами та комарями.

Йосель тернівський захоплений чимось іншим. Денце та дашок засмальцьованої кепки насунув він на вуха, і нічого не бачить, що діється навколо.

— Ні, так не годиться. Нохем кривозерський неправду каже.

Йосель прикро повернувся до супутників, пересунув кепку на потилицю, переклав віжки та батіг у праву руку, а лівою забрав у жменю свій м'ясистий масний ніс і розважно сказав:

— Ні, я можу порадити, але вже раз порадити...

Йосель одвернувся, знову переклав у ліву руку віжки і хльоснув батогом коней. Не обертаючись до нас, він міркував уголос, що його порада найліпша: він напише гарного листа до своїх родичів у Америку, та такого листа, що їх там усіх помордує.

І ще одне знає Йосель: є в нього свій родич, таки партєйний. Так він таки в однім казані кипить з усіма фінвідділами та їхніми інспекторами. Отже він знає, як «вони» за тим

карбованцем бідують. Мільйон дірок. Треба їх усі потроху заткнути. Знову ж треба забити нові кілки та щось будувати. Ну, а з одного соняшника двічі олії не зіб'єш.

— Ша, а хіба наш Біро-Біджан не є будівництво?

На Нохемову думку, Біро-Біджан є таки справжнє будівництво. Бо тільки тут будуватимуть раз назавжди, отже таки через те американці не хочуть допомагати. Вони люблять робити тільки потрішку, по дрібці. А тут закладається таке, що аж у роті гірко. Ні. Тут треба самому, усе самому робити. І якраз, їм на зло, справимося самі.

Але Йосель від своєї поради не одмовляється. Він їм як напише, то їм темно в очах стане. От навмисне напише. Єхієль, оцей кабанюга, багатир, хоч і рідний швагер, а нічого не допоможе. А Моша кушнір, що вдома був найбідніший, що його майно сміття Єхієлевого не варто було, отой запевне допоможе. Йосель йому напише, що оце тепер останній раз. Байдуже, якби Америка...

Але Йосель, раз почавши говорити про Америку, уже не може спинитись.

— Ах, та й чудний же оцей олійник; коні з возом грузнуть у калюжі, а йому далася ота Америка з олією. Е, ні, з нього не будуть люди. Ніякий Біро-Біджан йому не допоможе...

— Ану, хлопці! Гайда помагати! Ну, разом! З того боку. Отак. Ще трохи. Готово. Ох, це ж і коні! Аби тільки трохи втомились, то вже забувають про норови. Тягнуть,—аж любо.

... От уже виїхали з лісу. Дерева з пташками та з комахами залишаються позаду, а спереду—село з дерев'яними хатами. Все там дерев'яне. Церква теж дерев'яна.

Це—Лазарево.

*

Чому ж це нас у Лазареві стрічають самі жінки? Вони оточують наші вози, і починаються розпитування та пояснення.

Вони теж раді, що євреї приїздять сюди. А що це їм шкодить? Євреї їхнього не займуть: тут стільки гуляє землі та лісу, що на всіх вистачить. Не тільки для євреїв.

От що кажуть: ніби євреї привезуть трактори,—цьому вони ніколи не повірять; уже хто й зна скільки років начальство обіцяє привезти трактора, а не привозять.

— А от кажуть іще, що євреї з великих міст усі багаті— так навіщо ж їм їхати у таку дичавину?

— Хіба? Так не всі євреї багаті! Це ж і в євреїв єсть бідняки й куркулі? Або як голова сільради каже: пролетаріят і буржуї. Он-як, справді цікаво.

Та нічого, можна випрягти коней та в перший-ліпший двір завести. Адже не вкусимо, та не обікрадемо. Взагалі в їхньому селі не крадуть. Ніхто ніколи і не пробував. Знають, що не переливки будуть...

З нас посміялись, що ми хочемо тут купити для коней вівса. Паша тут така поживна та смачна, що коні її радніше їстимуть. Якщо хочемо, можна послати дитину показати, куди вивести коней, спутати їх і залишити на цілу ніч. Нікому й не треба коло їх ночувати. Шкоди немає чого боятись.

Пустили коней, можна й самім піти пошукати чогось поїсти. Та нема до кого звернутись: майже в усіх хатах лежать долічерева козаки й хропуть. Під черевом лежить подушечка, а голова на кулаках,—отак і сплять.

В деяких хатах, де козак, не потрапивши в хату, лежить на порозі п'яний, ноги простягнені в сіни. У хаті тихо й темно: вікна запнуто. Нікого нема. Тільки на підлозі або на порозі хропе п'яний чоловік.

— Що це за знак?

Виходить, що сьогодні другий день свята. Горілка дешева. Отже сьогодні всі п'яні, як дим. Найбільш п'яні чоловіки. Жінки на вулиці, а п'яниці сплять на підлозі. П'яниці ніколи не кладуть під голову подушки, а тільки під черево. А поріг часто править п'яному за подушку. За десяток яєць селянка править з мене чотири злотих. Ну, якщо так дорого, то я не можу закупити їжі на всіх. Я купую пів десятка тільки для себе. Вона, селянка, все знає. Вона сама з Чернігівщини. Вона знає, що євреї через те виїжджають з дому, що не хочуть торгувати. Всі євреї хочуть, щоб за радянської влади були самі кооперативи. А селяни товкмачуть, що хліб треба везти в контори, а кооперації їм не треба. Вона це все знає. Один якийсь приїздив, так усе розказав. Її чоловік теж звідтіль. От бачте—її чоловік не пиячить. Він так собі спить на лаві—не п'яний...

Моя компанія взяла мене на глузи: йолоп йолопом і буде. Он там можна купити яєць по двадцять п'ять копійок десяток скільки хоч. Молоко—вісім копійок пляшка. Масло, сметана—дешеві. Он у тих хатах у козаків можна все купити. У переселенця не слід ані на гріш нічого купувати.

... Тепер ми ситі в доброму гуморі: ми найшли тут козака-інструктора з Озерної ділянки. Хоч і він п'яний—візьми та викрути.

Слова не зв'яже, язик не слухається. Але він дуже чемний і раз-у-раз вибухає реготом.

— Ех, та як же він любить євреїв!—Найкращі люди на світи єврей. Ото приїхав він якось у Читу, і не було йому де переднювати. А єврей його відразу привітав, дав їсти й пити. А тепер він теж нічого не жалує. Нічогісінько не жалує. Нехай їдять і п'ють. Жінку, навіть жінку може зараз віддати. Нехай її хто хоче візьме. Йому байдуже. Байдужісінько, таки байдужечки...

А може б і ми пішли за кумпанію перехилити чарку?

Сьогодні такий день, що всі мусять пити. І вчора був такий день, що всі мусіли пити. Але такого дня доведеться ждати аж до кінця тижня. А сьогодні тільки понеділок. Якщо ми не хочемо пити, то це нічого не значить: нас можна взяти силоміць. Він нас примусить пити.

Інструктор потяг нас до свого порога, але, посковзнувшись, упав головою в хату, ноги простяг у сіни й відразу захропів.

— Такі вони всі, оті п'янезні гурани [1],—бідкалась інструкторова дружина.—Раз-у-раз пиячать. Раніше горілку привозили контрабандою з Хіни. Тепер уже й тут дешево. Перестали возити звідтіль, так п'ють тутешню.

Такі вже вони люди оті козаки: лихо своє запивають. Ех, чого тільки їм не довелось переживати. Сама вона небагато знає. Вона теж православна, та ще й ряба. Вона мало знає, та й розповідають їй мало. Якщо хочемо, можемо піти до старіших козаків. До тих, що давніше оселились тут, довкола Амуру. Найстаріший тут у селі Зьомин, Платон Васильович

---

[1] Образливе слово в козаків (прим. авт.).

Зьомин. Він перший козак у Лазаревім. Він може розповісти, що діялося в цім краї років шістдесят-сімдесят тому. Скільки дичини та гнусу тут було. От підіть лишень, побалакайте з ним.

... Платона Зьомина ми побачили за столом, заставленим порожніми й напівпорожніми пляшками та всякими наїдками. Скільки я не старався його розбуркати—шкода й спроби. Він навіть й головою не ворухнув. Коло нього на підлозі простягся другий, молодший, з подушечкою під черевом. А на порозі—Платонів син, щокою в калюжці слини.

Невістка Зьомина, весела синьоока молодичка, запевнила мене, що свекор її знає безліч цікавих оповідань. Нехай я прийду завтра вранці, то він мені розповість; якщо хочу, то можу в неї заночувати. Отут таки на підлозі. Разом з усіма.

Весела синьоока молодичка—Платонова невістка, Оленою звуть.

... Надвечір нам не дали спокою. Гості не повинні ображати хазяїв. Ми мусимо теж взяти участь у святкуванні. Ну, коли вже ми багато не п'ємо,—то хоч по чарці. Але зовсім відмовлятись не можна. Адже ми будемо сусіди. Довіку сусіди. Ще побачимо одне одного...

Господар наш, інструктор, так твердо заснув, що нічого не чує. Тут танцюють, грають, галасують, аж шибки бряжчать. Він лежить на підлозі з подушечкою під черевом, ліниво ворушить язиком і морщить чоло. Сіпаючи щоками, він відганяє то таргана, то в'їдливий поклик гармоні...

Але не тут, не в нашого господаря найбільші веселощі. Треба піти до Кузьмихи, до вдови. Все одно зараз туди заберуть гармонь. Там і в свято продають горілку. Там буде вся молодь з Лазаревою. Ми мусимо безперечно там бути. А надто молодші з нас.

У Кузьмихи ніхто не мав ні часу, ані місця, щоб нас привітати. Дехто з нас мусів стояти під вікном і заглядати, якщо хотів щонебудь побачити. Маленька селянська хата Кузьмишина була переповнена молоддю й задушливою спекою. Посередині розступилися гості кружка і в ньому на одному місці годинами тупцювалися, танцюючи «коробочку», або «краков'яка». Орудує танцями гармоніст. Хоче він—перестає грати, хоче—грає далі.

Але найдужче танцюють молоді козачки під «подгорний вальс». Це найвеселіший танок, що ніколи не набридає і ніколи

не повторюється. Молоді козаки й козачки мусять показувати щоразу нові фігури, скільки б годин його гармоніст не грав.

У танці йдуть тільки кілька парочок, але участь беруть у ньому всі. Ті, що стоять близько до кола, допомагають вигадувати нову фігуру, нову поставу. Ті, що стоять далі, підтримують гармонь веселою дрібушечкою:

Ты почище мети, новая метелочка,
Ты почаще люби, Лазаревская девчоночка.

Молоді легкі ноги козачок підхоплюють мотив і розсипають його дрібним тупотінням. Гармоніст веселішає, прикладаючи вухо до розтягненої гармоні, енергійно струшує густою чуприною й ще жвавіше:

Одна горка высока, а другая низка,
Одна милка далека, а другая близка.

Тоді вже всі підхоплюють:

Как годгорную плясать, надо знать колено,
А Лазаревских любить ребят, надо взять полено.

І гармонь, і танці й пісні тривають без кінця. Інколи це все зливається докупи, змагається й спритно та прудко переганяє одне одного.

Іноді посеред танцю вихопиться парочка надвір «прохолодитись». Тут він обійме її, щось скаже пошепки. Вона насвариться на нього і вони знову ідуть танцювати.

«Прохолоджаючись», одна гольдка з широким обличчям розповіла мені, що хоч у них в селі комсомольців і немає, а проте вона про них дещо чула. Газет ніхто не читає, опріч голови сільради. Вона теж не читає. Трирічку вона вже давно закінчила, вже давно й забула все. Лазаревцеві ніколи братись до писанини. Багато роботи дуже. Але робити не хочеться. Ось нагодуй лишень восьмеро корів та тринадцятеро свиней, та дріб, та коні. Паші доволі—нехай самі ідуть та шукають собі. А що хіба не так? Ні, тільки так.

Опріч гармоні вона ще знає багато струментів. Вона їх сама ніколи не бачила. Але інші дівчата, що були в Хабаровську, бачили. Вони бачили піяніно—такий великий, великий струмент,—і ще дещо бачили.

Дівчина стояла просто мене, тримала мене за руки й не давала мені й слова вимовити.

Вона дуже любить радіо. Вона про це чула. Так, кажуть, що воно само говорить. Як ото грамофон. А грамофон вона вже сама бачила в селі.

Про електрику вона теж знає. У Хабаровську воно є. У Владивостоці теж. Бо Владивосток то є найбільше місто в цілім світі. Сама вона не бачила, але знає напевне. Більшого міста вона в цілім світі не знає.

Чи чула вона про приїзд євреїв в цей район? Авжеж чула. Кажуть, що вони привезуть сюди кіно, тіятри і комсомольців. Ах, як би ж то привезли. Вона б перша стала комсомолкою й пішла б у кіно..

Її звуть Марусею, і вона дуже любить грати, співати й танцювати. Якщо хочу, можу прийти завтра увечері після роботи, вона мені співатиме пісень. Тепер їй болить голова. Ух, як болить! Тепер вона не може співати, але іншим разом вона мені все покаже. До «подгорного» вальсу і до «коробочки» підходять усі гарні й довгі пісні.

Що, я вже завтра їду? Шкода. Хай щонебудь розповім. Вона б так бажала знати багато дечого. Вона все хоче знати. Може я хочу піти з нею погуляти.

— Ходім погуляєм, коли гуранка прохає, мусиш іти.

... Нашими кроками ми розбудили корів, що стоять і лежать серед вулиці й дрімають. Просто нас на обрії чорнота вилиняла, зблідла, посиніла. Тьмяний дим далекого багаття перемішався з фіялковим і розкидав на обрію сині плями. У Марусі широке кругле обличчя, як у гольдки, втомлене від ночі.

Маруся дуже любить слухати оповідань. А коли їй якесь подобається, вона горнеться ближче. Дихає в ухо й гріє бік.

Коли ми прийшли назад, у Кузьмихи вже було тихше. Козаки лежали тут і там розкидані й хропли. Хоч ще сяк-так тримався на ногах, то й ішов додому. Дівочі голоси уже не дзвеніли. Вони були приглушені й тільки будили сонних корів посеред вулиці.

Я поспішав до старого, до Зьоміна. От зараз ми поїдемо з інструктором оглядати ділянки. Та чого я кваплюсь? Вона, Маруся, мені заспіває якоїсь. Або краще так: зараз я піду, а ввечері щоб прийшов. Вона мені неодмінно співатиме. Та ще щось вона мені має сказати.

— Гляди ж, неодмінно приходь...

У ПРИЛУЧАН НА «БОМБІ»

... Тепер ми їдемо до «Бомби», в сільце, що стоїть за дванадцять верстов від Бірського дослідного поля. Недалеко на чималій площині оселилися Прилучани та Глухівські комуни. Нічого, нехай пробіжиться трішки, оця «гніда», дідько її не візьме. Нічого їй не буде, коли зробить оцих 12—15 верстов за дві години.

Як усі біро-біджанські коні, норовиться й гніда: стане посеред дороги й ані руш з місця. Або раптом впаде їй в голову стати гопки разом з візком та розбрикатись, мов скаженій. Лейбиш каже, що вона «нервова». Її колись ударили ногою в писок, от вона й стала нервова. А проте вона не кобила, а діямант. З найгіршої халепи витягне. Там, де двоє не вкусять, вона одна проковтне й не заглитнеться.

Щоразу, коли гніда зупиняється, Лейбиш зіскакує з воза, обіймає її теплу шию й, прикладаючи свою голову, пестить її волохатою щокою:

— Ша, Машко, ша, Машуню, ти ж любісінька. Ти діямант.

Маша перелякано сіпає головою, але потім угамовується. Починає моргати очима і прислухається до Лейбишевих пестощів.

— А що ж, хіба й досі не вміти?—Виправдується Лейбиш і оглядає візок...—Навіщо ж я два з половиною роки протягався з червоними. Хоч йому ушкоджено ногу, але зате вже усяка коняка слухає його, Лейбиша з Прилук.

Лейбиш кидає ще кілька поглядів на кобилу й задоволений сідає на возика. Кобила біжить підтюпцем, візок підскакує, викидає солому, перетрушує в животі кишки.

Ципа не може витримати трусіння. Вона таки опасиста та тільки «негаразд запакована», отож у неї труситься в «чемай-

дані». Нехай Лейбеш дасть їй свою піджачину підстелити, вона простягнеться: лежма не так трусить. Але ввесь час Ципа не лежатиме отак. Вона не побачить «Бомбу»—оцю розкішну кучеряву «красуню-сопуху». Нехай Лейбиш її розбуркає коло гори:

— Чуєш, Лейбишу, тільки не твоїми жлобськими ногами.

Ципа вже лежить у візку. Так теж не абияк трусить. Вона перевертається набік, умощується і лежить. Коли Лейбиш біля гори будить її, вона здіймає крик:

— Облиш мене, Лейбку. Дай спокій. Годі, я вже чула. От у нього вдача, у Лейбиша: завжди в'язне.

Очей не відірвеш від цього видовища: сонце сховалося в тайгу. Ух, як «чорні берези» засвітилися! Їхня гладенька кора тоне в морі різних фарб, але найбільше тут червонозолотого, і все те оповито прозоробрунатним димком.

А стрункі кедри? А навіть звичайні берези, прикрашені в майові чистобілі шати. А горді дуби!

Ні, Лейбиш дурень. Нехай він їй дасть спокій. Нічого, йому теж не пошкодить подивитися на вечірнє небо. Таке небо може собі дозволити тільки Біро-Біджан. Скільки куснів усяких руд лежать тепер розпечені й випромінюють безліч усяких барв.

— Може б, ти мені не морочила голови, Ципо,—диви як розлащилась. Спочатку була добра дівчина, а відколи познайомилася з педтехнікумом, стала цілою «телеґенткою». Дуріє там з лісами та з небом. Може б, з неї, з Ципи, зовсім стала віршомазка!?

Здається, що Лейб зрозумів своєю шпичастою головою, під зеленою кепкою, що наробив дурниць. Він обертається сюди обличчям і пестить Ципину брунатну панчоху.

Але Ципа дриґає ногою й кричить сердито.

— Ай, іди. Ти жлоб, і більше нічого.

Лейбиш іще хвилину дивиться на неї, потім одвертається до коней і, очевидно, думає:

— Нехай перестане морочити голову, Ципа, хай ліпше подивиться, який вони шлях проклали до ділянок. Тут же скрізь була така дичавина, така гущавина. А тепер вони самі, своїми руками, своїми кіньми і возами проклали такий шлях, що й на

Україні такого навряд чи знайдеш. Оця-о багнючка? Нічого, вони зроблять місток. А що, хіба можна все зразу? Ні, всього зразу зробити не можна.

Потім, ще хвилинку подумавши, Лейбиш почав, очевидно, до себе самого говорити, бо за торохкотінням важко було щонебудь почути.

... Он туди праворуч, де сіріє й куриться, там їхні намети. А он ген-ген на горі орють їхні коні. Треба туди під'їхати. Або ліпше так: Лейбиш поїде випрягати, а я з Ципою дійдем пішки...

... Уже здаля ми почули нокання, вйокання і страшенний галас, трохи ближче видно було, що там одно тільки рухаються і одно тільки гукають.

Коли ми підійшли зовсім близько, ми не розуміли, чого вони орють на обгородженому місці, наче хтонебудь його для них наготовив.

Всі вони ладні були негайно розповісти. Гукали на нас дуже, як на коней.

Отут уже нічого. Це орють дві десятинн розробленої землі, що селянин, сусіда, позичав до того року. Коли земля вже трохи оброблена—воно куди легше. Лихо було перші дні, коли підіймали цілину. Хоч рубай, хоч криши їх, оте вовче м'ясо, не хочуть іти й квит. По шестеро коней запрягали в один плуг, наче гармату везли. Оцей поганий буланий—третьокатегорне ледащо—б'ється й передніми ногами. А оця тиха плохенька кобилка, здається, і води не скаламутить, а коли вона в плузі та підійдеш до неї, так вона, гадюка, кусається. А той шалений огер, хоч і першокатегорний взагалі не встоїть на місці: ввесь час «командує», крутиться, як скажений, рве посторонки. А як уже з великою мукою підіймеш шмат землі, так він стає сторч, як прикипілий і не падає. Хоч наймай людей, щоб його перевернути.

— Ні, хлопці, це пусте. За шість годин одної борозни не зробили. Пропадем, з Біро-Біджану не будуть люди.—Так вирішує Шмерель, той, що гукає й б'є коней більше за всіх.

Тимчасом поради сиплються з усіх боків. Але сам радник не потрудиться, щоб провести в життя свою пораду. Це вже нехай інші роблять, а поки випробовують одну пропозицію, вже є нова.

Прошу, пустіть лишень: оті дві передні падли зовсім не тягнуть, тільки заважають. Може б, їх випрягати та орати чотирма?

Ні, так не годиться. От що: треба запрягти двох коней до плуга, двох до цих двох, а одного — спереду. На нього посадити Михайла, дати йому в руки добре пужално й дайош!

Або, підождіть: нехай четверо хлопців візьмуть по гарному дрючку, стануть з чотирьох боків і репетують на чому світ:

— Но! Тпру! Но! Геть-о! Хлопці, чого стали, шкварте! Дужче!

Ай, ні! Ай, ні! Це не йде! Погано. Дуже погано стоїть справа з Біро-Біджаном. Нічого й казати; пропаще діло.

Та й що дивного, коли такі коні. Скажені коні й квит. Не хочуть зробити рівної борозни. Одно тільки крутяться й тягають плуга, так, наче хто з ними грається.

А, падло й квит!..

... Усі похнюпилися, соромились подивитись одне одному в вічі. А ще більше соромились дивитися на коней. Хто колупав чорним зашкарубленим нігтем кору на дрючку, хто порпався з вузлом на мотузку, а хто просто плював засмаглим пересохлим ротом.

Заждіть но хлопці! Може б, ми зовсім перестали бити коней? «Киргизи», здається, не люблять, як їх б'ють. Оцього переднього треба спробувати взяти на вуздечку, потягти спереду, може, він піде.

Авжеж. Молодець, Михайле. Міністром його зробити. Коні пішли. Тепер, коники, тягніть... Ідіть! Ще йдіть.

— Ньо-о! Вйо! Но-о! Ось-ось-ось-ось-о-о! Ньо-о!

— Ух, це ж розкіш. Їде, хлопці. Ге, в Біро-Біджана підносяться «шанци».

— Так, але що ж робити з тими куснями землі, що не хочуть перекидатись.

— Знаєте що? Може б, ми коло плуга поставили ще одного чоловіка і наказали б йому, щоб він ліве плече трохи підводив і ліву руку теж.

Цю пораду подає Нафтольо, пекарів. Молодий хлопець щоправда, але може давати добрі поради. Він теж молодець, цей пекарчук. Зробити його помічником міністра.

Ах, красота, іде як по маслу.

— Треба було б відпрягти переднього. Він однаково нічого не робить.

Авжеж так краще. Чотирма куди краще.

— Далебі Біро-Біджан чудова країна!—вигукує Шмерель.— Чотирма кіньми підіймаємо цілину...

... А тепер на пухнастій землі можна й двома працювати. Треба тільки на них гукати. Не люблять вони, коли їх б'ють. Так же комарі дихати не дають. Ні людям, ні коням. Хоч кидай усю роботу, стій та чухайся. От скільки комарів! Приторкнулись і відразу полетіли собі. А один—кровосос, поки не напустить отрути, таки не відстане. Хоч і кажуть, що якби не чухатися днів зо три, так тоді вже не буде свербіти. Та як же його втриматись?

Більш за всіх скаржиться на комарів Фейга. Вдома вона залишила матір з двома братіками, що треба їх якнайшвидше забрати сюди. Фейга мусить бути здоровою і якнайшвидше влаштуватись. А в неї вже попухли руки, шия, ноги геть усі покусані: крізь панчохи вони особливо люблять кусати. Та ще широке обличчя в неї—кругловиде. Мають вони де сідати.

Ні, Фейга не витримає. Вони її живцем з'їдять.

— Може б, пошабашити? Вже сьома година. Від п'ятої ранку до сьомої—годин п'ятнадцять. Гей, братва, годі!

— Е ні, це негаразд. Поки не закінчать оцього клина, Митник не кине роботи.

Ліпше доробити вже до кінця невеличкий шмат та й зовсім позбутися клопоту. На гарбарні, де Митник працював колись, він теж не залишав роботи на завтра. Навіть коли це було після восьмигодинного робітного дня. Не тому, що він партієць, хотів «догодити робочій класі». Просто тому, що він після того вдома не мав спокою. Несмачно їлося, негаразд спалося. Робота любить, щоб її одразу «відмездрували». Потім витер косу й квит. А взавтра прийдеш до верстата й візьмешся за свіженьку роботу...

А земля, певне, так само...

— Хочеш, щоб комарі тебе всього покусали?

— Мене вони не кусають. Комарі кусають тільки «елементи», що стоять і злостяться та за кожним утином ладні розпла-

катись і чухатися, аж поки кров задзюрчить. От коли комар сідає на Митника, він тільки нишком лясне й уб'є його.

— Та ти ж зовсім «сліпа кишка». Якже ти можеш угледіти.

О, Фейга обізвалася. Скрізь їй клопіт. Питали тебе? Може б, ти ще розрюмалась та зайшлася б «гістеричеським припадком», як баришня?

Ну, коли так, то вже, безперечно, можна відкласти на сьогодні роботу. З сварок добра не буде.

Але Митник з такою «постановкою питання» не згодний. Хіба то новина—сваритись? Усі так зденервувались, що за кожну дрібницю ладні проглинути один одного. Бейнфст не хворий був би, коли б надіслав сюди маски перед кількома днями, щоб не втрачали ми зайвих сил.

Але Митник не правий: Куперман голова комуни, йому це потім доведе. Бо для того, щоб судити іншого, треба взяти до уваги всі умови та обставини. А Митник, хоч і партієць,—не хоче цього робити й просто каже: Бейнфест винен. Критикувати—легка річ. А Куперман цього дуже, дуже не любить.

Тепер уже нікому не хочеться працювати. Усі відчули страшенну втому й лінуються навіть випрягти коней та віднести реманент. Якби ото можна було отут на цім місці лягти відпочити й заснути. Як не хочеться нікуди йти звідсіля. Отут тільки на місці зостатись і не боятись ніяких комах на світі. Щоб не треба було ляскати по обличчі, по шиї. І щоб руки були вільні хоч на хвилиночку. Як же це було б гарно. Таки чудово...

Коли ж це буде?!

*

... Додому я йшов разом з Фейгою «злостивою». Вона одвернулася від мене, щоб мені не видно було, яка вона заплакана.

— Ви, певне, поїдете додому?

— Хто? Я?!.

Фейга зовсім повернулась і прискорила ходу. Вона раз-у-раз нахилялась прогнати з панчохи комаря або зашкарублими руками проганяла його з покусаної шиї. Я бачив, що їй важко нести посуд до намета. Тоді я наздогнав її, щоб допомогти. Але вона раптом зупинилася, глянула на мене лютими заплаканими очима й з прихованою злістю гукнула:

— Мені казали, що ви крамар. У вас таки й лишилась погана крамарська душиця. Ви не знаєте, шо таке робота! Ви не відчуваєте смаку в роботі!

Мовчки ми донесли речі до намету. Тут тільки вона підвела до мене усмішливе замурзане обличчя й взяла мене за руку.

— Я хотіла вас прохати, щоб ви пішли зо мною. Я щось маю вам показати.

Я пішов з нею. Вона все відганяла від себе комарів. Надворі ще було видно. Сонце уже заховалося за «Бомбою». На верхів'ї багряно пломеніли кучеряві плями лісу. Увесь захід був іще яскравочервоний. Я ще бачив ясний гребінець у темному підстриженому волоссі Фейги. Коло поораного шматка землі вона зупинилась.

От що вона хотіла мені показати:

Оці дві десятини, що їх позичили в селянина, уже оброблено. Ну, отож на них посіяно городину. Ось подивіться лишень: на оцій смузі аж геть до того кінця посаджено картоплю. Там баклажани. Посередині буряки. А отой шматок, туди вниз, вони залишають. Сусідка пообіцяла дати капустяної розсади. Взагалі вони хочуть засіяти український город; побачать, що вродить. Навіть тютюну для хлопців посадять, якщо дістануть розсаду. Ну, а про цибулю, часник, редьку нема що й казати. Це ж єврейські ласощі.

Серйозно: щоразу, коли вона, Фейга, проходить повз, їй здається, що все проростає вже, і вона разом із цим росте. Це може сентиментально, але ж душа радіє, коли вона дивиться на ці дві десятини засіяної землі. Лещатами її не одірвеш звідсіль. Ця земля їй уже коштує крови, уже на ній працювали-гарували. Як же можна це все кинути й поїхати? Куди? Навіщо?

— Вибачте мені, але я спитав велику дурницю.

Під кінець Фейга розмовляла зовсім лагідно. Вона мене просто хотіла зрозуміти. Тепер вона бачить, що я не хотів її образити. Вона міцно стиснула мою руку і повела. Раз-у-раз вона нахилялася й пестила грядки так ніжно, неначе боялася, що вони розсиплються...

Надворі вже було зовсім темно. Тільки на західньому обрії зосталося широке пасмо світу. Я ледве бачив Фейгині допит-

ливі очі: чи добре вона мені з'ясувала? Чи добре я зрозумів, що таке робота? Чи знаю я, що їй більше нема куди їхати. Чи розумію я, що вона мусить узяти сюди матір з двома братами, якщо хоче їх врятувати.

Коли ми вернулися, вже було поночі. Гребінця в її волоссі мені вже не було видно. Я тільки відчував на своїй руці теплу пружну долоню. Зашкарублу, але пружну й теплу. Зненацька вона повернулася до мене загрубілим обличчям і заглянула мені просто в вічі.

— Так. Одне ще я забула вам сказати. Я ніколи не знала, що коні мають очі. Цебто, що в коней є очі, це я бачила, та тільки, що в них гарні очі, цього я ніколи не знала. І я ніколи не повірила б, якби не бачила на свої власні...—ну, нехай буде погані—очі.

От у них у прилучан є коняка, висока, руда, строката кобильчина. Таких очей, як у неї, побажали б собі найкращі дівчата. Раз, що вони великі-великі, сині, як якесь гарне... ну, одне слово найліпше море. Білки такі ясні-ясні, великі. А надто вії в неї, у кобили, довгі, як коси, і зовсім білі. Ну хто б таки повірив, що в кобили можуть бути білі, довгі, гарні вії. Ніхто в світі. А в прилучан є така.

Цікаво, як вона моргає очима. У неї дуже гарні білі губи. От вона так ворухне губами, та й моргне очима; ворухне губами й моргне очима. А струнка вона, кобила. От уже є на що подивитись. Фейга її мені завтра покаже.

Один тільки ґандж у неї є (якщо це можна назвати ґанджем): вона не дає себе запрягати і завжди гуляє з поганим «парубком». Вона його натрапила у «глухівців». «Той» у своїй комуні не дає себе запрягати і завжди бігає за нею. Ну так він маленький нікчемний жеребчик. А вона ж така «красуня», а водиться з ним... пф...

Фейга дурнувато й кокетливо усміхнулась, повернулась і пішла далі, наче нічого не має мені сказати.

Я йшов за нею. Надворі вже зовсім темно. Раніше ми бачили здалека вогнище. У це вогнище, очевидно, ввесь час підкладали дрова, бо воно дуже курило. Підійшовши ближче, ми уздріли біля нього виснажених брудних комунівців. Деякі сидячи куняли. Деякі дивились, як обсмалюються на льоту комарі і слухали нотації голови комуни.

— Бо до всього треба підходити по-марксистському: якщо Байнфест масок іще не надіслав і їх ще немає, це знак, що не можна було посилати. А що вуздечки рвуться, то це знак, що шкура погана. А що коні брикаються, то це тому, що вони ще дикі. Зостається одне—виїздити їх. Ні Бейнфест, ні постачальник Локшин цьому не винні. Та це все пусте. От що важно:

Куперман нахилився, вхопив головешку й почав її крутити.

— А, в пекло! Виздихали б ви! Ми вас звідсіль виженемо. Отак в Олександрівці, п'ять верстов звідсіль, і одного комарика немає—селяни кажуть—одної мошки нема. Ми вас теж виженемо.

Усі навколо вогнища стежили очима за головешкою, як вона крутиться в повітрі, обкреслює вогневі кола, слухали уривчасті Куперманові слова і думали, що оце крутіння головешкою є «важне».

Ні, не це важно. От що: Слуцький чогось нездужає.

Я схопився:

— Де ж він лежить?

— Він не лежить. Він стоїть. До возика прив'язаний стоїть.

— Як?..

— Та так...

— Ага, ви не розумієте. Ви думаєте, Слуцький—людина. Крий бог, це «Слуцький» кінь. У прилучан є «Слуцький», «Айзман», «Бергер». Це коні з іменами тих, хто перший вивчив їх ходити в запрязі.

Тепер весело. Кожен вигадує свій дотеп. Всі сміються аж заходяться. Згодом кличуть до столу, що стоїть надворі, збитий з негембльованих дошок. Вечеря смачна, дуже смачна: оселедці, рижова каша, чай. Всі дуже голодні.

Потім всі розходяться спати. Привілейовані (дівчата й слабі) лізуть під намет. Опрочі—хто на візок, хто на стіл, хто на купу соломи на землі. Коло вогнища вже нікого немає. Головешки догоряють і стає темно. Комарі злітають і падають мертві. Комарів стає менше. Трохи перегодом тут зовсім не повинно бути комарів.

Тут прилуцька комуна житиме...

МИКИТА В БІРО-БІДЖАНІ

Йосип, голова Лазаревської сільради, відразу визнав, що я маю рацію. Авжеж, хіба в таких чоботях можна хоч на крок ступнути в Біро-Біджані. Для тих боліт та озір, що там розлялися, треба мати дебелі чоботи.

Навіть Йосип морщив кругле баб'яче обличчя, коли я показав йому, як сопе й свистить розбухла, розмокріла підошва. Онучі й штани мої були мокрі аж по коліна і розпарювали ноги.

А те, що я не можу сьогодні просити когонебудь полагодити чоботи,—це Йосип теж добре розуміє.

В Лазаревім, кожен селянин сам собі швець. Так само як кожен сам собі кравець.

А саме під Петрівку шкода й просити козака, щоб робив для мене. От він, Йосип, голова сільської ради—антирелігійний громадянин—один єдиний «партєйний» у цілому селі—йому байдуже й під свято працювати.

Коли, проте, Йосип вагається, починає й Микита просити за мене. Микита з сусіднього з нашим містечком села на Поділлі. Я й він—ми добре знаємо свої селища: він добре знає моє містечко, а я ще краще знайомий з його селом.

Тепер ми обоє так далеко, страшенно далеко. Обоє ми переселенці, на Далекому Сході. Його хата, ґрунтець і все хазяйство стоїть у тому ж таки районі, де мають оселитися євреї. Багато євреїв мають там оселитися.

Біро-Біджан зветься цей район.

Микита вже давно поїхав з свого села, і дуже радий отримати через мене живий привіт з дому.

Овва, Митрошку Кабана, отого коротенького селюка з великою лисиною теж підтягли? Отож хазяїн з нього був. Справжній куркуль був з нього.

А Хвелимон ото так угору пішов? Такий злидарюга з нього був. Хіба кілька рудих волосин на лиці—тільки його й було. Та ще п'яну жінку, Килину, Килину п'яничку він мав, та й усе. А тепер він аж у райвику!..

Микита хитрувато прищулив око і всміхнувся хитрою мужицькою посмішкою. Потім став смикати вниз двома пальцями правого чорного вуса, але хитрувата українська посмішка з обличчя не зникала.

— Добре... ну, добре...

Шкода, що Микита тепер не в селі. Якщо бідняки тепер верховодять, то хто ж на селі був бідніший за нього, за Микиту. Тепер він був би, напевне, найстарший у селі.

Ну, а Бенчикову крамничку закрито, так таки зовсім закрито? Тце, тце, тце... «Без торгу» було в нього. Сам він ніяково порпався по кишенях, а іншому велів платити готівкою. А Хвейшудового рундучка вже й нема? Годі? Весела жінка була. Всім давала набір. Аби їй дали вторгувати. «Еге, та глядіть лишень, щоб скоріше віддали борг!..»

Тож тепер у містечку нема чого робити? Добре... гм, ну, добре... Отак, значить...

Микита одвернувся, хвилинку подумав і зненацька спитав:

— Ну, а місток з містечка до села полагодили вже, чи ще? Дошку одну там поламало. Микита заїхав якось возом туди, та й простояв цілу ніч. Дощ лив, а Микита стояв, дощ лив, а Микита стояв. Так от, чи вже полагодили оцю дошку?

— Ні, ще й досі не полагодили. Ущент поламали. Тепер уже й не їздять тудою. Тепер їздять повз Красносілку. А коли Або, кульгавий скляр, має піти кудись вставити кілька шибок, то ж він кульгає манівцем. Повз Красносілку шкутильгає.—Ну, добре, ходім поведу до того, хто тобі сьогодні полагодить чоботи...

Тепер Микита теж клопочеться за мене. Микита сусіда Йосипів, отже Йосип його послухає. Йосип це таки зараз зробить. Ось він тільки чаю нап'ється—без чаю козак не обійдеться.

— Або ні, на цей раз він чаю не питиме. Він позбирає свій струмент. Давно вже чоботарював. От, наприклад, молоток він, здається, затяг десь у сільраду. Він за одним духом принесе. Залізний копил валяється десь на горищі. Нехай жінка злізе й пошукає. Де ж шило, куди ж це могло шило дітися?

— Мамо, де шило? Що це за карахтер такий, хотів був я знати. Бо як покладено шило, мусить же воно там і лежати на місці.

— Ах ти, сучий сину. Начувайся, бо я тобі голову скручу, як курчаті. Ти диви. Не встиг ще й отаманом стати, а вже дере пельку. Геть, бо голову відкручу!

Але голова того не стерпить, щоб мати тут галасувала. Адже повна хата людей. Кожне приходить до Йосипа чи поскаржитись чи порадитись, а тут мати кричатиме.

— Мовчи, суко, бо як жбурну молотком просто у квотографвію.

— Ану жбурни. Спробуй, жбурни.

І здорова огрядна Йосипова мати обертається до сина спиною, запрошуючи кинути молотка.

Вона, звісно, тільки дражнить його, бо добре знає, як йому в печінки в'їстися. На селі з Йосипа кепкують. Кажуть, що Йосипова мати—козак, а Йосип—баба. Мати його така здоровезна, дужа, з грубими руками і темними вусами на товстій губі. А він таке... Кругловидий, як той місяць, з удавленим лобом і коротенькими ногами. Серце в нього жалісливе, як у баби. Як, трапляється, треба удові якій вивезти кілька колод з лісу або допомогти будуватися—Йосип уже тут, наче вродився. Та й у сільраді він часто зідхає. Здається, якби міг доїти корови, пішов би теж допомагати. І носа скрізь сує, як та баба. Зате ж, коли його обирали до рад, перші підводили руки козачки, а вже потім козаки.

— Тьху! Стара стерва. Треба чоловікові чоботи полагодити, а вона гавка, як та сучка. Зажди но, зажди!

Але не треба сваритися. Микита дасть шило. Нехай лишень Йосип бере свого струмента та йде до Микити в хату, там він уже зробить.

Та й зраділа ж, уздрівши мене, Явдоха, Микитова дружина. Матінко! Лишечко! Як же ж радісно побачити земляка!

В Явдохи тоненькі сині губи, і балакає вона швидко-швидко, трохи пришіптуючи.

Авжеж, вона привітає гостя. Я можу бути спокійний. Не чаєм вона почастує мене, як ті козачки, задрипані господині. Чи ви бачили таке життя? Цілий день сьорбають той чай, нема

щоб трохи борщу всипати або шмат сала подати на стіл—одне тільки чай. Окріп із ріденьким молоком та й годі. Егеж, а де то його взяти трохи горілки до закуски. Хоча з нас ніхто не п'є. Голова ж партійний, йому, власне кажучи, не можна пити. Але чарочку не завадило б випити, якби можна дістати. Тим паче, ще горілка тут така дешева. Але сьогодні Петрівка і всеньку горілку вже вилизали.

Та ви не журіться. Ось Параска дістане. В Параски широчезна спідниця з зеленою стрічкою. А коли Параска йде, а спідниця тільки шурх-шурх, то в кооператора аж серце в'яне, і він дістає вже для неї чого забажає.

Ми тільки по чарочці. Ніхто з нас не п'яниця, але по чарочці можна. Еге, під сало смачно п'ється. Ось зараз хильнемо по одній, а як не стане, то Параска й удруге дістане. Параска теж рада за гостей. Піде, шурхне широкою спідницею й дістане.

Ні, Микита вже давно казав, що серед козаків є такі погані гурани. Але є й статечні люди. Як у кожного народу, усякої риби буває. Навіть серед євреїв є такі, що їх звуть... Ну, тепер цього не можна казати. Такі є жиди. Але ж є й навпаки, євреї—порядочні люди, як люди.

О. Ну й виходить, що треба цю справу обміркувати, розжувати як слід...

Микита смикнув правого вуса, гикнув і звелів Парасці принести ще горілки. Щоб «безпремінно» принесла.

Він ще раз хотів примружити око в лукавій посмішці, та шкода, не вдалося.

— Ти, Йосипе, чого куняєш? Слаба в тебе голова. Дві краплини випив і вже хитається. Погано, брат, а ще ж чоботи треба лагодити.

Н-ні, н-ні... Йосип не куняє. Ех, життя! Якби це Калінін знав. Він би розсердився. Сердитий він був би. Бо голова повинен стежити, щоб був лад. Він повинен допомагати. Завжди він повинен допомагати. Це революція, Жовтнева революція така, що треба допомагати, щоб було добре. Еге.

Йосип устав з-за столу, взяв свій струмент і чоботи; а очима чогось шукав по хаті. Далі одсунувся у куток і сів на долівку. Довго-довго крутив дратву, але не міг всунути її в ді-

рочку на підошві. Вдруге копирсав шилом, послинив кінчик дратви—і знов не потрапив.

— Ну, товаришу,—звернувся Йосип до мене—сьогодні не можна. Крамниця, кооператив закритий, отож не можна... ніяк не можна.

— Авжеж не можна. Микита це зараз доведе, як на долоні. Отож щоб у гурана було п'ять льох та сотня підсвинків, та не було шматка сала. Не годують. Микита раз-у-раз намагався всміхнутися, гукав, що не годують, бо ледащі. Нічого не роблять. П'яниці здорові, але робити не хочуть. Погані гурани. Всі вони гурани.

— Не кричи, не кричи, Микито, от Явдоха сама скаже. В кожної козачки п'ять-шість корів, а пляшки молока не розживешся. Навіть за коровою не може ходити.

Микита встав, підійшов до мене і, взявши за петельку, почав термосити. Якби ж то в українського селянина було стільки добра, скільки в козаків. Але українці теж ледарі: не хочуть з місця зрушити. Там ладні задушити за смужку землі, а тут можна нарізати скільки вгодно моргів, як у найдужчого пана.

— Тату, пусти його, чого ти його термосиш.

Параска одвела батькові руки і посадовила його. В Параски ясні блакитні очі й дивиться вона ними—аж душа сміється. Вона сідає біля мене й хоче застебнути на мені сорочку. Ґудзик ледве держиться. Якщо я хочу, Параска може зашити. За одну хвилинку може зашити. Та мені однаково. Голова мені крутиться й болить. Хоче Параска—нехай шиє. Байдуже... Байдужісінько...

Фу, негарно. Такий молодий парубок, а напився. Головне, що дві ж крапельки ковтнув, а вже п'яний.

— Ходім, я покладу тебе спати. Ну, ходім.

Параска взяла мене за руку й потягла до ліжка. Обклала подушками й подушечками. Вклала мене, а сама сіла поруч. Два теплі пальці лягли на мої стомлені повіки й закрили їх. І знов закрили. Ну, якщо я не можу спати, то й не треба. Вона мені щонебудь розкаже.

Тут їй сумно, Парасці. Гризе її нудьга. Хлопці тут якісь холодні. Нічого не вміють, аж нічогісінько.

Микита знову раптом підвівся, підійшов до нас і сів на ліжко.

— Чуєш, сусідо, чуєш? Скажи їм. Біднякам скажи. Нехай приїдуть. Микита їм покаже. Тут козакам він уже показав, як з двома кіньми засіяти дев'ять десятин. Цього року засіяв. Козак з шістьма кіньми цього не зробить, що Микита з парою. Бож навіть шматка сала в них немає. Сто свиней і ні крихти сала. На м'ясо, на саме м'ясо вони годують свині.

Раптом Микита зареготався. Чи ж диво, що худоба в них вимерзає. Таку довгу зиму, в такі пекучі морози худоба зимує майже надворі. Хоч би ж тобі прутик, хоч очеретинка над головою. А чого? Бо може доведеться попрацювати, вивезти трохи гною, абощо. А січку вони сокирою рубають, їй-пра, сокирою. Отже зрозуміло, що... що... зрозуміло...

А що зрозуміло,—Микита не доказав. Йосип зненацька, як вродився біля нас і стояв, коротенький, незграбний, хитаючись і стукаючись коліньми об ліжко.

— Не можна ж так, не можна. Михайло Іванович серчатимуть. Дуже серчатимуть. Бо революція на те, щоб допомагати. Ось треба Хвелимонисі зорати десятин кілька. Нема чим. То, може, українці, євреї зорють. Трахторами зорють. Все в них є. Найкращі речі вони привезуть із собою.

Йосип морщив кругле виснажене обличчя, намагаючись згадати про щось важливе, і нікому не давав мовити слова.

Він уже всім на селі розповів. У крайвиконкомі, у районній раді казали, що українці чи євреї привезуть із собою з України все. Бож культури, культури треба. Треба кіно, трактора, фельдшера. Все це вони з собою привезуть. Це вже знають усі козаки, Йосип усім пояснив, що він це сам чув у крайвиконкомі. Еге, чув. Сам, на власні вуха чув. Усе чув.

Микита був радий, що Йосип нарешті замовк, бо й Микита має щось казати. Еге, треба їм показати. Українці покажуть. Така земля, як масло, а овочів немає. Найкраща садовина тут могла б бути. Микита їм покаже; і сади і скільки сала можна зняти з кабанця. Він, як напише листа, то вся Вітівка приїде сюди. Покажуть їм, тим гуранам, як працювати. Але українці теж ледарі. Лякаються і тікають звідсіль. Микита їм дасть тікати. Він тут цілі села українців оселить, отут на Далекому Сході.

Параска сяє. Вона стрибає з ліжка і починає крутитися на одній нозі. Широчезна рясна спідниця роздувається розмаїтою парасолею з яснозеленою стрічкою.

— Еге, еге. Нехай привезуть. Нехай цілі села приїдуть. От де буде весело. А покищо...

Покищо Параска стрибає знову на ліжко, забирає обидві мої руки в одну свою, а другою ляскає мене по щоках: не треба пиячити, молодим хлопцям не личить пиячити. Краще б піти погуляти. Он там, край села тече бистра річка, а через річку місток, гарний такий з поренчатами місток. От би де полежати, а не лежати тут п'яному.

Мені дуже боліла голова. Мені було байдуже, що Параска робить і каже. Я почував тільки, як пестливо гріють її пальці мої стомлені повіки. А коли очі відкриваються, теплі пальці знову пестливо їх заплющують...

В ТАЙЗІ—ХИЖКА

Вчора я йшов з Бабстова до Лазарева. Від Бабстова до Лазарева сорок верстов. Я заблудився, а йшов дощ. Такий дощ, що я мало не розкис. Про це я розповім колись іншим разом Про цей дощ мусять усі знати. Але мені було байдуже.

Сьогодні я йшов з Лазарева до Бірофельда. Іти треба 24 версти. Дорога мені добре відома: цею дорогою я ходив разів кілька. Сьогодні дорога така, як з Балти в Одесу. Та мені вона набридла.

Я гадав, що ніколи не надокучить мені дивитись на гори, але ж коли вони тут скрізь—вони надокучують. От стоїте ви тут—а навкруги, на великий радіюс гірські лави. Проходите трохи далі,—знов навкруги на великий радіюс гори.

І ті і ці гори—всі оповиті димком. Таким ледве помітним синьо-фіялковим димком, що розвівається і стає ще рідший, ще прозоріший, а інколи густішає.

Еге, і ще:

Гори можуть так щільно стулитися, так утиснутись одна біля одної, що тільки верхів'я, трохи притуплені верхів'я залишаються нарізно, а тіла зростаються докупи.

А де-не-де можуть гори розсунутись одна від одної, наче хтось навмисне приніс хто-зна звідки піску і, граючись, понасипав отут високу гостроверху гору; трохи оддалік—ще одну високу гостроверху; і далі—ще. Гори ледве стикаються підніжжями.

І ще:

Серпанок отой—димок—може бути такий густий і вилискувати, як нафта, а може бути ще такий, як ото розчинена та каламутна гуща.

І скільки ще отих «ще!»...

Але мені вже все надокучило. Зрештою, я й досі не доберу, що криється там в отих ущелинах, міжгір'ях, проходах гірських.

Я й досі не доберу, що ховає за собою той таємничий мінливий димок.

Краще вже не дивитись туди і йти собі своєю дорогою. Особливо тоді, коли годинонька така тепла й суха, пахне так лісом і луками. Але тут мені довелося завертати на рільничу ділянку: селище Красиве стоїть верстви за дві, за три від врем'янки (битий шлях), отуди мені й треба.

Я давно й твердо знаю, що ліворуч тільки й є один шлях. І цей шлях веде просто у Красиве. Ліворуч я вгледів сліди коліс та ніг. Оце, напевне, і є той шлях. Я звертаю на цей шлях і певний, що прямую до Красивого.

Згодом, верстов за дві—слідів коліс та ніг потроху зменшилось, нарешті, зовсім щезли.

Проте, я йшов далі. Я вже колись був на цьому місці. Мені навіть здалося, що все це я вже бачив. От і горбок невеличкий, вкритий білокорими берізками. Це нова паросль у тому місці, де згорів колись ліс. Онде, праворуч, на горбку навіть і погоріле. А он туди далі стоїть висока берізка з такою покрученою гілкою, що разом зі стовбуром утворює велетенське число 4.

Еге, і справді все таке самісіньке, як і тоді, коли я тут колись був.

Але я йшов далі і не помічав і знаку якогось диму, звуків, гомону, що свідчив би за те, що тут десь живуть переселенці.

Зненацька вся кров шугнула мені в голову і наче запалила в ній моторошну думку:

— Що ж буде, як я заблудився. Добра мені робота—блукати в тайзі.

Мені аж ноги підтяло, в очах замерехтіло... Мені чогось спав на думку Шимон прилуцький, пригадалося, як він вишкіряє свої жовті лапаті зуби і регочеться.

Оце нещодавно розповідав мені Шимон прилуцький, що він сам якось бачив у лісі кількох ведмедів.

— Як то так? Справді? Багато ведмедів?

— Ого, в цьому Біро-Біджані чимало є ведмедів. Він оце був поїхав на «двадцять другу верству» по драниці. А з Бомби—там, де завертають на битий шлях—скочив здоровезний ведмідь, а за ним усі його діти, і дівчачі і хлоп'ячі дітки, та як почали вони за Шимоном гнатися...

— Як? Живі ведмеді? Гналися? Ну й ну!..

— Ти, не перебаранчай!—образився Шимон.

Як почав Шимон поганяти коні, як почав... А коні прищулили вуха та як дременули, аж земля грудками на всі боки. А Шимон тільки батогом свистить. Коні мчать, аж іскри сипляться, а Шимон поганя та й поганя...

— Так що ж, так і не наздогнали тебе ведмеді?

Шимон зареготався. Вишкірив жовті конячі зуби й регоче.

— Ух-гу-гу-ух! Га-га-га! Та й дурень же твого батька син. Ти і справді повірив? Нестеменнісінько, як моя мати. Їй наорозказували, що тут вовків сила-силенна, а вона й вірить. Пише мені оце: приїзди краще живий додому. Ото й ти так. Ой і дурень же з тебе!

І Шимон знову вишкіряє зуби й регочеться.

Оце тепер у дичавині таєжній, під горою, пригадав я собі Шимона і мені й справді причулося, наче щось на горі шарудить.

— Ой, щоб я так жив, то ведмідь. Он і писок його великий та страшний. Он грубі лапи. І реве, таки справді реве.

Я побіг. Та з перестраху, мабуть, побіг назад, бо тепер був лицем до того місця, відкіля прийшов. Але все біг чимдуж. Мені аж ноги підламлювались, а я все біг. Вже пробіг я шляхом чималу відстань, аж тоді зупинився.

Відпочивши з годину, помандрував далі. Аж ось натрапив на другу дорогу та й завагався: чи йти нею, чи не йти. Я зважив всі «за» й «проти» і нарешті пішов. Але, йдучи, я ще здалека помітив, що дорога ця веде в ліс.

Це, здається, нещодавно проклали сюди дорогу. Небагато возів тут проїхало. Трава, що її притоптали коні, люди і колеса важких возів, знов почала випрямлятись. Але, може, це наросла свіжа трава?

Тут земля й хвилину не буває гола. В ній стільки соків, що вона ними захлинається. Їй не треба тяжко горювати, щоб укрити найбільші в світі площі пишними різноманітними травами. Трави квітучі, заввишки як доросла людина, і травичка нижча оростину стеляться тут ніжним пухнатим оксамитом. Без ніякого плекання й клопоту застиляє себе земля широчезними килимами трав'яними, ніжних відтінків і барв. Земля тут багата й щедра і повними пригорщами розсипає свої дари.

А он там далі—дерева. Деревця-кущики й дерева-велетні. Суміш ґраціозних кедрів, по-святковому вбраних майових берез, столітніх гіллястих дубів і вічнозелених шпилькових. Трави тут теж не знають меж і перешкод своїй рясноті. Вони прориваються крізь навалений роками буревал і хмиз, плазують, повзуть на покорчене гілля, на поморщену кору чорних берез і сковзуть по стовбурах коркових дубів. Трави ростуть і захоплюють щораз більше місця між деревами, на деревах, біля дерев...

Щоб геть усе було зелено.

Аж ось раптом з-поміж цієї закінченої досконалости рослин, зелені, паростків—ґандж: підтяте дерево. Дерева стоять, як ідоли і дивляться. Придивляються. Дивуються. Такого вони ще зроду-віку не бачили. Ліс не знає таких явищ, відколи стоїть тут. Дерево—всім відомо—може згоріти від блискавки. Може хилитися від вітру, доки не зломиться й не впаде. Але зітнути дерево—цього не знає ліс. Що було в лісі, коли дерева вперше за все своє життя почули залізне шаркання пили:

— Шру-шру-шру...

А потім без вітру, без бурі:

— Трах!—

Величезне грубе дерево падає й ламає собою ще кілька.

Їй-право, я заздрю тим людям, що вперше принесли сюди гомін та дзенькіт пилок і сокир, подихи праці.

Свіжозрізаний пень не почує образи. Він красується білим своїм свіжим верхів'ям. Я люблю його. Я можу нахилитися до нього, обняти його. Але руки мої закороткі; ух, який він грубезний. Ось я цілую його. Як гарно пахне. Гарячі укуси пилки вже прохололи, але пахощами свіжої деревної крови ще віє від нього; віє пахощами праці. Від цих пахощів можна сп'яніти, і водночас здатні вони збудити з найглибшої млости, від найтяжчої хвороби оздоровити:

Тут уже зовсім нема чого боятись. Стривай, тут можна сісти і відпочити. Не на пні,—де там! Я не хочу його ображати. Я сяду біля нього і обійму його.

Диви: яка сила-силенна фіялкових метеликів обсіла грудку кінського гною. Цей сморід їм невідомий, незнаний. Обсіли, склали крильця, підвівши їх угору, нюхають, куштують, спіль-

ними силами намагаються добрати ладу: що воно за новин така в їхній господі? Довго вони отак нишпорять, нюхають, куштують. Далі починають розлітатися кожне собі, не добравши розуму в цій справі.

Я дивлюся їм услід. Бачу, як вони посилають метелика знову понюхати. Метелик вертається до купи гною, далі знов летить з новими відомостями. Всі з новою цікавістю вертаються до купи гною. Але я вже не хочу дивитись. Я йду колією, що лишилася від воза, завертаю цим слідом і виходжу на широку «врем'янку».

Тепер я йду далі. Знову шлях, а навкруги гори. Сонце пече, і туман коло верхів густішає й ховається в міжгір'я.

Мені жарко. Я втомився. Я не маю сили нести на собі стільки одежі. Може, роз дягтися. Зв'язати свої речі в клуночок.. а тоді де його подіти.

«Красиве» я ще не знайшов. До Бірофельду звідсіль, певне, далеченько.Шкода й гадати, я не доплентаюсь туди. От коли б мені хто зустрівся та показав дорогу. Я довіку не забув би цього. Я б тоді до ночі ще прийшов у селище і ночував би в халупі.

Але я не зустрів жодної душі. Сам я не бачу нових стежок. Нема в кого спитати. До ночі я до житла не потраплю. Де ж я ночуватиму?

Я зв'язав клуночок, відпочив трохи й подався далі. Ну що ж, нема ради: ночуватиму тут край дороги. Якби мені тепер рушницю; якби я вмів стріляти птахів; якби я був мисливцем— застрелив би я птаха, одного з тих, що літають он там у повітрі (по голосу я пізнаю, що це кулики,—інших пташок я не знаю; кулика тут мені показав один тутешній мисливець). А потім, коли б у мене були сірнички, я б розклав огонь і тут біля річки зварив би собі таку вечерю... о, тоді вже я не був би голодний.

Але я не мисливець. Птахів не вмію стріляти. Людей умію стріляти. Цього мене вчили (ворогів стріляти). Та й рушниці в мене нема і сірників нема. А самою водою, хоч вона холодна й смачна, не можна наїстись. Отже я голодний і зморений.

Та я не про це хочу сьогодні розповісти. Сьогодні, коли я вже лежу на полу в теплій сухій халупі, добре повечерявши

хлібом та рижовою кашею з солодким молоком та чаєм з сіллю,— сьогодні я розповім про це, як я знайшов наїжджену дорогу, а туди далі хижку.

— Хижку?

— Еге, хижку. Дерев'яну, з потемнілого старого дерева.

— Звідки тут узялася хижка та ще й із старого потемнілого дерева?

Розуміється, завертаю цією дорогою. Болото страшенне. Довкола гори. Мені дуже важко нести свій клунок. Вогка земля поросла високою травою, кущами, деревцями. Сонце ще високо. Мій годинник показує п'ять.

А що це там? Хижка не більшає. Чудна якась малесенька хижка. Переселенці, певне, не будували б собі такої хижки.

А головне:

Хижка собі одна-єдина. Навколо жодної будівлі, жодного куреня. Ані знаку від диму, ані шереху. Тихо й пустинно.

І що дивно?

Маленька хижка стоїть на чотирьох невеличких дерев'яних коліщатках і має спереду дві нашвидку приколочених голоблі. З одного боку зачинені дверцята, а з другого—віконечко, заткнуте травою.

Що б це мало бути?

Я не встиг роздуматися, як дверцята одчинилися і в отворі, показалася висока, тонка, трохи зігнута постать.

— Що ти тут шукаєш?

— Ділянку «Красиве»,—не без остраху відповів я.

— Всі вони тут блудять...

Хоч ці слова мали нагнати на мене ще більше остраху але лагідне обличчя і приємний голос заспокоїли мене.

Зігнута постать вийшла з хижки й випросталась. Це був дуже високий чоловік. Він оглянув мене з голови до ніг і лагідно посміхнувся. Це йому було не тяжко, бо сіро-блакитні очі в нього були такі ласкаві, усмішкуваті, хоч трохи втомленого виразу. Йому залишалося тільки ворухнути худими довгастими щоками.

— Ей, тут не штука й блукати. Але це неприємна річ.

Невідомий показав праворуч худорлявою рукою.

— Онде, тамочки біля горбка, бачиш... Недалечко. Де стоїть дерево зігнуте, як той п'яниця, що притулився до плоту.

Невідомий знов лагідно посміхнувся, потім зігнувся, ввійшов у хатинку і за яку хвилинку повернувся з біноклем у руках. Одною рукою він підніс бінокля до очей, а другою показав до горбка, де, казав він, було «Красиве». Онде, навіть дим видно.

Але я навіть і крізь бінокль нічогісінько не побачив. Там, де він показував, була звичайна собі гора, трохи більше затуманена. Дерева на ній злегка ніби підтанцьовували і грали різними кольорами веселки. Був димок над цею горою, але цей димок нікуди не одвівало, а стояв він над горою нерухомо.

— Ох, ти баба... Піхота,—високий добродушливо засміявся,—піхотинець з тебе, а не антилерист. Ондечки воно, «Красиве». Звідсіль видно його. Навіть і без бінокля. О!

Я вагався, запевняв незнайомого, що погано бачу. Прошу його провести мене. Нехай проведе до того місця, звідки буде видно хати.

— Ні, цього я не можу. Не можу.

— Що ж мені робити?—спитав я, нібито він був винний моїй безпорадності.

— Я показую тобі, іди туди, де я показую.

— Та я ж нічого не бачу.

— То що ж я можу зробити... Ну, почекай.

Він зігнувся і підійшов до хижки.

— Пашо, можна мені піти провести чоловіка до «Красивого»?

— Ні, ні,—почув я поспішну відповідь.

Високий вийняв голову з дверцят, в отворі показалася жінка, розпатлана, розхристана, круглолиця й боса. Вона насупила брови і похитала головою:

— Іти? Ні в якому разі. Чуєш, Пилипе, ані за що.

— Та чого ти боїшся, Пашенько? Аджеж недалечко. Тільки показати дорогу та й уже.

Паша й слухати не хотіла. Вона обернулася й пішла. Спідницю вона не під'вязала й тримала її рукою. Пасмо русявого волосся удержувала на маківці шпилька, а решта волосся потоком збігала по плечах.

— Бачиш? Не можу,—розвів своїми довгими руками Пилип.

Я благав його. Запропонував йому гроші. Обіцяв дати на пляшку горілки. Потім—на дві.

— Шкода, що ти не антилерист. Баба ти. Піхотура нещасна.

Пилип знов зігнувся і заглянув у хижку.

— Пашко, ну, то я піду провести чоловіка? Недалечко.

Я теж підійшов до дверцят, зазирнув у середину. Там було мало світла. Паша мовчки лежала випроставшись.

— І чого то мені не піти, дурненька? Тільки показати дорогу і зразу назад...

— Але ж я боюсь, розумієш!—Паша дуже розгнівалась.— Боюсь тут насамоті.

— Не треба боятись. Кого тут боятись? Я ж тільки трішки дорогу покажу та й назад.

— Я вже своє сказала. Не кажи мені більше нічого.

Пилип хитнув головою й хмикнув. Я зрозумів, що він вагається. І нишком сказав йому, що він проведе мене тільки до того місця, звідки я побачу оселі. Я дам йому дві пляшки. Якщо він хоче, то й три й навіть п'ять мені теж не жаль йому дати.

— Ну, коли так, то я йду. Гаразд, Пашо?

Паша мовчала. Пилип витяг голову з хижки, узяв бінокля і подався геть. Я пішов слідом.

Раптом у дверях з'явилась Паша. Вона була страшенно схвильована. На обличчі був вираз гніву й обурення. Вона була розхристана й крізь кохтину було видно біле тіло.

— Я боюся залишатися тут сама,—обурено вигукнула вона. Очі їй наллялись кров'ю. Вона ледве могла говорити, бо їй стисло горлянку. Голова сіпалася і губи тремтіли. Здушеним голосом вона додала ще кілька слів:—сама в т-а-а-йзі. В такій великій і... і о-одна-однісінька.

Паша швидко повернулась і пішла назад у хижку. Пилип доброзичливо усміхнувся до неї і попрямував далі. Я йшов слідом. Сонце було вже на заході. Була шоста година.

Спочатку ми йшли швидко. Пилип каже, що йому цей край добре знайомий і ми можемо пройти без стежок. Чи подалися

навпростець до того місця, що він його мені показував. Раз-у-раз він зупинявся, зиркав крізь бінокля і показував мені. Тоді йому доводилось зупинятись й піджидати мене. Аджеж я не можу так швидко, як він, ходити.

Аж ось він зупинився, подивився ще раз крізь бінокль і звернув праворуч. Ми трохи збочили. Нам треба ще звернути ліворуч. Ось зараз ми вийдем трохи вище. Звідти ми напевне побачимо оселі. Тоді вже можна буде йти просто.

Пилип понукує, не дає мені відставати. Він хоче розказати мені про Пашу, про те, яка вона дурна, що боїться. Чого тут боятись? Ех, з російськими таки важко у злагоді жити. Все їм здається, що в тайзі чогось треба боятись. Та це ж єдине безпечне місце на світі оця тайга. Ніхто тебе тут не зачепить. Ніхто, бо тайга... спокійно... Паша...

Пилип мурмотить ще щось, але я вже не чую. Я вже далеко відстав. Та які ж довгі ноги в цього Пилипа. До того він ще легкий такий. Він узутий в легенькі постолики, зодягнений в легенькі штани, рубаху і більш нічого. А на мені, мабуть, пудів сто одежі. Вона тягне мене додолу. Ні, я аж ніяк не зможу його наздогнати.

Я гукаю до Пилипа і прошу його допомогти мені нести важкий дощовий плащ та шкуряну піджачину. Пилип очікує, мовчки бере в мене мій тягар і крокує далі. Він перевішує бінокля на другий бік, щоб не чіплявся за мене, і розповідає, що серед козачок нема таких, як Паша. Всі козаки в станиці заздрять Пилипові. Він одбив її в отамана Семьонова, в того, що грабував цей край. Вона була там милосердною сестрою. У Паші груди були найвищі та найкращі груди, ніж у інших сестер, отже Пилип відбив її для себе.

Надворі посутеніло. А ми все йшли. Пилип крокував довгими своїми ногами попереду, а я біг слідом, як утомлене теля. Навкруги тяглися гірські кряжі. Перевали були оповиті туманом. Він лиснів, як нафта.

Зненацька Пилип зупинився. Здалека він уже гукав до мене, що далі він не може йти. Ні, далі не піде. Паша там на нього чекає. Та й справді: вона боятиметься. А звідти ген-ген видати «Красиве». Коли я тепер теж не бачу, то я таки справжня баба.

— Та байдуже. От зараз ми побачимо Пашу,—радісно зідхнув Пилип.

Я теж радів. Ми весело йшли. От уже і наша маленька чотирикутня хижка. От уже видно її чотири коліщатка. Сюди до хижки пливе по небі великий жовтий місяць.

Поблизу хижки Пилип випередив мене й почав робити ширші кроки. Ось він опинився біля дверей і весело постукав. Він злегка ніжно постукав, як стукають до доброго знайомого, коли не хочуть, щоб чув хто інший. Але ніхто не відповідав. Він постукав дужче. Даремно.

— Пашо, га. Пашо! Відчини! Це я.

Відповіді не було.

Пилип підійшов до віконця, витяг жмут сіна, кілька разів гукнув «Пашо». Але все даремно. Ніхто не обзивався. Місяць підплив ближче й зупинився, наче прислухаючись.

— А може вона пішла додому? Ні, не може цього бути. Сама вона не піде. Вона боїться. Навіть і при місяці не піде. Вона ж не з наших козачок. Вона ж російська. Завтра треба бути в полі. Треба подивитись. Навмисне прийшли.

— А замкнено з середини,—зауважив я, розбиваючи всі сумніви й вагання Пилипові.

Пилип іще разів кілька стукнув і почав ножичком підіймати унутрішній гачок. Гачок легко одімкнувся. Двері розкрилися. Пилип нахилив голову і ввійшов. Я—за ним. А за нами двома—місяць. Ми відразу почули хропіння. На підлозі намацали ми дві пари ніг. Ноги почали ворушитися. Потім тіла. Одне тіло підвелося і грубий чоловічий голос хрипко й заспано запитав:

— Хто там?..

ФІШКО ТЕЖ ЇДЕ

Ще тоді Йосель Нехбе стояв на базарі серед гуртка людей, що мають багато вільного часу, і доводив їм, що тільки тепер більшовики розжували те, що Ленін їм стільки часу товкмачив і що він, Йосель, це вже давним-давно, хто й зна коли зрозумів.

Коротенький, присадкуватий, опасистий, у критому кожушку, стояв він тоді в середині гуртка. Усі вищі й нижчі стояли довкола нього і дивились, як він розтоптує носком високого юхтового чобота талий сніг. Він притоптує доти, аж поки з снігу стає бура ріденька кашка, потім ще рідша, ще брудніша. А коли під правим чоботом із снігу стає маленька калюжка, Йосель підводить голову і починає показувати Бухаріна, як той злякався, коли Ленін, що все своє життя прожив серед руських, як оце Йосель Нехбе,—коли Ленін гукнув:

— «Товариші, нічого не вдієм. Треба мати нації й повинен бути націоналізм!»

— «Що?—Аж схопився Бухарін за шпичасту свою борідку,—товаришу Леніне, щоб ви та сказали таку річ!»

— «Так, так,—каже йому Ленін,—так я велю і так буде. Пізніше ви самі до цього додумаєтесь».

Йосель крутиться на всі боки. Показує руками, ногами, здоровим обличчям, як говорив Ленін, як дивувався Бухарін і як Ленін йому знов одказував. Йосель пробує показувати й очима теж, але ліве око в нього заплющене, сліпе, а самим правим все показати не виходить.

— Коли це було, Йоселю?—Питає один з гуртка.

— Ого! Це було на найбільшому конґресі.

— Ну, і що, вони його послухали?

От про це ж таки Йосель і хоче розказати. Пішли, значить, більшовики, сиділи, сиділи, міркували, міркували і ухвалили: віддати євреям Біро-Біджан.

Так хоч він сам, Йосель, може, туди й не поїде, але ця історія йому подобається зовсім не з другого боку.

— А чому б ви самі не поїхали?

Дивись, треба ж таки мати голову набиту тирсою, щоб цього не зрозуміти! Що, хіба йому пришпичило, Йоселеві? Він ще якось проживе й тут у руській слободі. Він ще торік улітку заробив теслярством карбованців кілька на зиму. Але їй, його відьмі, Гінді Нехбениці[1] (що за нею його звуть Йосель «Нехбе»), впало в голову відкрити крамничку. Відома річ, фінаґент уже завів її у реєстр. І хто знає, як воно цього року буде?..

... Йосель харкнув білою, як сметана, слиною, розтер її на розталім снігу, вийшов з гуртка й шпарко подався додому на край міста коло руської слобідки. Всі з гуртка знали, що Гінда Нехбениця прийде завтра на базар з побитим обличчям та з синцями під очима. А Йоселеве обличчя й руки будуть подряпані й пощипані.

... Пізніше Йоселя зовсім не стало видно в місті. А йти аж за місто розпитувати, що діється в Нехбеників, ніхто не йшов. Йосель Нехбе був у містечку не з тих євреїв, що ними цікавляться. Зрештою—це невіра, форменний кацап. Його тільки врядигоди можна побачити, щоб прийшов поміж людей помолитись. Та й хто зна, чи знає він як слід молитов? Нехбениця казала колись, що він не віддав би Митрофана Теслі брудного нігтя за десять шляхетних єврейських рук. Ну, таки є в нього голова на плечах? Кому він потрібний, такий о?

Але оцей «форменний кацап» мав нахил читати єврейські газети. А тоді він уже, зрозуміла річ, не мав чого робити із своїми кацапами. Йосель мусів забігти в містечко і в гуртку людей, що завжди мають вільний час, розповісти про всі газетні новини. Тут його слухали розкривши роти й вуха. І дивувались, що саме оцей невіра завжди говорить про націоналізм. Коли він пішов, про нього ще довго говорили. Але піти за місто, підглядати, що діється в нього вдома, — цього ніхто не зробив.

... Пізніше прийшов Йоселів син, демобілізований з армії, і там у хаті знову почалися бійки. Над усе Йоселеві було прикро,

---

[1] Пропасниця.

що його салдат Нафтольо став такий добросердий і почав оступатись за сестрою, за Басею. Диви но: раніше так билися, що жити через них не можна було; «синок» хотів був навіть вирвати в сестри коси. «Я терпіти не можу,—гукав Нафтольо,— що Бася сама коротенька, а коси в неї такі довгі! А Векла Митрофанова, сусідчина дочка—довготелеса, а кіски в неї коротенькі».

А тепер він став такий добросердий. «А що ж? — гукає Нафтольо,—людина мусить мати характер, і не абиякий характер». Тому, мовляв, він хоче поїхати в Біро-Біджан улаштуватися там, а потім Басю виписати, а батьків,—каже Нафтольо,— хоч з мосту та в воду.

Але що ж, коли Йосель не може його відпустити. У хлопця такі здорові залізні руки, що світ переверне. Якби мав їх Йосель торік, вони б з Митрофаном збили собі грубого карбованця. Он на цукроварні шукали теслярів, аж очі «їм» рогом лізли. Тягли аж із Пєнзи руських, що не варті Нафтольової п'яти.

Але Нафтольо має в собі материну впертість: вона затялася—зробити крамничку. А він уперся—поїхати в Біро-Біджан та й годі.

... Йосель по тому всю весну й половину літа ходив як прибитий. Це вже був, можете собі уявити, «сезон». Така весна, як інших десять весен, а заробити не заробив і щербатої копійки. На млині треба було зробити прибудівлю, так як сипонули кацапчуки десь у біса з «квитками» спілчанськими та й зайняли роботу. Йоселеві така була голова запаморочена, що він і на думці не покладав, щоб для себе щось заробити.

Гінда тепер щораз частіше гризла чоловіка, щоб дав карбованців кілька на її крамничку. А то доведеться, крий боже, зачинити. Їй аж душа в'яне, коли доводиться одне тільки відповідати «нема, нема». Йосель годував її буханцями та стусанами (теж не так уже, як колись), але грошей не давав. Мусіла Гінда віддати останню дрібку краму на гурт, закрити крамничку й квит: більше про це нема мови...

... Йосель тепер заходився лупцювати молодшого сина, Фішку,—чого він розгулюється до пізньої ночі й підлабузнюється до Векли. Гірший за всіх дітей—оцей Фішко. Виросло одоробло більше за батька з матір'ю, а робити нічого не хоче. Тиняється

отакий лобус, байдики б'є й розказує побрехеньки, що нібито роботи знайти не може. Халєра на його голову. Нічого, Йосель його обтеше, оцей здоровий дубовий штурпак.

Але найбільш його зло бере на Басю. Ця ушир росте мов та лобода, вона росте. Вона скоро зовсім не зможе й у хвіртку влізти. Запустила собі такі балухаті очі, як у сусідської телички. Що може дозволити собі така дівчина? Всі сукні на ній тріскаються. Халєра б вас усіх видушила...

Отак присікувався до всіх Йосель і рідко виходив з хати. Йому здавалось, що мати, нехбениця ота з донькою, гладкою телицею, завжди шепочуться, щось ховають од нього. А коли він одного разу впіймав їх удвох, то Бася стояла й пудрувалася.

— Це що за халєра! Уже почала мазатися?

— Диви! А що ж! Як у мене на губі є чорняві вусики, як у «мужеського полу брунета», а брови такі, як у попа, то вже й запудрувати їх не можна? Хіба мені таки не можна вийти між люди, чи про щонебудь подумати.

— Але на якої халєри ото завжди шушукатись?

— Хто шушукається? Ніхто не шушукається. — Щоб ото батько ніколи не спитав про свою дитину! Гінда ще ніколи не бачила такого батька!

— Ой, тату!—раптом вигукнула Бася, повернулася до нього широким обличчям, немов розмальованою блискучою тарілкою, і замахала грубими руками перед його зрячим оком...— Ой, тату, Нафтольо пише, що там так цікаво, так цікаво! Страшно цікаво. Він пише, що цукром мене засипле. А...

Йосель раптом відштовхнув її й плюнув:

— Пху, халєри на вас нема! — І вибіг з хати. Але пішов не далеко. Він зараз вернувся у хату і, повернувшись до Басі сліпим оком, приклав пальця до виснажених губів:

— Пху, в пекло!.. Знову мажеться... Що ж він там пише?

Бася знову повернулася блискучою розмальованою тарілкою й почала радісно махати руками перед його зрячим оком:

— Він каже, що випише мене звідси. Першу він мене випише. Баришень там, пише, дуже мало. Там можна знайти собі коханця в одну мить. Ой, тату...

— Але що ж він т а к о г о пише?—Йосель повернувся і дивився на Басю сліпим оком.—Т а к о г о він нічого не пише?

— Диви. А що ж йому писати? На станції, де, видати, роблять бочки, в Бочкарові, йому й ще таким салдатам хотіли дати по 15 червінців на місяць, стражниками щоб вони були; щоб вон стерегли кордон, а вони ще не хотіли. Він хоче краще устроїтись і взяти мене туди і знайти мені нареченого, а більше він нічого не пише...

— Халєра б на вас на всіх напала,— махнув загрубілою рукою Йосель і вийшов.

... Що день, то все похмуріший й пригніченіший ставав Йосель Нехбе. Широке здорове обличчя його зробилось таке виснажене, наче помащене олією, а зверху присипане пилом. А короткошия голова наче ще більш поринула в широкі дужі плеча. Він менше придивлявся до своєї хати та до хатян. На вулицю, на «біржу» він виходив зрідка. Маленькі роботи, що їх йому давали: підперти завалену стінку, прибудувати присінки, перенести двері,—йому недовподоби були. Нехай на цю роботу йдуть кацапчуки, що не можуть ще й у корбу потрапити. Йосель Нехбе теслярує вже понад тридцять років. Далебі, сором для нього йти на таку роботу.

... Потім він зовсім перестав ходити в містечко. Цілісінькими днями пропадав у руській слободі. Фішко, здоровезний лобуряка, зчаста бачив батька на колодках, що лежать коло Митрофанового паркану. Фішко тоді негайно завертав голоблі й зникав. Але однаково увечері одержував свою порцію, щоб не лазив до Векли.

Іноді можна було бачити, що Йосель походжає з Митрофаном по вулицях слобідки. Про що Йосель з ним розмовляв— невідомо. Бачили тільки, що Йосель говорить запально, наче хоче в чомусь Митрофана переконати. Він намагається ввесь час іти з лівого боку в Митрофана й дивитись на нього правим зрячим оком і цим таки оком щось довести. Але Митрофан байдуже дивиться молодими синіми очима і поглажує свою довгу руду бороду...

*

Одного разу Йосель прибіг з слободи, зайшов у Басину кімнату й звелів дати собі останнього Нафтольового листа. Потім подивився зрячим оком на Басю й наказав їй хоч з-під землі видобути Фішка. Він хоче негайно бачити його.

Бася повернулася без Фішка незадоволена, але напудрована. Вона розгладила жирні бганки на короткій гладкій шиї й загукала.

— А що я можу зробити, як того лобуряки ніде немає.

Потім вона опустила куточки губів і пробурмотіла, що лобуряка, певне, сидить у Векли...

Ох, і розсердився ж тоді Нехбе! Він побив на кухні горщики й тарілки. Кидався на всіх з сокирою і, нарешті, розбив Басине маленьке дзеркальце й розсипав пудру.

Коли Фішко прибіг, Гінда й Бася були певні, що батько його уб'є. Мати застерігала Фішка, щоб той краще вже мовчав. Мовчав та й уже.

Коли Йосель уздрів свого сина, він подивився на нього сліпим оком, витяг з кишені листа й вигукнув:

— Про Веклу можеш уже забути. Ось візьми, сядь та перекладі мені листа по-руському, чуєш? Зараз мені.

За ввесь час, що Фішко писав, Йосель сидів на тапчан коло нього й дивився сліпим оком. Басиним заплаканим очам здавалося, що вся підлога всипана миготливими дріб'язками дзеркальця. Вона обома руками терла очі й, нарешті, вгледіла більший скалок. Тоді вона стала крутити головою на всі боки, щоб подивитись у цей скалок, але це їй не вдавалося, а зрушити з місця було страшно. Отак без дзеркальця, на пам'ять вона і почала розгладжувати жирні бганки на шиї.

Скоро Фішко закінчив, Йосель ухопив обидва листи, єврейського й переклад, і подався до слободи. На колодках він уже Митрофана не застав. Йосель сердився, бігав і, нарешті, відшукавши байдужого Митрофана, витяг його на колодки і почав читати. Після кожного смачного слова, після кожного речення Йосель зупинявся, глядів зрячим оком і питав:

— Ну, що скажеш, Митрофане?

— Щоб так далеко їхати, можна скрізь дістати роботу.—Байдуже відповідав Митрофан і гладив свою довгу руду бороду.

— Але там можна мати роботу цілий рік. Влітку тесляруватн, а взимку по хазяйству робити.

Митрофана це не захоплює. Він знов одказує холодно й байдуже:

— Оце саме тут я й роблю. Влітку теслярую, а взимку господарюю.

— Що?..

Такої відповіді Йосель зовсім не сподівався. Зажди но, він зараз читатиме далі. Що Митрофан сказав? Улітку він теслярує, а взимку робить по хазяйству. А Йосель про це й не догадався. Ось уже двадцять років, як він працює разом із Митрофаном на всіх будівництвах. Найкращі роботи виконують вони з Митрофаном. Митрофан теж працює прямо на «антик». Так, як Митрофан відрубує гніздо для замка, вирубає тільки Йосель, а більше ніхто. Митрофан теше стропила, так ніякої токарної машини не треба. Йосель уже так звик до Митрофана, що без нього нічого не міг би зробити. Йосель увесь час думає, що все вони роблять удвох.

Ні. Митрофан узимку робив собі свою роботу. Сім'я його влітку поралася коло землі, а взимі все одробляли. Значить Митрофан працював узимку без Йоселя. Ага. А Йосель про це зовсім не знав...

Йосель не поспішав читати далі. Йому багато дечого спало на думку: він потер рукою щоку і, натрапивши на дряпака, згадав про Гінду та її крамничку. От ба: у Йоселя взимку була крамничка, до якої Митрофан ніякого стосунку не мав...

Та, боронь боже, сам Йосель до неї не втручався. Це вона Гінда, така нехбениця. Як пришпичить їй, то справжня нехбениця. Вона мусить справити на зиму сукню й проциндрити те, що Йосель улітку так гірко заробив. Ну, тепер він з нею порахується. Халєра б їх усіх забрала...

— Ну, що ж ти задумався!—поторгав Йоселя Митрофан.— Читай далі.

— Ні, Митрофане, хоч ти й кацап і добрий з тебе робітник, але голова в тебе хохлацька.

Адже там у Біро-Біджані не просто собі робота. Митрофан, очевисто, погано зрозумів листа. Або лобуряка погано переклав. Йосель читатиме на пам'ять. Там, пише Нафтольо, стільки лісу, що й у світі не бачено. А будівників треба стільки, що їх рвуть на шматки. Нафтольо пише, що хто тільки може тримати сокиру в руках, той заробляє карбованців п'ять на день. Але вони каліки. Нафтолі не раз кортіло жбурнути їм сокиру в голову.

Йосель відсунувся від колодок, присів навпочіпки й став трусити Митрофана за петельки дужими своїми руками.

— Розумієш, Митрофане!—Нафтольо пише, що йому серце болить за той ліс. Та ліс же такий, як пиріг. Прямо проситься, щоб його рубали й робили з нього будівлі. Там же хати роблять з самого дерева. Для тесляра там роботи по самі вуха, та ще й на все життя.

— Розумієш, Митрофане?

Але Митрофана це не зворушує. Він піддається Йоселевим дужим рукам й хитається туди, куди його тягне Йосель. Очима він усе дивиться байдуже. Хоча вони тепер трохи втомлені: не такі молоді, не такі сині. Потім він тре двома пальцями очі й водить цими пальцями вниз по обличчю, по довгій рудій бороді й каже:

— Але це ж далеко, Йосипе. Дуже далеко. Їхати туди на тимчасову роботу не можна. Туди треба їхати тільки так, щоб зостатись.

— Авжеж зостатись. Тільки зостатись.

Йосель дуже зрадів од слова «зостатись», кліпав зрячим оком і намагався ліве, заплющене, теж відкрити, але не міг.— Ми там зостанемось. На завжди зостанемось. Ми обоє завжди працюватимемо разом. І Нафтольо з нами буде. Завжди разом будемо тесати. Увесь ліс, що там стоїть, ми обробимо й побудуємо хати. Такі хати, як ми зробимо, ніхто не зробить. Ми їм усім покажемо, як треба сокиру держати! Ми всім їм покажемо, що то єсть Йосель із Митрофаном. А взимку? За довгу зиму...

Та ні, Йосель має ще щось сказати: Нафтолю він віддасть Митрофанові за зятя. Митрофан йому дуже подобається як сват. А Векла—як невістка. Митрофанові тут і міркувати нема чого. Такого робітника, як Нафтольо, ніде немає. Він має пару здорових залізних рук та справжню сталеву сокиру. Нафтольо візьме Веклу. Аджеж він давно до неї сватається. Ще перед «службою» сватався до неї.

— Ну, Митрофане, згода?

Митрофан дивиться втомленими синіми очима, а Йосель провадить далі: Обидві сім'ї поставлять собі одну хату. Для себе вони поставлять найкращу хату. Там, здається, і взимку можна тесля-

рувати. Якщо ні, то вони знайдуть роботу. Нафтольо пише, що там за роботою діло не стане. Рук, здорових рук там шукають.

— Ну, Митрофане, згода?

Митрофан мовчить. Йосель уважно придивляється своїм зрячим оком в Митрофанове обличчя. Надворі вже темно. Йосель бачить погано. Він ще довго сидить навпочіпки, мовчки, дивиться й усе жде. Потім поволі підводиться й іде.

... Після недовгого замирення в Нехбів знову почалися чвари. Фішко заявив, що він не їде. Всі нехай їдуть, куди хочуть, а він зостається тут.

— Тату, знаєш, через що?—втрутилася Бася.—Він лізе до довготелесої поганої Векли...

Фішко відразу накинувся на Басю й почав її бити чим потрапить: ліктями, коліньми, здоровою важкою головою. Гінда з Йоселем навалились на Фішка, пробували його відтягти й не могли. Всі четверо вовтузились, аж поки потомились, побиті покривавлені...

... Але згодом Йосель знову почав учащати в містечко. Він усім з великою охотою розповідав, що його син Нафтольо пише про Біро-Біджан. Він знову збирав навколо себе гуртки, ставав посередині й розповідав, як Ленін, що жив теж серед кацапів, мав рацію, як Бухарін спочатку дивувався, а потім зрозумів те, що він, Йосель, уже давно зрозумів. На всі питання він відповідав як слід, дивився правим, зрячим оком. Але скоро хтонебудь запитував, чи можна туди всім їхати, Йосель схиляв голову, дивився на того сліпим оком і одказував:

— Здорові руки, робочі руки треба мати там.—І, прикро повернувшись, відходив.

Слухачі по тому дивились йому вслід і розповідали, дивуючись, як ото батько наважується залишити тут свою дитину одну, а сам з усією родиною від'їжджає. А деякі задоволено додавали, що тепер у Нехбе в хаті панують мир та лад. Якийсь тихий янгол пролетів між ними, і вони більше не б'ються...

... Одного разу до Йоселя прибула груба рекомендована коверта. В коверті було багато друкованих папірців—жовтих та білих. Після того Йосель став водити до себе покупців і все швидко й легко спродував. Покупців він квапив, підганяв, усім

казав, що хоче їхати без пакунків, порожняком, йому, мовляв, нічого не треба. Йому тільки сокира потрібна, його сокира, що нею він працює вже понад 30 років, і яка теше так, як він, Йосель, велить.

І Йосель підносив стальну блискучу сокиру до обличчя й проводив гостряком по зашкарублій щоці. По обличчю в нього тоді розливалась незвичайна радість.

... По кількох днях, коли все було готове до від'їзду, Йосель покликав Фішка й звелів йому побігти до Митрофана спитати:

— Ну?..

Усі хатяни Йоселеві дивились на хазаїна й чекали, що він ще скаже. Фішко стояв, як прикипілий, не міг второпати жодного слова. Але Йосель суворо подивився на нього й повторив:

— Ну!?.

Фішко побіг і незабаром вернувся, страшенно веселий. Нікому й слова не сказавши, він, мов куля, влетів у хату й заходився пакувати свої речі. Батьки стояли біля нього й не могли нічого допитатись. Неначе в хаті вчинилась пожежа, так хутко й схвильовано пакувався Фішко. Нарешті, ледве дух зводячи, вигукнув:

— Векла пакується!..

НА РИЖОВИХ ПЛЯНТАЦІЯХ

На Лейзера з Вінниці усі казали, що він зовсім не «ідейний», він підлиза, а не ідейний. О!

Але Лейзер знизував молодими вузькими плечима й казав, що це йому байдуже, нехай кажуть. І щоб йому ліпше вірили він повторював двічі:

— Байдуже. Нехай кажуть. Байдуже. Нехай кажуть.

Лейзер тільки пізніше зрозумів, що ніхто йому не вірить. І це йому таки було прикро. Він аж із шкури п'явся, доводячи що він не підлиза, а таки ідейний.

Коли всі ще спали, Лейзер уже стояв у рові і копав. Він сам копав, сам насипав у тачку і сам хотів цю тачку везти, але вона не хотіла стояти на вузькій дошці, перекинутій через рів. І щоразу, коли Лейзер кидав на неї лопату землі, тачка перехилялась і падала то на той, то на цей бік.

Лейзер дав собі слово сипати землю на середину тачки, але лопата не хотіла слухати Лейзерового слова й викидала землю, то на той, то на цей бік, перекидаючи тим самим і тачку.

Лейзер прив'язав ручки від тачки до дошки. Це була, безперечно, ідея. Але це забрало багато часу. Лейзер аж упрів, а роботи було мало видно. Після кожної тачки він заглядав у рів, щоб бачити, чи багато він уже викопав і чи це буде видно. Але йому все здавалось, що ніхто цього не помітить, хоч він викопав уже «чималий шматочок». Тоді він піднявся вище до того місця, де ще не копалося. Тут він здійме верхню землю на один штик. Землю можна не возити, а тільки відкидати. А тут, як трішки викопаєш, то вже видно роботу. Лейзер копав і відкидав, аж поки побачив, що з-поміж маленьких дерев'яних хаток хтось вийшов. Тоді він повернувся спиною до хаток і чимдуж почав копати й відкидати, копати й відкидати... Потім він випрямився, витер піт і про себе промовив:

— Фу-у! Запрацювався...

Він хотів сказати так, щоб ті, що крутяться отам поміж хаток, почули, отже він ще раз витер піт і голосно гукнув:

— Отак-о, недарма, чималий шматок роботи одробив.

Лейзер подивився на хатки й на тих, хто там ходив, і зрозумів, що ніхто його не чує.

І йому вже досадно стало, що він отак вигукнув. Вони, може, справді таки мають рацію, дражнячи його «підлизою». А чого він підлиза? Хіба він підлизується до кого? Ні, він не підлизується. Може, десь трішечки можна його назвати «хвальком». Але це йому байдуже, нехай кажуть, і він знову повторив двічі:

— Мені байдуже, нехай кажуть.

По тому Лейзер попрямував до хаток свіжо протоптаною стежкою. Він таки був радий. Нехай на нього говорять, а він все ж таки, коли всі спали, попрацював таки добре. Ба навіть і не чув, як його гнус кусав. Всі вони виходять на роботу тільки о дев'ятій, десятій ранку, через те, що тоді аж до п'ятої по півдні менше комарів. Вони радніше робитимуть під гарячим сонцем, аніж із тим гнусом. Лейзер вважає, що це не так уже страшно. Як добре вробишся та зацікавлений роботою, то й гнуса того не відчуваєш. Нехай його взиватимуть «підлизою», а він таки казатиме своє, щоб працювали цілий день. А тоді таки можна буде дещо зробити. Та й таки добре заробити.

... На «трьох балаганах»[1] кипить робота. Та де ж це на світі чувано таке? Єсть наказ від старостів, що, хто не вийде на роботу, тому не давати їсти. Але лопат для тих, хто хоче йти на роботу, не вистачає. Як хто прийде до Рефоєла Муляра, що завідує всіми харчами, з вигуком:

— Видавайте їсти!

Тоді Рефоєл корчать своє жовтяво-покорчене обличчя й співчутливо одказує:

— Таке маю я розпорядження: не давати їсти тим, хто не йде на роботу.

— Так дайте ж лопати!

---

[1] Місце, де переселенці копають канави для зрошення рижових плянтацій (прим. авт.).

— Та що ж я вам з себе зроблю, чи що?—З вимушеною усмішкою питає Рефоєл і вдає на обличчі співчуття.—З себе я лопат зробити не можу.

Цодек Штупер, отой, що сам себе «уповноважив за вповноважного», зібрав компанію й галасував, що він зараз піде до цього старого стерва, до Муляра, і повибиває йому зуби. А що ж як не йдуть до роботи, то не треба їсти давати?.. Треба дати Бо не можна людині голодувати. В Біро-Біджан не їхали голодувати. А якщо вони вироблятимуть отакі стервячі штуки, то нехай дадуть на видатки й «на все», то можна й назад поїхати Ніхто не приїжджав сюди, щоб умерти з голоду. З голоду вмирати ніхто не хоче. Їсти треба дати. А про роботу пізніше говоритимем. А старому стерві все одно треба зуби вибити.

Цодек, розмовляючи, загикується й поспішає, неначе рот йому пече гаряча картопля. А слова в нього виходять гугняві, під ніс, неначе в нього нежить. Але ті, що слухають його, тепер добре його розуміють. Він каже, що повстане за їхню кривду—він ось зараз піде й дістане їсти навіть для тих, що не працюють.

Коли Цодек Штупер підійшов до балагана, де містится «хліботар» Рефоєл Муляр, з харчами, то коло Рефоєля стояв Лейзер вінницький і щось палко доводив.

— Ах і підлиза ж це. Диви. Навіть і до Рефоєла підлизується.—Колинебудь затопить Цодек по чомусь оцього лакузу, що він аж дев'ятнадцять разів перевернеться, а тоді встане й котитиметься аж до річки Самари, а звідтіля попливе до Амуру...

Цодек оглядається на компанію, що йде за ним помагати, щоб подивитися на їхні обличчя—чи добре він сказав?—Авжеж добре. Хоч Цодек і загикується, гугнявить, а проте його всі зрозуміли й розлягаються реготом.

— Що за сміх? Тут зовсім нема чого сміятись.

Лейзер вінницький вважає, що тут зовсім не треба сміятись. Він пропонує, щоб тими лопатами, що є, працювали на дві зміни. Тоді вже на роботі буде вдвоє більше людей. А до того, можна ще позичити лопат у корейців, а опрочі нехай до Катерино-Нікольську, до уповноваженого Малкіна з делегацією.

— От маєш!—Хто це просив у Лейзера поради? В кожнім разі, не Рефоєл Муляр. Хіба вся справа в лопатах? Справа в тім, що «Самара» розіллялася й не можна поїхати в село Самарку по продукти. А трохи харчів, що тут є, вистачить тільки для тих, що працюють.

— Дайте ж лопат, то й ми підем працювати.

— Я з себе не зроблю.

— Дайте ж їсти.

— Таке я маю розпорядження. Сам я людина маленька. Я не можу не послухатися.

— А, болячка твоїй мамі... бачив маленьку людину? Удає з себе мазунчика. Вибити йому зуби й квит.

— Їхати до Малкіна з делеґацією та й годі.

— Перекинути Рефоєла, забрати харчі і розділитись.

— Нехай хоч махорки дасть посмалити.

— До Малкіна з делеґацією!

— Та про що балакати? Цодек Штупер їде до уповноваженого, хто ще їде! Цодек як скаже Малкінові, так йому аж темно в очах стане.

— Хто їде?

... Я їду. Він їде. Вони двоє теж поїдуть. І ми сідаємо? Оцього теж треба взяти. Цих двох теж треба взяти. Нехай уже й той поїде. Всі їдуть!..

На візок, запряжений в одну конячку, посідало стільки людей, скільки могло влізти. Опрочі пішли пішки. Від «трьох балаганів» до-Карташова-броду конячка тягла ще непогано. Лейбо-каретник з Мєнську хльоскав її, а вона мусіла йти. Дорогу тут не абияк втерто. Тут часто їздять. Корейці, що копають рівчаки понад шляхом, розгинають спини й дивляться маленькими очицями, дивуються, що стільки людей їде одним візком.

Вони ворушать вугластими лицями й белькочуть щось чудне, мов китайці.

Аж після «Карташова-броду» конячка почала огурятись і не схотіла тягти переповнений візок. Після кількох напружених кроків вона стала й швидко поводила боками. Скільки вже Лейбко Мєнський не попобив її колючою гіллячкою, даремна праця. Конячка тільки вигнула крижі й крутила головою, не-

наче от-от рознесе, як вітер, а на ділі ледве переступала ногами. Лейбко почав зганяти «пасазирів» і до першої хижки, що стоїть на дорозі до Катерино-Нікольську, мучився уже сам, стоячи збоку коняки. Лейбиш лушпарив її дубцем, щоб хоч би з місця зрушила порожній візок, та й того вона не хотіла. Це було на такому місці, де земля коливається, неначе на пружинах. Візок по колеса, а конячка по саме черево залізла в болото.

Лейбиш почав гукати по допомогу до «делеґатів», що розсипалися по всьому просторі безмежних лук. Лейбиш бачив тільки, як гойдаються трави, розсуваються, щось пропускають. Але людей він не бачив: трава вища за людей. На Лейбишове гукання не прийшов ніхто. Лейбиш лаяв конячку й людей. Посилав «хоробу в кістки» і людям і коням.

Потім він випряг конячку, ступив своїми довгими ногами у штанях галіфе в багнище, сам витяг візка, сів і поїхав далі до другого місця, де земля коливається, наче вона на пружинах.

... Дорога, якою їдуть від Катерино-Нікольську до «Трьох балаганів» дуже хутко заростає травою й дуже важко знайти шлях, яким учора тільки або сьогодні вранці їхали. Надвечір Лейбиш уже дороги й знаку не бачив. Він смикав утомлену конячку то ліворуч, то праворуч, то наперед. Щоразу, натрапляючи на багнище, він уставав, випрягав конячку, хлипав довгими ногами по воді. А потім, витягши воза, скидав довгі штани галіфе, що були аж до нитки мокрі, і викручував.

Коли він удосвіта під'їхав до воріт огорожі «поскотини»- багато «делеґатів» уже стояли й чекали візка.

— Ой, хвороба вам у кістки. Помагати ніхто не прийшов, а їхати всі люблять.

Лейбиш почав хльоскати зморену, виснажену конячку, щоб бігла, і між кожним помахом пужална лаявся, скільки було сили. Конячка на всі удари відповідала кволими спробами швидше переступати ногами й далі ішла поволі, ледве тяглась. Делеґати наздогнали візка й усі посідали.

... В Катерино-Нікольську ще були зачинені всі віконниці. Ще не зовсім розвиднилось. Сірі поцинковані бляшані покрівлі від роси стали ще сіріші. Корови лежали посеред вулиці й за-

спано ремиґали. Втомленої коняки з делеґатами вони не дуже злякались: повагом підвелися трохи, поступилися і знову ремиґаючи зупинилися. Навіть жодна не спробувала зайти у двір. Вони гаразд знають, що хазяїн-козак їх не пустить і не почистить присохлу грязюку. Одна якась корова надумала після того, яз візок уже трішки від'їхав, разів кілька хрипко мукнути, при чім навіть лоба не поморщила, щоб можна було пізнати, чого вона хоче.

Коли візок з делеґатами виїхав на фронтову вулицю, що тягнеться берегом Амуру, хінські гори по той бік річки були ще сповиті туманом що, крізь нього не видно було міжгір'їв. Амур під цей час мав свій природний колір: сірий. Все навколо ще було темносіре. Ледве видно було, як до протилежного берега Амуру іде хінка з дитиною. Вона белькоче щось незрозуміле і ляскає дитину, щоб та не плакала або щоб плакала. Белькотання, ляски й вереск дитини лунає в горах далеко-далеко. Цодек став на березі, перекривляє хінку й гукає:

— Сун-Ят-Цен! Чан-Цо-Лін! Ху-Хун-Хуз!

І далеко між повитими туманом горами гомонить невідомий:

— Га-го! Го-гі-гу!

Цодеку це пришлося довподоби і він знов перегукується з невідомим:

— Та-та!

І невідомий з далеких повитих туманом гір відповідає нечасно й протяжно:

— Г-га! Г-га-а-а!

Червоноармієць у зеленій шапці висунув голову з намета й гукає на переселенця. Трохи згодом чути хоркання й шарудіння пилок. Це прийшла вже відома столітня пара пиляти дрова для кораблів з червоними прапірцями, що плавають угору й униз Амуром...

«Делеґати» викупалися в широкій сірій річці й пішли в конторський двір чекати. Тут вони посідали на новенькі, свіжі, запашні дошки й зняли між собою розмову. Нісель-столяр, той, що, побачивши дошку та ще й нову, мусить виміряти її удовж, ушир і втовщ—пояснює, що оці тоненькі дощечки здатні тільки на те, щоб з них скепати тріски на самовар. Шкода,

що вони мокрі, то й не горітимуть, а щоб зробити з них щонебудь путнє,—вони не годяться.

Бенчик, варшавський кравець з Баку, раптом пропонує відмовитись від того, щоб іти до Малкіна. Бо Малкін так кричатиме й лаятиметься, що й життю не радий будеш. Він може звеліти утопитись в Амурі. Бенчик каже, що Озетівський уповноважений товариш Малкін лається, як сідуха на польському базарі.

— Нічого, не журіться.—Цодек Штупер бере «вповноваженого» на себе. Цодек перший увійде до Малкіна. Цодек йому такого задасть, що той забуде, як надуватись синім своїм носом, мов індик. Цодек загикується, говорить так, неначе гарячу локшу хапає й гугнявить, неначе хворий на нежить. Але всі його добре розуміють. Делеґати «повноважують» його, щоб він так нагукав на Малкіна, щоб тому темно стало в очах.

Давид Файнман мружив чорні втомлені очі й думав, як би йому застерегти Малкіна від скандалу, А надто, як урятувати становище. Він морщив засмагле обличчя, ще передумував і нарешті прийшов до висновку, що Малкін так само винен за всі труднощі, як Амур, що лежить перед його очима й що такий сірий; або як річка Самара, що розллялася й не перепускає до села закупити харчів.

Про лопати... чому не догадались узяти лопати з собою,.. Давид морщив виснажене обличчя, жмурив блискучі очі й сам собі сказав, що Малкін цьому винен настільки, наскільки й інші цьому винні.

— Усі цьому винні.—Несподівано для всіх вигукнув Давид Файнман. Усі оглянулись і здивовано його оглянули. Давид зніяковів. Він розгладив зморшки на обличчі й раптом сказав:

— Я пропоную не йти до Малкіна, нема за чим до нього йти.

Давид зрозумів, що ляпнув дурницю. Не ці слова він тепер мусів сказати. Переселенці накинулись на нього й ладні були його розірвати.

Бенчик, варшавський кравець з Баку, трусив своїми довгими білявими патлами й гукав: «Я-ак! Як то так, не дають їсти, як то нема лопат! Сидимо отут так довго, а додому сімействам ще й на нитку не послали. Як то стільки часу дурять дорослих людей!»

Довгасте обличчя Бенчикове було бліде. Сині губи йому тремтіли. Але Бенчик струснув довгим волоссям і зненацька почав осміхатись:

— Я це жартома, я думав це мітинґ. Хлопці, не журись!

— Що за сміх! З чого тут сміятись?—Хоч Цодек Штупер сам сміється усім своїм пташиним випнутим обличчям, але питає, що за сміхи. Треба їм усім вибити зуби, а Малкінові треба одірвати його синій ніс. Треба, щоб дали їсти й «нікаких». Буде робота — то й робитимуть, не буде — ніхто її не піде шукати. Але треба, щоб дали їсти й квит...

Цілком несподівано, як з-під землі, з'явився Малкін.

Він ішов просто до переселенців і коло дощок з усмішкою висипав:

— Товариші піонери, щоб я так жив з вами й з вашими жінками вкупі, що сьогодні чудова погода. Сьогодні можна працювати так, щоб чорти в богову могилу залізли.

На Малкінову доброзичливість, жартівливість і дотепи компанія ще менше сподівалась. Цодек Штупер висунувся наперед, усміхнувся своїм бридким пташиним обличчям і прогугнявив:

— А-але, товариш Малкін, в-ви ж самі розумієте. В-ви ж розумієте самі, що їсти т-треба. А старе стерво н-не хоче д-давати їсти. Н-навіть к-курити. Щоб голодували та й уже, г-голодували та й уже.

— Те, що я розумію, я розумію для себе, а не для вас. Ви не повинні мені це підкреслювати.—Малкін уже говорив, як завжди суворо.

Цодек раптом відпустив напружене обличчя. З бридко-прохального перекривив його на бридко-незадоволене й помалу, наче засоромлено, відійшов.

За ним, як за покійником, пішли опрочі.

Одійшовши далі, Бенчик раптом спитав:

— Хлопці, ви колись вивчали п'ятикнижжя?

— Ну, ну?..

— В цьому самому п'ятикнижжі описано якогось царя Артаксеркса. Отакий самий Артаксеркс оцей Малкін. Як викапаний. Ну просто, як на нього приміряно й пошито. Той був цар, що хотів панувати над усім світом. І цей Малкін так само.

— Зрівняв!—Гукнув хтось.—Той мав Гамана за радника та слухався усіх його порад.

Бенчик моргав хитрими глибокими оченятками й струшував білявою чуприною:

— Ну, так це не Артаксеркс, так це другий цар. Він ні в кого нічого не питається й нікого не слухається.

— А я кажу, що він Мусалін,— пояснив Зелік, швець з Києва, чоловік, що знає все на світі,—там в Італії усі диктатори й усі мають довгі сині носи, це від того, що море... І Зелік швець, що знає все на світі, пояснив, як море в Італії, що теж синє, «дєвствует» на людей й на їхні носи. Зелік говорив це серйозно й байдуже. Не хочуть йому вірити, то й не треба. Він цього певний, бо напевне знає.

Так вони довго ще балакали про керівника Малкіна, що є такий великий в очах переселенців. Малкіна вшанували всіма епітетами, але балакали про нього пошепки, щоб не почув, бо він лютий. Він може лаятись і звеліти втопитись в Амурі.

Але Малкін нікого не слухав. Малкін уже лаштувався їхати на «Три балагани», а тимчасом радився з Файнманом про те, що робити далі. Він радився не для того, щоб послухати поради, але щоб знати, яке дійсне становище переселенців. І після того, в кількасотий раз повторивши свою відому телеграму про «смертельну небезпеку», якщо йому не вишлють телефонного апарату, екіпажа на ресорах, друківну машинку, шкіряну куртку й коней з лопатами та з спеціялістами, він сів на возика, а Файнманові велів їхати позаду верхи...

... Коли Малкін приїхав на «Три балагани», то становище там було куди гірше, аніж він і інші думали. Усі переселенці були люті. Усі бурчали, усі ладні були з'їсти один одного. Хліба не було, а сьогодні прибула пошта. Багато людей одержали листи, але ще більше не одержали.

Ті, що одержали листи, прочитавши їх, скупчилися, а навколо них опрочі. Вони лаяли Озети на місцях, Озет тутешній, Малкіна й Рефоєла Муляра. Головні претенсії були: з якої речі містечкові Озети плюють в обличчя їхнім сімействам і виганяють їх з контор? Чому не дають і досі заробляти по три карбованці на день, як обіцяли, щоб можна було послати додому гроші? З якої речі не дають хліба?

Ті, що не одержали листів, лютували на всіх: на Комзет, на Амур, що розлився, на пошту, що приходить раз на п'ятдесят років, на своїх дружин, на себе самих, на Рефоєла Муляра і на Малкіна. До цих претенсій додали ще, що не хочуть працювати на канавах. Нехай працюють там корейці. Сюди приїхали орати землю, а не канави копати. Нехай дадуть землю. Нехай дадуть квартирі, а їсти нехай зараз дадуть...

... Бенчик з Баку каже, що коли Малкін узявся говорити, то навіть Бенчик, що говорить дуже-дуже непогано, може заховатись під пічку. Бо писок у нього, у Малкіна, на коліщатках. Після того, як Малкін говорить, забудешся, що раніше хотів спитати. Оце щойно мав безліч запитань, а тепер, коли сидиш на колодках між наметами й слухаєш Малкінові казання, усі питання кудись щезли. Малкін говорить так упевнено, уперто, що може вговорити й йому вірять. Він злегка шморга червоним носом, витирає з нього маленькі крапельки поту й після кожної фрази махає рукою та й усе. Відрізав. Більш нема про що питати. Це була правда, бо коли б ні, то він би так певно не говорив

Малкін каже, що ті, що досі працювали, заробили, напевне, не менш, як два карбованці на день,—і відрубує рукою. Надалі становище безперечно поліпшиться,—і ще раз відрубав рукою. Коні й лопати неодмінно завтра будуть. Знову відрубав. Будівники й землевпорядники точно за тиждень будуть, і...

По цих словах Малкін не встиг махнути рукою. Йому зненацька перебили мову. Рефоєл Муляр перебив. Рефоєл Муляр каже, що годі дурити людей. Завжди товариш Малкін так запевняє й ніколи не виконує. Це, можна сказати, якийсь бюрократизм. Не можна одурювати широкі трудящі маси. Тут мусить бути самокритика. І треба маси задовольнити...

Ні, Малкін цього не сподівався.

Ніхто цього не сподівався. Як насмілився Рефоєл таке казати? Як то він перебиває товариша Малкіна? Він не має повного права товариша Малкіна перебивати.

Але дурити теж не треба. Коли обіцяють, то треба зробити. Обіцяв зробити роботу на суботу, мусить бути на суботу. Узявся зробити чотири підкови, хай буде чотири, а не три. Без лопат не можна працювати. Так чого ж кажуть, щоб без роботи не давали їсти?

Хоч Малкін певний себе, заклав руки в кишені й злегка дриготить ногою, але всі вже дивляться на нього, як на переможеного. Всі шукають на його обличчі червоних фарб, а в очах—збентеженості. Тепер тонкотканий серпанок, що повивав його авторитет, надірвано й відкрито. Переселенці дивляться на нього, як на голого... .

Тепер уже в усіх безліч запитань. Тепер його голого можна викупати в усіх цих запитаннях... Ні, сьогодні ніхто не піде на роботу, навіть ті, що мають лопати, теж не підуть на роботу. З такими тачками ніхто не може працювати. Та й таких драних тачок теж не всі мають. Багатьом робітникам доводиться носити землю лопатами. Набрати лопату землі й віднести її. Ще раз набрати й ще раз віднести—гарна робота...

Тепер кричали майже всі. Один одного перегукував. Між вигуків чути було такі, що трубили: Рефоєла Муляра треба обрати з «найліпших» старостів. З нього людець, що вже раз знає, як підійти до простої маси. До простої маси треба вміти підійти, а Рефоєл Муляр вже раз може бути за старосту.

Усі гукали, але ніхто не чув. Малкін стояв зовні спокійний: ліва рука—в кишені, правою длубав у посинілому носі й, байдужий до всього, думав про щось сторонне. Дехто набіснувавшися, стали осторонь й завчасу співчували Малкінові.

Раптом на великій колоді з'явився Давид Файнман. Він махав правою рукою і намагався перекричати всіх. Усміхався засмаглим виснаженим обличчям і кліпав жвавими чорними очима. Та хай же буде тихо! Він має сказати дуже потрібну річ, щось дуже важливе.

Ніхто не слухав. Усі гукали. Нарешті Давид перегукав:

— Товариші, прибули листи! Вони в мене: Нехай буде тихо!

Хоча всі знали, що це тільки вигадка Файнманова; пошта не приходила й ніяких листів немає, проте слово «листи» має для переселенців на чужині таку силу, що може спинити найстрашнішу бурю. Давид усміхався, але всі бачили, що він гнівається. Він хоче сказати багато дечого. Він пробував допомагати собі обома руками, але ліва, покалічена, не хотіла вільно рухатись. Тоді він тільки правою вимахував і плутався.

— Товариші, серед нас є людина... і хоче зірвати усю роботу. Ця людина таки тут... і стоїть тут серед нас...

Усі почали озиратись, щоб побачити «зривника» й відсунутись. Давид, втихомиривши юрбу, заговорив спокійніше. Він казав, що ця людина підла; має на думці тільки особисті інтереси і більше нічого. Щоб висунути себе на передові позиції, ця людина ладна все зруйнувати. Насправді ж вона не більше, як бузотьор. А коли Давид Файнман, схвилювавшись вигукнув:

— Це паскудний Рефоєл Муляр!..

Усі, озираючись на всі боки, почали шукати Рефоєла Муляра. А як його не найшли, то й виявилось, що він справді таки паскудний, що всі це ще давніше помітили. Таким і повинен бути поганий. Отаке жовтяво-покорчене обличчя мусить він мати. Саме такі вилинялі запалені очі має паскудник. Ніхто вже не чув, як Давид далі ганьбив Муляра й вказував на всі його вади. Він розповів, що часом Муляр не хотів видавати харчів, хоч у нього на складі, безперечно, був хліб, щоб підірвати Малкінів авторитет, а самому вибитись угору. Він навіть не подумав заготувати продуктів на кілька днів, гадав саме цим розгнівати переселенців.

Ніхто вже цього не чув. Всі були зайняті власними думками, обмірковували; обсуджували Рефоєла, Малкіна, дивились туди, на канал, на хижки й на себе.

Свіжий молодо-дзвінкий голос знову привернув до себе їхню увагу. Це говорив Лейзер з Вінниці. Він розраховував, як би його можна було добре заробити. «А надто,—гукав він,— треба хотіти працювати». Він знизував своїми вузькими хлопчачими плечима й гукав, що треба робити вранці; не треба спинятись перед гнусом. Ось він працює вдосвіта, просто встає вдосвіта й працює.

— Підлиза!—сказав хтось.

Лейзер не чув. Він казав, що з тим числом лопат, яке є, можуть працювати люди на дві зміни, якщо працюватимуть удосвіта й увечері. Без тачок також можна обійтися. Можна зробити ноші. З ношами ще краще працювати. Можна так поставити роботу, щоб грабарі заробляли по кілька карбованців на день. Треба щоб кожен робив тільки свою роботу й скоротити число тачковозів. Можна так зорганізувати роботу, щоб переселенці заробляли вдвоє більше, ніж корейці, корейці бо

дуже кволі и нездатні до організації. їдять траву та й годі. Ось Лейзер може одною рукою побити двох корейців...

— Підлиза!—ще раз гукнув хтось так, що Лейзер почув. Він образився, зійшов з колоди й пішов між юрбу. Він протискувався й стиха бурмотів...

— Байдуже. Мені байдуже. Нехай кажуть. Ще перед тим багато переселенців прохали слова. Але пізніше вони передумали. Всі нетерпляче чекали, щоб Малкін щонебудь сказав. Усі ждали й хотіли, щоб ось зараз Малкін почав жбурляти громи й блискавиці. Бенчик з Баку сказав своїому сусіді:

— Я вже не заздрю тим, хто виступав. Лихо тим, що потраплять Малкінові на язик.

Але Малкін говорив тихо, лагідно. Він сів на здорову колоду, а всі посідали поруч.

Надворі почало смеркати; став накрапати дощик, але ніхто не пішов. Малкін казав переселенцям, що їхні претенсії цілком слушні. Цілком справедливі,—повторив він. Потім він витер мокрий ніс і запропонував обміркувати й другий бік справи.

Малкін плянував приблизно так: частину переселенців поставити копати риштаки; частина нехай візьметься підвозити ліс і почне будувати; частина буде допомагати прокладати шляхи. А решта візьмуться впорядковувати й обробляти землю.

— Але подивіться!

Щоб копати канаву, нема належного числа лопат. Малкін забагато разів телеграфом вимагав лопати. Але очевидно, що їх важко одержати: досі ще не прислали... узялися б тимчасом будувати—так же лісу не навезено; будівників нема. А головне, Малкін не знає, на якому місці стануть будувати. Для цього потрібно, щоб спеціяліст сказав.

Заготовити ліс дуже важко при таких ненаїжджених шляхах, або, краще сказати, зовсім без шляхів. Іноді спробували перевезти трохи тонких дощок з Катерино-Нікольську та й поніве-чили коні на 18 верствах. Цілий день мучилися в дорозі. Конче потрібно шляхового інженера. Потрібний також інженер-будівничий. Цього не так легко досягти взагалі, а за Біро-Біджанських умов зокрема. Якийнебудь паршивий аґрономчик з Могилева, що там прохав дев'яносто карбованців на місяць,

і ніхто на нього й дивитись не хотів, хоче в Біро-Біджані 250 карбованців на місяць...

Кожну дрібницю Малкін розгортав, показував, обмірковував і щоразу кінчав, що ніхто тут на капость не робить, це нова справа. Треба потерпіти. Треба трохи потерпіти. Але сама справа є справа та ще й велика.

Надворі йшов дощ і було темно, але всі сиділи на вогкій землі і дивились на Малкіна, неначе бачили його. Здавалось, що ніс його зблід. Він став такий білий і такий ніжний, такий гарний, що приємно було дивитись і бачити, як він шморгає. Вони вірили цьому носові, що вся справа тільки в кількох днях. Треба тільки трохи перемучитись. Хіба можна через дрібницю та покинути таку велику справу, як ото мати постійне місце, де б могли завжди працювати й мати гідну нагороду за свою працю? Ні, ні не можна. Ніяк не можна. Всі посмутилися тим, що йде дощ, що темно, що дощ тече у викопані канави, треба буде потім довго вичерпувати. Якби було світло, то напевне всі, що тут сидять, відразу підвелися й пішли б до канав працювати. Хто б його зважав на дощ. Вони б пазурями рили землю. У мішках на плечах носили б землю. Просто насипали б у мішок землю та на плечах і носили б.

Дощ припустив сильніше. Малкін підвівся й запропонував усім іти спати. Повагом підводилися і, хлюпаючи по калюжах, розходились. Кілька робітників залишилися з Малкіном надворі. Хотіли йому сказати про те, що на завтра харчів залишилося мало. Вони пішли подивитись на склад, там не було й крихти хліба. Не було й жодної картоплини. Надворі темно і йде дощ. Річка Самара дуже розлилася. До села по продукти важко дістатись. Через Самару нема й поганенького містка.

Нарешті пішли й вони. Малкін ще довго сам ходив по подві'рю, потім, увесь мокрий, переходив з одного барака до другого, з одного намета у другий й просив, щоб хтонебудь поїхав верхи по хліб у Самарку. Він побував у всіх бараках, у всіх наметах. Вийшовши з останнього барака й зачинивши скрипучі двері, він відразу почув за собою іще один скрип, і до нього в темряві підійшов Давид Файнман і запитав:

— Де б його взяти мішків?

Більше Давид Файнман нічого не питав.

Скоро Файнман переобув Малкінові високі болотяні чоботи й трохи від'їхав, з-поміж хижок почулись поквапні кроки й хлюпання по калюжах. Згодом почувся біг і хлюпання коня в тім самім напрямку, куди поїхав Файнман. Другий вершник ладний був би з'їсти себе за те, що не устав раніше й не поїхав перший. Він гадав наздогнати того, але зрозумів, що тепер ніякої користи з цього не буде...

... А вдосвіта, коли небо було зовсім чисте, трохи тільки почало окрашуватись ніжним, невидано-гарним багрецем, від села показалось двоє вершників. Захаращені коні ледве-ледве чвалали й похитували головами, неначе хотіли струсити важкі оклунки, що висять по боках. Трохи згодом можна було розглядіти обличчя вершників. Зовсім зблизька видно було, що це їде Лейзер і везе два повні мішки.

Малкін стояв між переселенцями й оглядав Лейзера.

— Славний хлопець Лейзер,—спало Малкінові на думку.— Але дуже любить ефекти.

Малкін придивився пильніше й побачив, що позад Лейзера, трохи далі, їде Давид Файнман теж з двома мішками, перекинутими через конячу спину. У Давида Файнмана, крім двох мішків з хлібом, бовталася ще його ліва рука. Вона йому всохла, ліва рука. Григор'івці в Лисаветграді її покалічили.

ЛИСТИ

1. Від Басі

. . . . . .

... А потретє: ти думаєш, що тут нічого не знають?— Знають, усе знають. Таки ваші ж люди пишуть, що ви заробляєте по вісім карбованців на день. Що ж, скажи, будь ласка, чи тебе пам'ять зрадила. Чи ти забув, що лишив мені четверо писклят у твоїй гарній батьківській хаті. Бодай вона зайнялася була твоя хата і згоріла, перш ніж я її високий побитий поріг переступила.

Чуєш, Мейлаху, твій старший син вилізає на шахву й гука, що бачить тата. Мені серце відривається, коли він згадує твоє ім'я, та таки, й того, що він одчайдушний, і що дереться на гарну шахву. Зрештою, вона стоїть, твоє щастя, на курячих ніжках...

Але закінчу на цім: наша хата, спадщина від твого батька, завалюється, зовсім завалюється, а я не маю й трісочки палива на зиму. Скажу тобі, я вже не замазую бурі плями. Що ж, як воно все 'дно тече.

Я зовсім забула тоді сказати: ти, знаєш, Мейлаху, я ніколи ще так легко не ходила при надії, як оце тепер. Що я вже помучилась з тими, либонь, добре пам'ятаєш. Я ввесь час мусіла лежати в ліжку. А тепер я ходжу, все роблю, зідхаю й плачу по тобі, та й байдуже. Скільки разів не заборсається він у мене в животі, оцей хлопчище,— стільки разів мені серце холоне, нудьгуючи за тобою...

Чуєш, Мейлаху, Естер Машбир—ота красуня, що завжди мусіла мати двох наймичок: єврейку—щоб доглядати господарства, і християнку—для чорної роботи,—так оця Естер узялася до гарного заробітку: вона обмиває мерців.

Просто мертвих мерців обмиває. Чуєш, я не второпаю, як ото такі випещені руки можуть братися до такої роботи. Та мені проте байдуже.

Я мушу тобі розказати, що я запевне почувала б себе краще при пологах, якби знаття, що ти стоїш за дверима. Хоча навіщо це? помогти ти мені однаково не поможеш. Та коли я знаю, що ти стоїш за дверима й з очей тобі кров іде, то мені у ванькірчику легше кричати...

Так, мало не забула спитати: кажуть, що у вас був великий потоп і ви всі утопли, що від вас і порошинки не лишилося. Бодай усім язики повсихали, таке плеще, але відпиши мені зараз телеграмою, доки ж ви стоїте там у воді?..

Але закінчу на тім: але ж вона має ворогів багато, Естер Машбир. Кажуть, що вона непобожна жінка й такі випещені рученятка не можуть обмивати мерців. Ой, Мейлаху, та й паскудні ж люди в нас у містечку. Їй просто заздрять. Безперечно, уяви собі, нині таки чимало мерців у містечку й можна при цьому мати непоганий заробіток. Отже їй таки заздрять. Зате... та вона, Естер, теж маху не дасть, отже стає вона у вересні місяці на цвинтарі й за один місяць заробляє собі на життя аж на три місяці. Ах, така Естер...

Але я тобі скажу, Мейлаху, у містечку тепер так стало, що на декого й зовсім не зважають. Хоч би ти тут простягся й умер, на тебе ніхто й не оглянеться. Де ж ти бачив, більш як половина містечка мре з голоду—хіба на них на всіх надивишся? Бо ж коли «гоям» нині на біса здалось містечко, то вже напевне погано.

Але до тебе, Мейлаху, це не стосується. Я не з тих жінок, що можуть тобі робити прикрості. Здається, що за десять років життя зі мною ти вже мене добре знаєш. Я хочу, щоб ти добувся якоїсь мети, бо все наше життя тепер на тобі. Але ж коли бачиш, що над половину містечка простягається на вулицях, то вже про це й пишеш...

Тільки все це мене обходить, бо й справді: нащо ж тій Естер стільки грошей, як одна дитина в неї умерла,

а друга вже на божій дорозі. А для себе самої вона вже колишніх бенкетів не справляє. Отже я про це й не хочу більше розмовляти...

Ліпше пиши мені, чого у вас там сонце мордується, що воно там у вас не сходить і не заходить, як належить? І коли ти мені надішлеш гроші? Та коли ж я ніяк не можу жити в цьому барлозі та ще й без копійки грошей! А коли я прийшла в Озет, то він мені показав на поріг. Ти послухай тільки: раніше обіцяли давати велику поміч, а тепер—ніякого вніманія. Вони плюють в обличчя й виганяють геть! Чуєш, це, безперечно, злочин з їхнього боку.

Так не забудь написати, коли ти мене візьмеш звідсіля. Хоч я й не знаю, куди я там дінуся з дітьми. Шльомку треба приділити в школу, або він мені голову скрутить. А надто, куди я дінуся з немовлям, якщо правда, що гнус кусається, та ж він його з'їсть зовсім...

Ісроєл лимар пише, що ви там лежите на горищі, та ще клячіте на ньому. Скажи мені, прошу, що це за горище, що ви мусите на ньому лежати і чому ви на ньому не можете випростати ніг. Уяви собі, чого тільки не понаписує той Ісроєл. Такі жахливі речі, що волосся догори стає. Сьогодні я чула, що він уже зовсім хотів приїхати додому, але «вони» його засадили; якусь таку контербанду він там навів, ото його за те й посадовили. Прошу тебе, Мейлаху, не заходь з «ними» й не потрапляй до «них» у руки. Хай воно ясним вогнем піде. Не хочу я того добра. Я тільки хочу, щоб ти добився якоїсь мети, щоб уже й ми життя зажили. Усе містечко дивиться на мене такими очима, що мало не полопаються від заздрощів. Питають мене, буцімто, що ти пишеш, а тимчасом заздрять. Та так уже дуже цікавляться тобою...

Але закінчу на тім: чому це всі чоловіки посилають своїм жінкам великі гроші, а від мого «тумана» я й шеляга не бачу. В акурат начебто мої діти байстрюки, або пасинки. А коли вони бачать, що бухгальтерові діти жують хліб, то вони хіба повинні не хотіти? Хай мені лихо буде, коли я

вже маю такий вигляд, як раніше. Як від журби в мене зуби попсувалися, і я вже така стала, як шкарбун..

Чуєш, Мейлаху, з тих 42 карбованців, що належать мені, я хочу зараз після пологів уставити собі золотого зуба... Поглядів би ти на бухгальтерову золотозубу, як він їй до лиця отой зуб. Та що ти скажеш. Аджеж вона нині найзаможніша хазяйка в містечку. Він получає що-п'ятнадцятого 40 карбованців і віддає їй до останнього шага. Але, повір мені, що і з золотим зубом вона моєї п'ятки не варта. Хоч я ні на що звелася, але дідько мене ще не взяв.

Хай мені лихо буде, якщо я розумію, що ти пишеш, ніби ти не нудьгуєш. Коли «вони» писали в газетах, що єврейські молоді люди підлабузнюються там до дівчат, до тамтешніх, то я їм дідька лисого повірила. Та коли, ти пишеш, що не сумуєш, то вони може мають рацію. Що ж, ти думаєш, що тобі поможе те, що ти так далеко? Це таки на краю світу, але вже якось дістатись можна. Дивись лишень: я тут сидітиму і чорнітиму від гризот і нудитиму світом, а він з дівчатами та ще й до того з козачками водитиметься. Та ну його в болото...

Я раніше тобі забула приписати: був у мене твій браток. Цебто він сидить у мене цілісінькими днями, що ж йому, сердезі, робити, як за ціле літо він пошив дві пари штанів на базар та перелицював бухгальтерові пальто. Послухав би ти, як він може говорити про кохання, твій Сролик, таки як дуже-дуже дорослий. Він сидить у мене й розказує мені, що вагітність мені дуже-дуже до лиця. Повір мені, кишки можна порвати з реготу. А зненацька він каже, що сьогоднішній день поїхав би, якби ти взяв його до себе, ото, мудрагель твій Сролик, усе містечко поїхало б, якби ти взяв до себе...

Але нехай но закінчу на тім: Ісроєл лимар пише, що ти тягаєш залізні дуби й став такий, що тільки шкіра та кістки. Що це за дерева такі, що ти їх мусиш тягати? Може б, ти там кого знайшов? Не віддавати ж усі сили якомусь лихові. Прошу тебе, шануйся, шануй своє здоров'я й найми собі гарну квартирю, випиши мене до себе...

Еге, от що мені не треба стільки сіна, і коси його там щонайменше. Ти ж сам здорово знаєш, що я не з тих, що хочуть цілий світ зажерти. Скільки ти маєш сіна, то для мене досить. Нехай вже інші трішки косять. І таки зараз мені про все напиши.

Ти пам'ятаєш Йохаведу, Іцикову невістку, що завжди їй було всього на світі замало? Вони, бач, мали крамницю, що славилась на всю околицю. Тепер вона ні на що звелася. У нас у Лукашінці був великий вітер і великий дощ, то всі її аркуші паперу розлетілися. А трохи цукерок там розтало й попливло, і за один день вона знищила всю свою крамничку. Уже до неї фінаґент не ходить. Він уже взагалі в нас у містечку рідкий гість. Коли він приїжджає в містечко, то його посилають описати «ЕПО», бо так уже нема кого описувати. Уже в крамарів нічого немає. Вони вже поспродували останні бебехи. А тепер, коли вони не мають чого продавати, вони й так сохнуть.

Але я тобі кажу ще раз, що це не твій клопіт, я вже не раз тут з твоїм Сроликом згадую тебе, що ти ще щасливий, що завчасу вихопився, твій Сролик те ж саме каже і він дуже-дуже сміється до мене...

2. Від Мейлаха

Цього дня Мейлах не пішов на роботу, цього дня ніхто не пішов на роботу. Коли привезли пошту, кожен щасливий, що одержав листа, відокремився й читав його тільки про себе. Потім усі щасливці читали листи один одному. Пізніше до читання пристали й нещасливі, ті, що листів не одержали. І коли кожний уже знав, що пишеться в іншім, то всі вкупі почали обмірковувати й розтлумачувати.

Один тільки Мейлах ні з ким не ділився. Він не хоче знати, що кому пишуть. З нього досить і свого лиха. Але нізащо нікому він не розкаже, що в нього самого діється. Такий він був завжди, відколи став на ноги.

Коли Мейлах колись їздив на ярмарок купити собі трохи дробу, трохи клоччя, трохи сушених ягід, то й

тоді не любив совати свого носа в чуже клоччя й не любив, коли хто совав свого носа в його кіш. Він завжди вештався по ярмарку один. Що вже не вичитувала йому за це Бася, даремно. Хоч Бася з дітьми були єдині створіння, які він любив і з якими він був щиро з'єднаний.

... А сьогодні ввечері, коли канави було запущено за цілий безробітний день, Мейлах повагом підійшов до канави й сів. Він закурив цигарку й попльовував коло себе. Тут він ще раз перечитав листа й на кожнім рядку уявляв собі, якою може бути тепер його Бася, які гримаси вона виробляла при письмі. Обличчя їй напевно дуже змінилось від вагітности. Губи посиніли, тільки очі, певне, ті самі: великі каштанові, трішки косенькі. Оці літери теж такі великі, сині, як індики, коли вони бундючаться. Мейлахов кулаки самі собою стиснулись, напружились, і йому раптом страшенно забажалося бути зовсім близько коло Басі, щоб їй не було так важко.

— Її лихо хай краще мені буде,—мимоволі проказали його вуста, а руки раптом обважніли й голова стала мов оливом наллята й страшенно йому заболіла. Мейлах кинув недокурка й великим пальцем босої ноги розгріб м'яку землю, зробив ямку, поклав туди недокурка й знов засипав землею. Потім підвівся, оглядів увесь краєвид. Онде він бачить розкішні зеленотравні луки; он туди вниз тече стрімка Самара; довкола стоять, як вічні вартові, повиті туманом гори; а сюди ближче—довгі викопані рештаки й насипи землі уподовж них. Але жодного чоловіка не видно. Усі переселенці копишаться поміж хижок і наметів. Йому раптом полегшало на серці від того, що тут нікого нема. Воно б краще було, коли б і річка не шуміла отак у голову... або нехай уже: може, під цей шум не так гризтиме. Мейлах вільно дихав, роздуваючи ніздрі довгого м'ясистого носа й всміхався в продимлені тютюном вуса. Сльози душевного зворушення застили йому очі, і він таки більше нічого не хотів бачити. Гаразд, що це так, він би тільки хотів отак сидіти наодинці з Басею, дивитись в її широко розкриті косенькі очі, й нехай собі там річка шумує.

Нащо тільки Бася звелася. Баба, з усіма бабами нарівні, пише листа, як усі баби пишуть. А яка славна Бася з неї колись була! Якби вона не була така бідна, навряд чи вона дісталась би Мейлахові. Так, а що вона пише там про Сролика?

— Та то пусте!

Мейлах їй напише:

«Дорога моя, славна Басько. За гроші не вставляй собі зуба. Ти мені й так гарна. За Сролика не бійся. Поправляйся й дітей доглядай і пильнуй новонародженої дитини. А щоб бути при твоїх пологах і стояти за дверима...»

Про це Мейлах на мислі не хотів писати. Тоді, коли він писатиме на папері, він і про пологи припише те, що йому саме тоді спаде на думку. А покищо він перебирав інші Басині запитання й мислено відповідав.

«Дорога Басю. Ніхто не втоп. До нас вода й не дійшла. Ми тоді були в полі й косили сіно, коли нам розказали про потоп (у нас тут зветься «залива», бо вода заливає). Дощі тут можна терпіти й сонце теж. Клімат, безперечно, дєвствує (тут у нас кажуть «впливає»). Але стерпіти можна. Це все пусте. Прошу тебе не клопочись, чи я голодний чи я слабий. Я не голодний і не слабий».

Але це все дрібниці. Про це можна буде написати в кінці листа, а почне Мейлах отак:

«Мій дорогий Басюк. (Так, «Басюк» їй написати, нехай знає). Я люблю тебе й дуже сумую за тобою й за дітьми, і я вже тут, ніврокy, такий хазяїн, яким я ще ніколи не був. Маю на свою частку конячку, цілий запряг і дільницю землі, більший ніж у нас «гої» мають, тут це зветься «селяни», просто «селяни». Ми тут орати не будем, так як інші селяни, тракторами та машинами, як в Америці й як у заграничних країнах. Ми навіть не будемо сіяти те, що наші гої або селяни. Ми засіємо риж, таки справжній риж, що ото купують у крамницях). І все ми тут будемо сіяти...»

На цім слові у листі Мейлах зупиниться, поставить велику крапку й писатиме далі.

— Про що ж я зараз писатиму?..

Про хату, наприклад, він писатиме пізніше. Про сіно, що кожний мусить для себе сам наготувати, бо нема кого найняти, та ніхто про це й не думає— пізніше напише. Про гнуса теж пізніше... Тепер він писатиме ось що:

«Дорога Басю. У нас сонце сходить так, що коли я сплю, ти там мучишся, а коли ти спиш, я тут мучаюсь. Бо воно, сонце, у нас на сім годин інакше. А що ти кажеш, приміром, що я не скучив, то скажи мені: по чому я маю скучити? За заваленою батьківською хатою я не можу сумувати. За порожнім койцем я не можу сумувати. Ярмарок, сама, здорова, знаєш, я все життя ненавидів, а фінаґента останніми роками ще гірше. Отже, за всім мені нема чого сумувати. А за тобою й дітьми я страшенно скучив. Я хочу тепер тебе цілувати, як і колись, у косенькі очі твої, бо я тебе таки насправді люблю».

Мейлах перетрусив усі свої думки, як колись перетрушував клоччя, і вбачив, що головне він уже Басі одписав. Він має тільки розповісти їй, що хата для їхнього колективу вже майже готова; що корови їм дають, але нема кому їх доїти; що тут видають кредити, щоб непогано прожити. Надто мусить Бася знати (під цими словами він зробить кілька грубих рис), що нічиєї ласки тут запобігати не треба. Заходиш, виписують тобі квитка, і видають гроші без ніякої ласки. А потім Мейлах має написати їй дуже важливу річ: про зиму.

«Моя дорога Басю. Тут усе якраз навпаки. Тутешні мужики (селяни, значить) сплять і пиячать, а зими чекають, як раю. Якщо минулої зими ми лежали на три сажні в землі й пропадали зо світу: були й голі й босі, то цеї зими ми житимем і життя заживатимем, але так, на всю губу. Я думаю зібрати цієї зими гарного карбованця. Я візьму тебе сюди. Посаджу тебе з дітьми в нову хату. Ти годуватимеш дітей, а я працюватиму, а коли вони виростуть, то їм не треба буде їздити по ярмарках. Клоччям та курми їм не треба буде торгувати. Вони матимуть своє таки ж, моє власне. Не ку-

плене, а саморобне. Вони будуть прості селяни й їм буде добре».

Мейлах напружував мозок, щоб іще щонебудь приписати, але відчував страшенну втому. Великий ніс вільновдихав повітря, а очі були замружені слізьми душевного зворушення.

Що ж писати Басі ще?

Ні, він тепер не може думати. Написати їй, приміром, що гнус хоч і кусається, але не страшно, можна стерпіти,— то це буде дуже просто, вона не повірить. Писати їй, що тут є де заробити й за гроші можна все дістати—це вже їй Мейлах якось писав.

Так, про заздрощі:

«Моя люба Басько. Тепер ти заздриш, а колись і тобі заздритимуть. Ти сама кажеш, що всі дуже хочуть знати, що я пишу. Так, так, я тобі охоче вірю. Ми засіяли багато десятин усяким зерном (тут це зветься «культури»), ба навіть сад з овочами в нас теж буде. Хто тут пробував щонебудь садовити, родить усе дуже гарно. І в нас будуть будинки, крім бараків. Хоч дерев'яні, та це байдуже. В них тепло, як у вусі. А на зиму одяг нам готують і все. Ну, скажи сама, Басюк, хіба нам не заздритимуть, так нам напевне заздритимуть усі...»

Мейлах потер свої зашкарублі руки й весело почав іти, але не встиг зробити кількох кроків, як земля втекла з-під ніг. Мейлах упав і дуже забився. Але одразу зірвався на рівні ноги й оглядівся. Згадавши про щойно передумане, не хотів турбуватися болями. Помалу видряпався з канави й пошкутильгав до хаток, що були тепер повиті темрявою. Він не відчував болю, але твердо поставити ногу не міг. Коли він пришкутильгав до наметів, там уже повечеряли. Мейлахові забули залишити вечері, але він не дуже то й квапився за нею. Світла не було й переселенці уже поповзли в свої тісні хижки. Мейлах довго ще вештався й не хотів іти у свій намет: там йому заважають думати; йому заважають придивлятись до Басі й розмовляти з нею. Він ліг на землю й сперся головою об стінку хижки. Довго дивився на чисте зоряне небо. На нім Мейлах усе бачив, тільки Басю—ні...

... Раптом він побачив дружину з усіма дітьми. На плечах у Басі стояла чудернацька голова; не голова, а старий шкарбун, обгорнутий у клоччя. Вона була дуже змарніла й кричала, щоб він їй дав хоч би копійку на хліб і на золотий зуб. Але він стоїть далеко від неї й не може їй дати нічого, хоч кишені в нього повні грішми й хлібом. Підійшов би ближче, так нога болить, він кричить до Басі, щоб вона підійшла ближче, але вона, здається, не рушить з місця. Він кричить дужче, голосніше, а вона, здається, іде сюди...

Раптом він почув, що його хтось торгає і гукає:

— Мейлаху, Мейлаху, вставай, перестань кричати, побудив усіх...

ДВІ КОМУНИ

І

Я певний, що, перечитавши оці рядки, Люба стисне зуби, глибоко зідхне й скаже сама до себе:

— Це все не те, що треба.

Коли я зустрів її вперше, вона сиділа в наметі перед розгорненим зошитом і щось мала писати; вона сказала мені, що мусить заповнити прогалини, які помітні в газетах. Й жестикулюючи маленькою засмаглою рукою, вона намагалась довести, що не видно, щоб газети правильно інформували про Біро-Біджан: вони не розповідають про великі муки переселенців; вони не розповідають про їхні радощі; не відгукаються на...

— М-м... я забулась, як сказати... На те, що має найбільше історичне значення.—Ні, це не те, що вона думала.

— Що ж ви думали?

Люба стиснула свої тісні зуби, від чого напружилось змарніле обличчя, ляснула рукою комара й розсердилась:

— Що, ви хочете, щоб я вам все розжувала та в рот поклала. Ви, здається, не дитина.

Ні, я не дитина. Я стояв над Любиною розкуйовдженою головою. Чимало говорив і довів їй, що я таки не дитина. Не все мені треба розжовувати. Але те, що вона розказує, це ж не так просто, щоб зрозуміти з одного маху. Але Люба не може пояснити, хоч готується на вчительку, а вміти пояснювати повинно в неї стояти на чільному місці. Але, на жаль, це не так: у неї в голові родиться багато думок разом. Кожну думку їй зараз хочеться... ну, перевести в життя. Але її спіткає багато труднощів. Через ці перешкоди думка... ну, роздрібнюється на маленькі часточки, ці часточки—ще на менші й так далі—так далі, поки думка не розвіється цілком. Та...

— М-м... я забула, як сказати...

Люба страждально зморщила змарніле обличчя й упустила зошита. Вона нахилилася, щоб його підняти, а коли вона підвелась, на її блискучих чорних очах бреніли сльози. Вона ляснула комара на обличчі й спитала мене:

— Тепер ви вже розумієте?..

На мою відповідь Люба вже не сподівалася. Вона хвилинку щось подумала й відразу заспокоїлась. Очі їй знову стали великими блискучими чорними дірками в яснобілих баньках. Вона запросила мене сісти. Але не було на чому сідати: маленький, низенький намет переповнений скриньками, клунками, кошиками. На цьому навалено доверху цілі й надрізані хлібини, погнуті чайники, шкуратки, збруя, розірвані зошити й брудні чашки.

І я й Люба шукали очима вільного місця й не знайшли. Люба підвелася й спробувала піти. Але скрізь було так понаставлювано, що ніде було поставити її маленьку ногу. Тоді вона знову сіла на те саме місце, а я лишився стояти над її чорноволосою розкуйовдженою головою.

Тепер вона розкрила зошит на чистій сторінці й олівцем креслила на ній крапки, риски, закарлючки. Вона дивилася в зошит, водила олівцем і показувала мені на ці значки. Але всі вони, на мою думку, були в такому безладді, що я не міг з них скласти собі жодної виразної думки. Вони більше нагадували риски, що виходять випадково з-під дитячої руки, аніж на фігури, накреслені дорослою людиною, котра хоче ними щось пояснити. Головна річ, якої прагне Люба й яку вона мені хотіла показати різними значками на білій сторінці зошита—це організація. Все своє життя вона її любила, прагнула до неї так, що всі інші речі відійшли... ну, на другий плян. Її батько був муляр, а в їхньому містечку якось будували високий будинок. Треба було подавати наверх цеглу. Як це робили швидко, як... ну, організовано; як це було гарно! Так, прямо гарно! Робітники у брудних хвартухах поставали на різну височінь і один в одного прудко й сквапно брали цеглу й передавали іншому, приймали й передавали. Вся ця організація їй тоді видалася такою простою, такою...

— М-м... забула, як сказати...

А потім, пізніше, коли вона уже вчилася в технікумі, один якийсь учень почав організовувати хор... ну, щоб співати. У цього учня були великі, надзвичайно гарні сині очі він добре умів грати на скрипку. У нього були довгі тонкі пальці, а звали його Нюмчик. Сам він був білявий, а гра його теж була така ясна, білява. Так, так, білява.

Тут уже справа була складніша: треба було, щоб кожний співав іншої, а результат щоб був один.

— Ви розумієте!—усі разом щоб співали одне. Пісня... ну, мотив, щоб був один, хоч кожний співає інакше. Тут організація повинна бути уже зовсім, зовсім інша.

— Я боюсь, що ви знов мене не зрозуміли.

Тепер уже Люба не дивилась у зошит, лише на мене. Обличчя її з чорними очима палало. Воно було напружене й ладне кожну тисячну частку секунди захвилюватись. Вона ляснула комара на руці й глибоким грудним голосом спитала:

— Скажіть, ви мене зрозуміли?

На мою відповідь вона не ждала й провадила далі.

А останнім часом, коли в технікумі почали подейкувати про організацію комуни з молоді, щоб поїхати у Біро-Біджан, то Люба взялася за це перша.

— Ви розумієте?—тут уже справа дуже складна. Тут треба організувати ціле життя. Треба пристосувати різні характери... ну, нахили одного учня до другого. Треба, щоб трудові інтереси, які в усіх збігаються, впливали на характери так, щоб їхні цілком різні риси, штрихи, щоб стали... ну, одним хором, ще більш... чимось таким...

— М-м... я забула, як назвати... Але, може, ви вже щонебудь зрозуміли?..

Так от, про це в газетах навіть і не згадують. Багато гомонять про подорож. Хвалять на всі заставки Біро-Біджан. Але, як змінюються характери, як організовується справа,—про це не пишуть.

Люба ще довго говорила. Вона вже відклала зошит і обома руками вибивала комарів і на щоках, і на лобі, і на шиї й з'ясовувала мені, що вона хоче сказати. Дедалі її думки ставали для мене незрозуміліші, заплутаніші.

Раптом посеред розмови Люба пригадала, що вона сьогодн чергує вдома й має ще силу роботи: треба зварити їсти; була-

ній кобилі треба перев'язати ногу; білизна в голови комуни зовсім розпанахалась, треба її сяк-так залатати; перебрати картоплю на насіння. Та ще й протокола вчорашнього засідання переписати й підготувати питання до порядку денного сьогоднішнього засідання комсомольського осередку. А над усе їй хотілося б зараз вимитись і переодягтись. Я мушу їй вибачити, вона, здається, вже тижнів кілька не мила голову й не передягалася.

— Ах, як погано я себе почуваю, коли я брудна. Наче сплутана...

Люба насилу нашла місце, де поставити ногу в заставленому наметі й вимкнулася, залишивши мене насамоті. Вона метушилася за наметом, перев'язувала ногу кобилі, оглядала стайню, що саме будували. Коло кожної роботи бралася щонебудь робити, починала й бігла до другої роботи. Починала цю роботу й верталася знову до першої, потім хапалася за третю, та й далі. Скрізь починала й не кінчала. Трішки робила й бігла далі.

Комунари поприходили з роботи потомлені, брудні, покусані мошкарою, мокрі та в болоті. Обід ще не був готовий і всі відшукали собі нової роботи: хто порав коні, хто лагодив косарку, хто латав штани.

— Любо, чого ти не перев'язала коняці ногу?

— Я це тільки хотіла взятись, аж ви надійшли.

— Любо, чого ти зовсім не дивилась на теслярів? Адже вони нічого не зробили.

— Не вистачило лісу. Надто велику стайню взялися будувати. Сьогодні на осередку поговоримо про це.

— Любо, білизну ти мені не полатала?

— Ось зараз полатаю...

Любі завдавали багато питань і вимагали багато відповідей. Не тільку тому, що вона сьогодні чергувала, але так уже звикли, відколи приїхали з дому. Ні, ще відколи почали організовувати комуну. Та як могло бути інакше, коли Люба була майже членом усіх комісій, а в деяких—головувала. Усі гаразд знали, що без Люби ніколи не починають ні про що говорити. Люба брала на себе багато робіт, і скрізь вона керувала. Але сьогодні всі частіше перепитували й вже занадто обурено. Може, тому, що

комарі сьогодні, після вчорашнього дощу, особливо надокучили Чи тому, що Люба перший раз чергувала, а саме як на те сьогодні зробили дуже мало роботи. Саме сьогодні в багатьох комунарів проривалося слово: «годі». Але якби спитали кожного окремо, що саме «годі»—ніхто не міг би сказати. Просто така була думка, що цьому треба покласти край. Сьогодні на засіданні все з'ясується. І до цього всі готувалися...

Зморені, брудні, виснажені—молоді комунари лаштувалися до засідання. Кожен обрав собі містечко, де можна було б вигідніше сісти: не так хутко закінчиться засідання. Це засідання не ліпше від інших. А інші тривали аж до пізньої ночі.

... Під час обговорювання першого питання вже почалися нарікання. І цікаво те, що почав їх Фулько, молодший з комунарів. Це було зовсім не за його звичаєм так багато говорити, як оце сьогодні увечері. Хлопець, здається, за всі три роки пробування в технікумі не наговорив стільки, скільки на сьогоднішньому засіданні. В технікумі бувши, Фулько безперечно любив суспільні науки, а над усе літературу, але не говорити. Щонебудь написати—з охотою. А якщо вже конче мусів щонебудь відповісти, то йому сльози вступали в очі, і за це його взивали «сантиментальний Фулько».

Сьогодні ввечері він одразу почав войовничим тоном і зовсім не сантиментально.

... Але доки ж, нарешті, це триватиме? Треба ж кінець-кінцем колинебудь виспатись. В наметі не можна й очей стулити. Комарі й туди залізають, а до того ще й тісно. Не всі можуть уміститись. А не виспавшись, руки не беруться ні до чого.

Проте Фулько тона не витримав. Він відкинувся назад, сперся спиною, неначе не говорити збирався, а дивитись на небо й про щось мріяти. Він широко розкрив очі й стиха розказував, сам захоплений оповіданням.

Оце тієї ночі він, Фулько, пережив кошмар; формений кошмар...

Ясні очі йому зробились вогкі й блискучі...

Він лежав у наметі на землі щільно коло брезенту, напнутого, як тригранчаста призма, накритий з головою ватяною ковдрою. Що ж. Коли він так боїться комарів і не може ви-

терпіти смороду, що його напускають в наметі—він і перекривається товстою ковдрою. Тут йому буде дуже важко дихати та ще й ковдра пахне, бо нею накривались Фульчині маленьк брати... Але що він дуже втомлений, то він все ж таки спить і старається щоміцніше заснути.

Раптом він відчуває теплий, майже гарячий подих над своєю головою. Він дуже злякався. Але не хоче відкритися. Він хоче спати; дуже хоче спати. От він ще щільніше укривається й примушує очі спати, але відчуває, що стає тепліше, неначе над його обличчям пашить гарячим імпетом. Пашить так довго, аж поки ковдра стає мокрою й мочить йому обличчя. Але Фулько не хоче розкриватись. Він дуже, дуже хоче спати, а без ковдри страшенно кусатимуться комахи. От він і лежить. Серце йому тьохка, як не вискочить. У скроні гупа, аж ковдра підіймається. Але Фулько лежить.

Зненацька Фулько відчуває, що хтось жужмить над обличчям ковдру. Йому аж подих спирає. От-от сконає від переляку й задухи. Він не витримає...

Ша. Він трішки підведе ковдру й подивиться...

Але навіщо дивитись? Кого він побачить? Фулько гаразд знає, що всі сплять. Хто ж це міг би бути? Нехай уже буде так...

Фулько відчуває, що імпет з печі гріє добре. Намагається захопити все його обличчя. Він не витримає. Він сконає. Він задихається. Він підведеться й вийде надвір. Це, певне, через те, що він лежить під ковдрою; ковдра груба й смердить, нема чим дихати. Він вийде надвір...

Ну, добре. Він вийде. Але як же він може ворухнутись? Під наметом повно набито. Він лежить у кутку призми. А якщо він візьметься пробиратись до виходу, та поночі, та доведеться ступати по головах, по ногах, по випнутих пальцях ніг. Ні, як може він рушитись з місця? Радніше він так лежатиме...

... Нараз відчуває він, що задихається; хтось душить його за горлянку; заткнули йому рота, затикають ніс. Але тут зверху хтось йому дуже тре обличчя. Чимось гарячим, розпареним тре йому хтось обличчя... Фулько потиху почав зсувати з обличчя ковдру й раптом з боку угледів вузеньку світлу щілинку.

Умить він схопився й подався через голови, через ноги, через руки до щілинки...

Фулько випрямився й звернувся до слухачів:

— Ану, вгадайте, хто це був?.. Це вона, кобила, Машка. Стояла коло намета й гризла брезент. Машка не любить комарів.—Закінчив Фулько... і так любить дим, що аж жує дим що проривається крізь брезент...

... Фулько закінчив, а всі мовчали. Усі побачили сльози в Фулька в очах і ухвалили, що сьогодні більше нема про що говорити. Ні про які питання зараз немає й мови. Завтра вранці тільки встануть, візьмуть пили й сокири й поїдуть у ліс. Робитимуть і вдень і вночі, навезуть цілі гори лісу. Більш ні до чого не можна братись. Навіщо ж Люба понаставляла стільки питань на сьогоднішній порядок денний?

Голова комуни пригадав тільки одне: для будинку немає й деревинки. Лісу, що його привезли досі, вистачить хіба тільки на половину стайні.

Передніше він говорив тихо й уривчасто, наче ось ще тільки два слова скаже та й розходитись можна. Але по останніх словах він нахмурився й провадив далі уже трохи сердито: таки не слід було заходжуватись будувати таку велику шопу. Мабуть, на сто корів шопа. Так кому ж вона потрібна? Таж коли нема в конторі й одного, з ким би можна було порадитись. Та й таки вона, Люба, веде перед...

Хоч голова ні до кого зокрема не звертався й говорив тихо, а всі обернулись до нього й уважно прислухались до стукоту його табатирки; бачили в присмерках мигтіння білого клаптика паперу, і раптом перевели погляди на Любу. Вона в темряві стиснула щелепи, від чого виснажене обличчя її напружилось, і мовчала.

Ще один додасть таки не більш, як пару слів: авансів на рахунок сіна набрали чимало, а через дощі не накосили й чвертини того, що потрібно для себе й на продаж.

Більш ніхто нічого не каже. Кілька довгих колод лежать на землі. Комунари всі сидять на колодах і мовчать. Раз-у-раз тільки ляпають то одною, то другою рукою по руках, по потилицях, по шиях, по щоках, щоб убити незчисленних, до смерти набридлих комарів. Так, а посередині неба стоїть шматок місяця

і щохвилини на його обличчя набігає хмарка. Місяць тримається, щоб не зійти з місця—чекає другої хмарки, що терне його по обличчю.

— Ну, вже? поговорили? Можна вже розходитись?

Всі добре знають, що Любине запитання взагалі не є ознака того, що треба розходитись. Її грудний голос тепер такий грубий, наче хрипкий. Вона міцно стискає щелепи, аж зуби мало не тріскаються. Трохи мружить очі й дивиться на місяць та на хмару. Ті, що сидять на колодках, теж підводять голови, дивляться на місяць та на хмари, як вони, проходячи, мажуть місяцеве обличчя й пливуть собі далі. А потім видно, як Любині чорні очі виблискують і гаснуть, знову виблискують і знову гаснуть.

Ось вона знов почне, Люба. Від неї вже не відчепишся. Це вже буде промов на цілу ніч. Та нехай лише почне. Здається сьогодні ввечері їй усе вичитають...

Але Люба підводиться, поправляє на собі чорну коротку спідничку й хвилинку стоїть. Обличчя її похмуре й злісне, як ніколи

«Може, і собі встати та й піти?

«Та якось не випадає. Не можна ж отак розійтись. Бо як розійдемось не вислухавши останнього слова Любиного, то потім ходитимеш, наче не проспавшись».

«Нехай іде собі на здоров'я. Хто це її настановив, щоб скрізь тикала свого носа? Забагато прав собі Люба бере. Треба їй приборкати крильця».

«Так вона ж таки багато в голові покладає, стільки охоплює роботи. Вона віддає все своє життя комуні».

«Та що з того, що вона скрізь пнеться, коли так мало зроблено. Працюєш і працюєш, а добра з того не бачиш. Так, треба покінчити з нею й квит».

«А може ще покинути так, нехай іде, як ідеться. Може з її планів щонебудь і вийде: ясно, що Люба нікого дурити не збирається. А організація все ж таки така справа, що всіх підкуповує».

«Диви, скільки робіт разом узялися робити. Скільки початків зроблено! На це ж треба мати безліч людей. Тут, як на те, двоє комунівців відійшло від роботи: один забив собі руку в лісі, а другому кінь понівечив плече. Треба людину, щоб до-

глядати цих двох. Увесь колектив ходить, як Люба, завжди в гарячці. Завжди квапляться. Завжди, як Люба, затарарамлені. А роботи—кіт наплакав».

«Та як же їй не повірити, Любі, коли вона отак стискує щелепи, напружує виснажене обличчя й говорить, все здається так ясно, все ясно? Як можна не повірити такому грудному голосові? Це ж таки неможливо! Коли вона говорить, забуваєш усе на світі й тільки віриш: Люба, її голос; упевненість, що тільки так треба робити й так, безперечно, буде гаразд».

Отак дехто міркував, хотіли були піти, та не змогли. Ждали, як грому після блискавки; почували якусь непевність. Але Люба нічого не каже. Вона хвилинку стоїть, потім іде в намет. Переселенці ще сидять на колодках і дивляться вслід. На Любі коротка спідничка й високі чорні панчохи. Вона йде повагом і не оглядається. Тільки раз-у-раз нахиляється, щоб прогнати або розчавити уїдливого комара.

Коло намету Люба спиняється. Молоді переселенці сидять іще трохи. Потім підводяться й хочуть розходитись. Кожен таки насправді іде спати. Але всі сьогодні шукають собі ліжка надворі. Навіть «мазунчики», що сплять завжди в наметі, теж сьогодні шукають місця надворі. І, як на те, ніхто собі місця не може знайти. Тільки вчора для всіх вистачило місця, а сьогодні й одного нема надворі. Усі візки чимнебудь зайняті; стіл надворі заставлений. Трава мокра, як хлющ. Навіть місця під возами зайняли собаки. Де тут узялись собаки?..

Усі вештаються так довго, аж поки непомітно для себе самого, спиняються коло намету. Щоразу підходить ще хтонебудь і незабаром коло Люби збирається гурток комунівців, що стоять і ждуть, самі не знають чого. Так, Люба забула спитати: чи вже одержано відповіді з дому, що сімейства одержали гроші, які їм надіслано? Ні? Треба було б запитати у Васі, на Тихоньківській пошті.

Та ще вона має спитати: як буде з слабими? Треба надіслати когонебудь, щоб ходив коло їх.

А чому, приміром, їй досі не сказали: чи дає аґроном в'язалку? Чи ні? Він уже занадто носом крутить...

Ще одне хотіла вона спитати... Ні, не одне, багато дечого має вона питати й казати. Усі завели моду все робити нашвидку,

аби спекатися. Не хочуть мати на оці, що на одну роботу не можна всім навалитись. Люба сперлася на стоячка, що коло входу в намет. Усі оточили її й слухають. Вона говорить уже не тихо. Вона не втомлена. Щоб утовкмачити комунебудь що треба, Люба не знає втоми.

Як це так, що хотіли скинути з плечей усі справи. Єсть стільки важливих запитань, треба всі обміркувати; треба умовитись про ліс на шопи й на будинок; треба відрядити людей косити сіно й багато сіна. Мало коней. Двоє хлопців слабі; якихось троє почали бурчати, хочуть кидати комуну.

Люба налічила безліч важливих питань. Її виснажене обличчя знову стало напруженим, по-дорослому серйозним. Очі її блищали й марили. Вона знову говорила своїм певним грудним голосом. І в нічній пітьмі вона указовим пальцем малювала смужки, крапки, кружальця; з усіх цих малюнків, вона плела одну думку: треба добитись, щоб усе йшло організованим ладом. Ось крапка. Ось коло. Крапка стоїть посередині. З усього кола стрімлять до цієї крапки, і це зветься:

— Організація.

Молоді переселенці, що стояли навколо Люби, теж бачили все так ясно, аж їм стало неприємно, що раніш вони думали щось недобре про це виснажене дівча. Як тут так ясно: ось крапка—всі її бачать. Ось коло—кожний хлопець, що хоч понюхав геометрії, може собі уявити коло. Тепер окреслити ще більше коло—теж дуже зрозуміло. Уся комуна стане на нього й спільними силами попрямують до серединної крапки й разом звоюють її...

Для всіх була тепер така зрозуміла потреба робити, що всі нетерпляче чекали дня, коли можна буде взятись до роботи.

— Та хто ці три хлопці, що хочуть вийти з комуни?— зненацька спитав хтось. Ніхто не обізвався. Ніхто навіть і не кашлянув, його не запідозріли. Хіба хто піде тепер, коли все так ясно й близько. Фулькові вступили сльози в очі. В темряві їх все одно ніхто не помітив. Ба коли б навіть і помітив, то теж нічого не сказав би. Фулько думав: хата... комарі... треба виспатись... але як уже так, то нехай буде...

Нікому навіть не хотілося лізти під брезент, душитись там під горою ковдр та ганчір'я. Та й після цього боятись, щоб

комарі не кусали, краще вже простояти отут надворі коло славної Люби, слухати й бачити перед собою мету. Але як до неї дістатися?

Коли місяцеві набридло стояти марою посеред неба, щоб кожний шматок хмари шморгав його по обличчі; коли він зрушився з місця, а з того боку, навпроти, небо почало сіріти, гурток розійшовся на різні роботи.

Зранку вже покладали усі сили. Пила вгризлася в дерево до половини стовбура й не хотіла рушити ні сюди ні туди. Гілляки, що іншим разом відлітали тільки цюкнеш сокирою, тепер трималися, мов прикуті. Сокира ніяк не могла попасти вкарб. А там у полі сьогодні натрапили на шматок луки, бодай би вже більше таке не траплялось. Саме купиння. Таки саме купиння, коріння та кущики. Косарка й трьох махів не пройде гладко. Одне тільки зачеплюється та й зачеплюється. От від гнуса того сьогодні вранці не можна було стерпіти. Так він кусався й в'їдався, як ніколи. І хвилинки не давав вільно подихати.

Молоді комунівці незабаром потомились. Довший перепочинок не помагав. Навпаки, після того перепочинку відчувалась така ломота в усіх кістках, що розігнутись не можна було. Разів кілька намагалися взятись за якунебудь роботу, але ніяка не йшла влад. Не те, щоб хотілося спати. Або їсти. Усі просто почували надзвичайне знесилення.

Сьогодні усі завчасно прийшли з роботи. Вдома кожному хлопцеві було що доробити. Одразу лягти, відпочити нікому не вільно було: готувалися до дуже важливого довгого засідання...

*

Кілька днів перегодя я зустрів Любу на Бірфельді. Троє молодих переселенців і Люба прийшли сюди з ними переговорити. Вона ще більш змарніла, була дуже виснажена на виду й поспішала на засідання.

Вона зупинилася біля мене на кілька секунд, але встигла глибоко зідхнути:

— Це все не те, що треба.

Останніми днями Люба знов щось читала в газетах. Але в жодній статті не говориться про муки переселенців, про їхні радощі, не відкликаються на...

— М-м... забула, як сказати...

Люба хвилинку подумала й зраділа:

— Про організацію. Як організувати комуну. Це ж найважливіша справа в світі.

Як же можна не вірити такому обличчю з такими очима! Хто почує Любин грудний голос, той все їй довірить і визнає її справедливість. Відійшовши, я ще довго пам'ятав Любине обличчя й очі. Я добре пам'ятав, як вона сказала мені своїм твердим приємним голосом, що найважливіша справа в світі це організація. Бо треба ж таки знати, як зорганізувати комуну...

II

Казали, що хто приїхав перший на Бірське дослідне поле, той захопив найліпші місця.

Першим сюди приїхав «завидющий колектив». Тоді тапчани у великій стайні були ще вільні. А всі п'ять членів колективу зразу від дверей кинулися на «ліжка», що стояли посеред стайні. Але незабаром вони оглянули приміщення й пустилися праворуч. Тут колективці почали сваритись за ліжко, що стоїть коло правої стіни. А коли вони не могли зладитись, то вмить другий член колективу захопив противний куток з ліжком, що стоїть у ньому; третій відразу захопив третій куток, а четвертий захопив останній. Голова колективу Нісель Грагер, бувши певний, що йому залишать ліпше місце, зостався зовсім без кутка. Він хвилинку поглядав одним оком на своїх чотирьох «підлеглих». Потім побіг прохати, щоб видали обідати.

... Поволі стайня почала наповнюватись. Всі пришельці вбігали з запалом захопити «найліпші» місця, але під кінець виявилось, що найліпші вже зайнято й більше «ліпшого» не зосталось.

... Коли велика білоруська комуна прибула на подвір'я дослідного поля, «увесь» перший поверх» стайні був уже зайнятий, та й горище теж: на грубих бантинах переселенці поклали дошки, постелили соломи й полягали. Велика комуна увійшла в стайню, поволі все оглянула, обдивилась; поговорили між собою й голосно ухвалили, що забирають собі лівий куток. Мешканці лівого кутка набундючились, забурчали, але комунівців було багато й усі вони

були здорові хлопці. Вони говорили твердо й упевнено. Ніхто не наважився з ними сперечатись. Бурчали, дуже сердились, але мусіли забрати свої клунки й відступити комуні місця в лівому кутку.

Це вже комуна. Розсілися, як удома. Набили по всіх стінах цвяхів, та ще й порозвішували своє. Видно, думають зимувати в цій стайні. Одне ліжко поставили посередині, і на ньому роблять усе, як на столі: їдять, п'ють, навіть листи пишуть.

— Повісьте ще фіраночку на ліжко й буде зовсім так, як у буржуйській спальні.—Жартували переселенці.

Всі вже знають, що головна хазяйка в комуні Сіма.

— Вона зовсім і не їхня,—гомоніли сусіди.—Вона вчителька, а вони прості мурляки з якоїсь мужицької школи. Але вона така славна, хазяйновита. Навіть годину перебути денебудь,—каже вона,—теж треба по-людському.

Власне кажучи, вона нічого не каже: вона не дуже з говірких, Сіма. Вона в технікумі теж була мовчазна й її за це звали «Сіма мовчальниця». У неї вдача червоніти, просто як вогнем палати. Щоправда, потім вона підіймає руки, буцімто зачесати своє пухнасте волосся, щоб думали, ніби вона від цього червоніє. Але незабаром вона побачила, що ніхто не вірить цьому зачісуванню. Тоді вона одверталась, хапалась щонебудь робити. Там вона відходила й згодом верталась, напружено всміхаючись.

Одна річ була Сімі прикра: вона не ладила з головою комуни. Щоб з ним говорити, вона мусіла сперечатись за кожну дрібницю й червоніти. Це ж чоловік, як той кремінь. Йому хочеться, щоб його комуна посідала чільне місце. Та й чільне у всьому: нехай зараз навезуть лісу і зараз заходяться будувати хату, щоб таки зараз почали орати й тут таки на місці почали садовити хоч би картоплю; треба постаратись,—кричав він,—отримати кілька корів і завести молочне господарство; і він нічого не мав проти, щоб виконати аґрономове прохання й виділити пару комунарів за інструкторів.

На останнім слові Сіма страшенно спалахнула. Це вже не від сорому. Це був тільки гнів. Щоправда, комунівці більше знайомі з сільським господарством, але насамперед вони приїхали сюди не на те, щоб виявляти свою мудрість. Вони приїхали в Біро-Біджан поставити зразкове господарство. Вони не повинні

спинятись перед труднощами. Така, приміром, серйозна перешкода, як гнус, їх не спинить. Це дурниця. А якщо треба буде робити ще годин кілька на день, то ніхто не торгуватиметься. Але захопити все заразом,—значить, нічого не зробити.

Дивно було глядіти на Сіму, що раптом стала така балакуча. А надто, що вона вже навіть сперечається. Та ще з ким? з «Менделем Кремнем». Молодець, молодець. Сімо! Компанія її підтримає.

Цього вже Сіма не могла витримати. Вся голова її, обличчя, вуха, навіть повіки їй спаленіли. Здавалося, що й волосся на голові палає. Вона хутко обернулась і пішла поратись до кошиків, там щось перекидати й вишукувати.

Потім підвівши голову, вона з двома шматками матерії в руках посміхнулася й буцімто розсердилась:

— Матінко моя, як це в людей до такої міри смаку нема. Матерія годиться саме тільки на хвартухи для дівчат, а ці мудрагелі взяли її на штани.

Всі знали, що це зовсім не таке лихо: з цієї матерії непогані хлопчачі штани вийдуть. Вона темна й кріпка. Але нічого, хай посердиться Сіма. Всі заразилися її посмішкою, жартували на її карб, а Сіма вже зачісувала пухнасте зачісане волосся.

Зненацька вона обернулась до двох хлопців і показала на них пальцем:

— Ти, Нехемко, й ти, Вово, залишаєтесь сьогодні вдома.

— Ще чого доброго,—озирнувся голова з таким виглядом, з якого ніхто не міг пізнати, чого він хоче.

— Прошу тебе, Менделю, сьогодні примовч. У них чоботи зовсім потріскались, а вони мусять косити сіно. Їм доведеться стояти в мокроті й вони на смерть застудяться.

— Ет!—махнув рукою Мендель.

Властиво, Мендель хотів сьогодні зняти двох хлопців. Він хоче сьогодні поїхати та привезти кілька корів. Та й треба було б надіслати хоч одного хлопця на тракторні курси: сьогодні починають навчання. Але він сьогодні від усього відмовляється, бо треба доорати ділянку й нарешті засіяти її. Сьогодні гарна година, можна накосити трохи сіна, та й ліс треба возити й возити. А вона там верзе щось про подерті чоботи.

— Мендель, не виказуй своєї твердости. Якщо вони залабнуть, то гірше буде.

Сіма обернулась, і витягла з-під ліжка кілька пар чобіт. Потім вибігла за двері і, вмить вернувшись, стала щось робити.

Комунівці поснідали й стали лаштуватися на роботу. Голова, здавалось, похмуро заглядав у книжечку, уривчастими тихими словами розподіляв між хлопцями роботу й у себе щось записував.

— Сьогодні ніхто ні на яку роботу не піде,—червоніла Сіма.—Сьогодні тільки пиляють і возять ліс на будівлі.

— Сімо!—подивився сердито на неї голова.

Сіма відвернулась, підійшла до подушки, витягла якогось папірця й тикала його голові під самий ніс. У цім протоколі чорним по білому написано, що будинкова комісія (комісія щоб будувати будинки), коли вважає за потрібне, має право знімати з усякої роботи, посилати возити ліс і помагати будувати. За це усі одностайно підносили руки її Мендель, сердитий голова, у тім числі. Сіма—голова будинкової комісії і нікому сьогодні не дозволить нікуди йти, опріч возити ліс.

Сіма вже почервоніла й одвернулась. Вона розстебнула чоловічу піджачину, яку носить останнім часом, витягла з-за пазухи якогось папірця й вигукнула:

— Хаїм, Айзік і таки великий Мендель можуть робити щось інше. Один з цієї трійки мусить їхати в ліс і привезти віз хмизу. Двоє можуть замішати трохи глини, дістати денебудь старих мішків і за сьогоднішній день у вас може бути готова легка, але велика стайня. Поки не буде житла для людей й для худоби, ніхто не повинен братись за іншу роботу.

Сіма відчувши, що більше вже вона не може говорити, одвернулась і пішла. Коли вона вернулась, Мендель стояв—сердито дивився у книжечку й розставляв на роботу згідно з своїм реєстром. Сіма підійшла й сказала, що косарку аґроном позичив, а всі коні запряжені й готові їхати в ліс.

Більше Сіма нічого не сказала. Вона відвернулась і пішла.

... Той «Кремінь» тяг на своє. Це був здоровий високий парубок, з поприщеним обличчям, із здоровими вухами та білявим гладким волоссям, що скидалось на кукурудзяне волокно. Він завжди вислухував, що йому кажуть. На його невиразному обличчі не видно було, щоб він заперечував. Потім він підводився й робив своє. Але робити він робив багато й добре.

У себе в голові Мендель поклав, що не може бути, щоб уся комуна тільки возила ліс для будівлі. Він без нічийого відому взяв у старшого аґронома гроші, пішов у найближче село й привів звідтіль три дійні корови. І якщо ніхто не захоче ними піклуватися, то він це візьме на себе.

Ніхто не хотів за коровами піклуватися, і Мендель від них не відходив. Одна корова, саме «швайцарка», чогось нездужала. Що вже Мендель не піклувався коло тієї корови, вона нічого не хотіла їсти. Він віддавав їй свою порцію юшки з хлібом і проводив коло неї цілісінькі дні. Але «швайцарка» стояла, опустивши голову з одним рогом, кволо ремиґала й з каламутних очей їй текли сльози. Якось Мендель підвів їй голову, довго, довго дивився їй в очі, потім полою зеленого піджака свого злегка, обережно витер їй сльози й, тихо зідхнувши, пішов...

Від корів Мендель пішов до Сіми, щоб раз назавжди з нею поговорити. Але в «хліві-хаті» її не застав. Тоді він ухопив сокиру й вийшов з нею надвір. Тут він полагодив корбу на криниці, щоб не гойдалась, і збирався уже лагодити й ворота, але сокира була дуже тупа. Мендель сьогодні уперше кинув сокиру надворі й пішов у ліс.

Тут він зняв з пиляння двох хлопців і послав їх косити сіно. Цього дня трійка навіть не ходила обідати; цього дня трійка не мала покою. Мендель, мов німий, ходив за косаркою, мовчки витягав і відчищав її від купиння й гнав далі. Ті двоє підгрібали й складали в копиці.

За ввесь час, що косарка торохкотіла своє ритмичне «та-та-та-та», Мендель спокійно йшов за нею й прицокував під такт своїми міцними щелепами. Але скоро косарка зачіплювалась за купиння, за коріння, Мендель скреготав зубами, а самого, наче приском посипало, і морщив своє здорове поприщене обличчя.

Цього дня трійка накосила дуже багато сіна. Лише тоді, коли вже смерклося, вони випрягли коней і пішли. По дорозі їх захопив проливень, і вони ледве дочвалали додому—мокрі до кістки. Комунівці гризли Менделя, ладні були його з'їсти за те, що він зіпсував такий гарний день. Тепер теслярі знову ходитимуть без діла й тільки дурно одержуватимуть платню.

Мендель сьогодні ввечері нічого не відповідав. Уночі він тяжко стогнав і голий бігав під дощ до корів.

— Очі витерти?—Кричав Мендель.—Треба очі витерти «швайцарці»...—Його ледве вдержали й на другий день теж не пускали нікуди йти.

Чого тільки не довелося витерпіти Сімі. У стайні ж ніколи не буває тихо, завжди кипить, як на ярмарку. Щоразу від'їжджає одна компанія, а друга прибуває. Один колектив лається й свариться пакуючись, а другий колектив, новий, галасує розпаковуючись, намагаючись захопити «найліпші місця».

Тут лаються за те, що такий бецман, як Гіршель ковбасник, такий здоровило — не може запрягти коня. Ні, справді, скільки його не вчи, а все як горохом об стіну. Такий бовдур, везе бджіл, пасіку, знає, здається, що мусить бути обережний. Запряжи ж так, щоб коняка в тебе бодай тріснула, а не бігла з гори. Так це ж бридкий черевань, та й запрягає, батька його на тім світі так запрягало б, і летить з гори з усіма бджолами, тільки торох-торох. Ну, хіба ж будуть люди з такого бридкого череватого ковбасника? Ніколи не буде...

А ось зненацька здіймається довга розмова про старшого аґронома:

— Що ж, хіба як він нервний,—заводить розмову один,—то нехай б'є свою жінку й видере їй очі й зуби, а не те, щоб ні сіло ні пало лаяти тебе й виганяти.

— Еге,—виправдує літній переселенець аґронома,—він лає тільки отих шмаркачів, стракулістів. З літнім чоловіком він розмовляє дуже чемно.

— А до того,—згадує інший,—може, в нього часу немає зовсім. Він мусить бути «вповноваженим», а йому морочать усякими дрібницями.

— Бач, якщо в нього немає часу, а він мусить бути «вповноваженим»,—пояснює Нісель Грагер,—хай же сидить у вели кому місці, а сюди надішле звичайного аґронома. Ось мені треба обдивитись велику дільницю, а нема з ким порадитись...

Серед розмови хтось розповідає, що на їхній ділянці земелька така, як масло. Сіно росте вдвоє вище за людину. А в його колективі пара корівок гладшають, як баба на дев'ятому місяці.

Йому відповідає Бенчик, варшавський кравець з Баку, що озетники обрали коней й вози для єврейчиків, батькові

їхньому така доля. Уже більш, як половина возів поламалися, а коні норовисті, як цариця Вашті, брикаються й квит...

... Отак цілісінький день без угаву, роти не закривалися в мешканців стайні.

— Благаю вас, хоч на хвилинку умовкніть,—раз-у-раз прохала Сіма переселенців, — ви бачите, чоловік нездужає, дайте йому спокій, хоч на хвилину.

Всі подивились на Сіму. Вона стояла коло хворого й припрошувала його покуштувати трохи компоту — єдині ласощі в Біро Біджані. Сімине обличчя було таке збентежене, що розмови на хвилинку вщухли, але трохи згодом почалися знову й так аж доти, доки новини вже були вичерпані.

Але ввечері розмови розгорілися ще дужче. Увечері сюди з'їхалися переселенці звідусіль: хто з Тихонької, хто з сіл, хто з ділянок. Знов прибули новини й свіжі люди. Тепер уже можна довго говорити про нові машини, що прибувають у Тихіньку, і все село біжить на них дивитись. Машини-машиноньки!

Один бажає собі хоч би за п'ять, бодай за десять літ мати стільки, скільки оці ледащі козаки мають тепер. Після цього побажання стає на хвилину тихо. Переселенці мрійно підраховують свої майбутні маєтки, і знову починають з переднішим запалом випитувати, розпитувати, оповідати, сваритись і лаятись А пізніше, коли всі оповідання вичерпано, тоді тільки вилізають молоді, «дотепні» переселенці з жартами, піснями, сміхом, перемішаним із січкою, що сиплеться з горища. Січка ця лізе в обличчя, в очі, в тарілки й у вуха. А нагору крізь щілини між дошками летять прокльони й лайка.

— Диви, чого ми винні,—виправдовується хтось зверху крізь широку щілину.—Як дошки такі порідкі, то й просипається солома. Полагодьте стелю, то й не сипатиметься.

Здається, комусь на капость, або жартома там зверху один стає на гнучку дошку, гойдається й гукає вниз:

— Труси решето, труси решето!—А січка летить униз і докучає всім до нестями.

— Які ж люди злі,—благає Сіма,—на п'ять хвилин не можуть угамуватись.—Прошу вас,прикрутіть лямпочки і спіть собі.

— Дивись, як благає,—сміються з Сіми.—Наче вона його мати.

Ні, Сіма не Менделева мати, навіть не сестра. Вони обоє члени одної комуни. І хоч Мендель упертий, але дуже корисний робітник. Тепер він слабий і потребує догляду. Ну, а Сіма якраз може робити все, що треба Менделеві. Так, хоч Сіма й втомлена трохи—вона випрала сьогодні всю білизну—але вона якось пересидить цю ніч коло Менделя.

Вартуючи, Сіма знайшла таки собі роботу: вона вимаже всім чоботи рициною. Більш, як двадцять пар чобіт. Доводиться стояти в чоботях у воді, вони засихають потім і муляють хлопцям ноги.

Вона сиділа коло дверей, нахилившись над черепком, умочала ганчірку в рицину, а тимчасом міркувала, кого послати б на тракторні курси. На її думку, треба послати такого, що... Хтось нахилився до Сіми й почав з нею розмовляти. Це Борис, голова рогачівського колективу, що розмістився з своїми товаришами отут біля дверей.

Так, Сіма взагалі не любить хвалити когонебудь, але вона трохи червоніє й каже, що з усіх молодих колективів їй найбільше подобається рогачівський. Хлопці працюють дружно, не зважають на час, а щодо інших колективів вони зробили чимало. Зорали чималий шмат землі, навозили лісу й накосили багато сіна. Але Сімі не подобається одне: чому в них у колективі є дівчина, що вони її мають не за робітницю, а за якусь «господиню», за прикрасу. Їсти вона їсть нарівні з усіма. Але тоді, коли хлопці працюють, вона завжди сидить у шопі та перемиває посуд. А якщо пришиє комунебудь ґудзика до штанів, то бере за це гроші... За таку о «діячку» тримати дівчину в колективі не личить ані для хлопців, ані для неї. Може рогачівці не знають, що таке «еквівалент»...

Сіма витерла рицинку з рук, поправила ватову ковдру на Менделі, дала йому трохи компоту, а потім обернулась і пояснила, що значить звучне слово «еквівалент».

... У кожному разі, коли робота така важка, кожний крок уперед коштує річок поту—дівчина в колективі не повинна стати хатньою «баришнею». Якщо дівчина не може валити колод, тягати балок, то мусить вона навчитись ходити коло корів, або в'язати.

— Стій...—Сіма раптом кинула чобіт і ганчірку, випрямилась і з захватом радила рогачівцеві:

— Скажи своїй дівчині, щоб вона пішла на тракторні курси. Ця робота не так важка й дуже-дуже корисна.

Сіма закінчила тим, що мити тарілки й возити колоди при таких нечувано-тяжких умовах взагалі не еквівалентно.

Вона попрохала на хвилинку її вибачити: вона мусить піти порозвішувати хлоп'ячі онучі. Хлопці стояли сьогодні у воді й дуже промокли, треба висушити їхні онучі.

Сіма напевне затрималась надворі, бо коли вернулась, то рогачівець уже спав. У шопі тепер було темно. Тільки одна лямпа світила над Менделевою головою. Сіма протискалась між усіма ліжками до Менделя. Він не спав. Лежав з розкритими очима й дивився. Сіма нахилилась і заглянула йому в очі. Вони були широко розкриті й вогкі. Коли вона хотіла випростатись, то відчула перешкоду: Мендель обвив її шию руками й не пускав.

— Пусти, Менделю.

— Сімо, постій трішки отак,—прохав Мендель.—Ти славна дівчина, Сімо.

— Ну, ну, про це іншим разом.

— Пусти мене, прошу, я одяг нусь. «Швайцарка» заслабла У неї один ріг... І сльозить вона дуже. Пусти мене до неї.

Сіма сіпнулась і витягла голову з Менделевих рук. Вона поклала малу дівочу руку йому на лоба. Він був холодний. По всій шопі гуло різноманітне хропіння.

— Чого ти придурюєшся, Менделю? Жар у тебе зовсім минувся.

— Сімо, я тебе дуже люблю. Піди подивись до «швайцарки». Вона дуже сльозить і не їсть.

Дівчина укрила Менделя й попрямувала до дверей. По всій шопі гуло різноманітне хропіння й сопіння. Вона намацала двері й вийшла. За дверима хропіння ще гуло в її голові.

... Тепер, коли Менделеві полегшало, можна було б узяти щонебудь робити. Але дощ усе ллє та ллє. Ліс возити тепер не можна. Сіно косити не можна. Сіма запропонувала б тепер дати лад усій збруї. Деякі шлеї полатати; пересукати віжки й усе перемастити дьогтем; коней треба підгодувати, щоб усі кістки в них поховалися. Та й вози треба доладу довести. Але найліпше було б, якби оце перехопитись у село й привести ще

одну корову й пару свиней. Якщо Сіма не забезпечить усю комуну молоком, салом і м'ясом, вона дає голову на відсіч.

— Кому потрібно її сікти,—жартує один.—Дай сюди, ми її краще розцілуєм.

— Ти про поцілунки облиш,—озивається другий, наче, не навмисне.— Є вже кому цілувати Сіму...

— Хто, приміром?—поширюється розмова. Сіма вже пече раків, палає. Вона одвертається, розстібає чоловічий піджачок, що його вона носить останнім часом, витягає з-за пазухи ордера від старшого аґронома. Це вона в нього добулася ордера, щоб закупити ще одну корову й п'ять свиней. Але кого послати?

О, о, Мендель уже напоготові. Він уже зовсім здоровий, він почуває себе дужим, як двоє коней.

Дивно, цілий командир з Сіми. А відколи вона вдягла оцю піджачину, то вже наказує й квит. Хлопці жартують і крадькома поглядають на неї. Але Сіми вже не стало. Вона покрутилася поміж ліжок і, на ходу застібуючи піджачину та зачісуючи пухнасте зачісане волосся, вийшла. Незабаром вона вернулась і сказала, що пару коней уже запряжено. Нехем'я й Вова можуть їхати. Комуна знов жартувала й сміялася. Хлопців вирядили, і всі взялися за різні роботи в шопі...

... Був гарний день, соняшний і теплий. Глиняста земля протряхла й можна вже було їхати. Наступні дні теж були соняшні й теплі, дуже теплі. На хату навезли багато лісу, треба було тільки закінчити покрівлю. Мендель тягав хлопців, щоб навезти драні з «двадцять другої верстви» й допомогти якнайшвидше закінчити хату...

Сіма тепер знов сперечалась з Менделем і раз-у-раз червоніла. Тепер стоять гарні дні, і Сіма підштовхувала молодих комунарів, щоб допомагали орати. В їхньому розпорядженні є тепер трактор, треба хутчій розорати й ще щонебудь посіяти.

— Що, Сімонько, через те, що ти в комісії щоб орати землю, то й тягнеш тепер хлопців до себе. Чудна людина оця Сіма: працювати мусить тільки та комісія, до якої вона належить.

— Неправда, Сіма взагалі так не думає. Більш як половина комунарів може косити й згрібати сіно.

— Ну, а хата?

— Хата нікуди не втече.—Раз, що щопа тепер вільна Переселенці роз'їхались на ділянки, а при потребі можна в ній перебути ще кілька днів, а, крім того, хата майже готова. Туди треба відрядити пару здорових хлопців, щоб помогли закінчити. Таку погоду шкода проґавити. Тепер потрібно зорати трохи землі й накосити багато сіна.

Сіми вже не стало. Вона пішла у поле, туди, де тепер гуркоче трактор. Позаду поважного, гуркітливого трактора пара чмутливих коней тягала плуги й вдруге перегортала землю. Тут же були напоготові борони й веселий муцик бадьоро й швидко скородив. Позад усієї процесії тяглися хлопці з повними шапками порізаної картоплі, яку тут таки на місці садовили. Усі були так заглиблені в роботі, що неможливо було когонебудь одірвати.

Сіма покликала двох комунарів, які, вона була певна, послухають її, і послала їх на сіножать. Сама вона побігла подивитись до хати. Вона зовсім не сподівалась спіткати тут Менделя. Коли сьогодні вранці говорили про косовицю, Мендель мовчав і помітно було, що він теж згодився на це. А тепер він біля хати й оглядає її. Сіма не бачила, щоб Мендель тут щонебудь робив. Він тільки крутиться і щось виглядає. Мендель і тепер такий гнівний й збентежений, як ніколи. Сіма боїться у нього щонебудь спитати. Останнім часом від найменшого дотику Сіминого він, оцей здоровий Мендель, починає плакати й обіймає її.

Сіма вже була пішла, але почула, що Мендель її кличе. Мендель одвів її набік, до стінки, і розридався:

— Сімо... «швайцарка»... здохла...—Мендель ледве пробелькотав. Він не міг на ногах устояти. Прислонився до стінки й рюмав, як мала дитина. Сіма підійшла ближче, пошукала в кишенях хустинки, щоб витерти йому сльози, але не знайшла. Тоді вона підняла полу чоловічої піджачини, яку носить останнім часом, і витерла йому очі. Мендель раптом усміхнувся червоними заплаканими очима:

— Отак я, Сімо... «швайцарці» витирав... але вона однаково здохла.—Мендель хлипав і белькотав:

— Така корова... «швайцарка»... бідолаха, з одним рогом...

Сіма ніколи не лягала спати сама. Вона зовсім не спала на ліжку. Вона навіть одсунула набік своє ліжко. На широкому місці, на долівці вона постелила багато свіжого сіна; поволі, обережно поклала маленьку строкату теличку. І злегка пестила її, щоб та заснула. Тоді тільки сама теж прикурнула на цьому самому місці.

Комунари прозвали теличку «Сирітка» й завжди піклувалися нею так само, як і кожним членом великої білоруської комуни.

... Після двох тижнів комуна перебралась з «двоповерхової» шопи у новісіньку дерев'яну, покриту новою покрівлею, хату і всі комунари несли на собі по декілька великих важких клунків — Мендель ішов з порожніми руками й опущеною головою й сперечався з Сімою: він хотів тільки нести «Сирітку» на руках, а Сіма не пустила.

— Але їй же важко йти,—доводив Мендель з сльозами в очах.—Для такої телички це далеко.

— Нічого, лихий її не візьме,—удавала Сіма, ніби сердиться, відводячи Менделеві руки. І злегка підштовхувала теличку.

Мендель не мав сили упиратись і поставити на своє. Він тільки хотів відстати, іти ззаду. Але Сіма з «Сиріткою» ждали, поки Мендель підійде ближче. Тут йому Сіма витирала очі полою чоловічої піджачини, що вона її носить останнім часом, потім знов злегка підштовхувала маленьке строкате теля й відходила на кілька кроків уперед.

З М І С Т

Стор

Передмова М. Кіпера 3
Ще вдома (замість передмови) 7
Здому 12
У ваґоні 18
Від Іркутська 26
По берегах Байкалу 34
«С т а р о с т и»
1. Очі рогом 51
2. Зневір'я 58
3. Перший мітинґ 64
Тихонькая—Бірфельд 73
Ідемо оглядати земельні ділянки 82
У прилучан на «Бомбі» 93
Микита в Біро Біджані 102
В тайзі—хижка 109
Фішко теж їде 121
На рижових плянтаціях 131
Л и с т и
1. Від Баєї 146
2. Від Мейлаха 150
Дві Комуни 156

474

35 г

КНИГОСПІЛКА

ЗАМС[illegible]АДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

[illegible]—Харків, Горяїнівський пр. № 2.

[illegible]; вул. Воровського № 48.

[illegible]ропетровське, просп. К. Маркса, 103.